tarih ve toplum

SCANFAN

dış ticarette hızlı ve kârlı çözüm: Esbank

İthalat ve ihracatla ilgili her türlü sorununuzu hızlı ve kârlı biçimde çözümleyen bir bankanın ihtiyacını duyuyorsunuz.

ESBANK, BU İHTİYACINIZI KARŞILAYACAKTIR.

Çünkü ESBANK, bilgisayar teknolojisiyle donatılmış uzman şubeleri ve dışdünyanın ticaret merkezlerindeki muhabir bankalarıyla size aktif bankacılık hizmeti verir.

ESBANK, sizi yormadan, daha çabuk ve daha çok kazandıran bankadır.

ESBANK

"tedbirli ve kararlı"

tarih ve toplum

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına
Sahibi Vedat ÇAKMAK
Genel Yönetmen Murat BELGE
Yayın Yönetmeni
Mete TUNÇAY
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Bülent ÖZÜKAN
Grafik Düzenleme
Aylâ İŞLER
Görsel Malzeme Danışmanı
Marianna YERASİMOS
Düzelti
Lütfi KUZU-Abdullah ONAY
Pikaj
Süleyman Hakan
Montaj
H.Miray YÜZGEÇ

•

İLAN KOŞULLARI: Arka kapak renkli: 350.000 TL., kapak içleri renkli: 250.000 TL., iç sayfa renkli: 200.000 TL., iç sayfa siyah-beyaz: 100.000

YILLIK ABONE (12 sayı) 5000 Lira. Abone olmak isteyen okuyucularımızın, yıllık abone bedeli olan 5000 lirayı PERKA A.Ş.'nin Yapı ve Kredi Bankası Çemberlitaş Şubesi 2575 No'lu hesabına yatırarak, banka dekontu fotokopisini ve adreslerini bize göndermeleri yeterlidir.

•

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han.
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55
Konur Sk. No: 24/4 Yenişehir-Ankara
Tel: 25 36 00 - 25 20 71

•

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 600 Lira.
Yurtdışı Abone: Uçakla 35 Amerikan Doları.

•

İletişim Yayıncılık A.Ş.
ofset tesislerinde hazırlanmıştır.

•

Renk Ayrımı
ÜÇEL Ofset
Baskı
Ayhan Matbaacılık
Genel Dağıtım
GAMEDA

4
Türiye'de Sol Akımların Tarihinden: Bir Türk Menşevik Gazetesi; Yeni Dünya (Tiflis)
Mete Tunçay

8
Osmanlı Mahkeme Kararlarından Örnekler

10
Namık Kemal'in Magosa Sürgünü ve Uluslararası Politika
Taner Timur

17
Osmanlı Yahudilerinin Batılılaşması: Çok Dilli Bir Cemaatin Oluşumu
Aron Rodrigue

22
Bursa'nın 1885 Yılı Büyük Depremi
Kevork Pamukciyan

26
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay: Tarik'ten Seçmeler
Ayşe Şen

28
Koleksiyoncunun Dağarcığından

29
Bir Sergi Üzerine: "Aynadaki Doğu"
Nazan Ölçer

34
Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler: 1870'te Trabzon
Ergun Türkcan

47
Atatürk Sayfası

48
Osmanlı Türklerinde Öğretmen ve Öğrenci Anlayışı
Orhan Şaik Gökyay

56
Kitabiyat:
Müslüman-Yahudi İlişkilerinin Temelleri
İrvin Cemil Schick/56
Hazar ve Karay Türkleri
Mete Tunçay/61
Bir Elçinin Tarihi
Mehmet Ali Kılıçbay/62
Harb-i Umumî ve Esaret Hâtıraları
Cemil Koçak/63

Ön kapak: Bir Moğol minyatürünün detayı. "Babür'ün sikkesi", XVI. yy.. Delhi Ulusal Müzesi, Hindistan.
Arka kapak: Mayıs 1967, Taşkurgan, Afganistan'daki bir kervansarayın içinde tartma sahnesi.
Roland et Sabrina Michaud, L'Orient dans un Miroir, *Hachette, 1980*

Okuyucu Mektupları

XVI. YÜZYILDA MESANE TAŞI AMELİYATIYLA İLGİLİ BİR BELGE

Manisa Şer'iyye Sicilleri[1] üzerinde yaptığımız çalışmalar sırasında, mesane taşı ameliyatıyla ilgili bir belge gözümüze ilişti. Sözkonusu belge[2], Şehzade Selim (Sultan II. Selim, 1566-1574) kapıcılarından Bölükbaşı Hüseyin Beyin hizmetkârı Hasan'ın mesanesindeki taşın ameliyatla alınması için Hacı Mehmet adlı cerrahla yapılan pazarlığın kadı önünde düzenlenmiş bir tutanağıdır. Mesanedeki taşı çıkartması karşılığında cerrah Hacı Mehmet'e ödenmesi gereken 200 akçanın mahkemede kendisine teslim edildiği anlaşılmaktadır. Ancak Hasan'ın ameliyat sırasında ölümü halinde cerrahın sorumluluk yüklenmeyeceği de belirtilmektedir. XVI. yüzyılda mesanedeki taşın ameliyatla nasıl alındığı sorusunu uzmanlara bırakarak, ilginç bulduğumuz bu belgeyi olduğu gibi aşağıda vermekle yetiniyoruz:

Vech-i tahrir-i kaziyye budur ki Saadetlü Sultan Selim Han tale bekahu (ömrü uzun olsun) hazretlerinin bevvablarından (kapıcılarından) bölükbaşı Hüseyin Bey mahfel-i kazaya (mahkemeye) gelüb hidmetkârım olan Masum Hasan'ın mesanesinde taş olub işbu üstad cerrah Hacı Mehmed bin Ali an karye-i Adala (Adala köyünden) tabi-i kaza-ı Sart mezkûr Hasan'ın mesanesinde vaki olan taşın çıkarmak için iki yüz akça ücrete kavl eyledüm (sözleştim) deyu iki yüz akça ücreti mahfel-i kazada mezkûr cerrah Hacı Mehmed'e teslim eyledim mezkûr Hasan dahi helak olur ise dâva ve talebim yokdur deyücek mezkûr Hacı Mehmed tasdik eyleyüb ma-cera (olduğu gibi) sicil olundu Hurire fi evail-i cemaziyelevvel 957 (Mayıs 1550).

Şuhudu'l ..... hal (Bulunan tanıklar)

Ahmed Çelebi bin Bali

Hüseyin bin Yahşi

Ferhad bin Abdullah ve gayrihim (ve diğerleri)

Doç. Dr. Zeki ARIKAN, İzmir

[1] M.Çağatay Uluçay, "Manisa Şer'iye Sicillerine dair bir araştırma", *Türkiyat Mecmuası*, X (1953), 285-298.

[2] Manisa Şer'iyye Sicilleri, Defter no 2, s.217.

HIRİSTİYAN SEVAPLARI

Katolik Kilisesi'nin yedi büyük günah, onlara karşılık da yedi büyük erdem diye bir öğretisi olduğunu işittim. Bunları sayabilir misiniz?

Ahmet NECİL, Ankara

■ *Günahlar*

superbia: kibir, burun büyüklüğü
invidia: haset, kıskançlık
ira: hiddet, nefret
luxuria: sefihlik
avaritia: tamah, açgözlülük
gula: oburluk
accidia: tembellik

Erdemler

humilitas: alçakgönüllülük
caritas: şefkat, sevgi
patentia: sabır
castitas: yalınlık
eleemosyna: sadaka, vereklik
abstinentia: sakınganlık, (nimetlerden) uzak durma
vigilantia: canlılık, çalışkanlık

CİNAYET VE DEMOKRASİ

ABD'de özel yurttaşların serbestçe tabanca satın alabilmeleri anayasal haklarıdır. Nitekim, halka her 13.5 saniyede yeni bir ateşli silâh satıldığı hesaplanmıştır. Sonuç olarak, dünyanın nüfusa göre en yüksek cinayet oranı da bu ülkede görülmektedir. 1963-73 Vietnam Savaşı döneminde, çok Amerikalı öldüğü iddia edilirken, cephede ölenlerin iki katına yakın insan, ABD içinde cinayetlere kurban gitmiştir (46.752'ye karşılık 84.633 kişi). Ne dersiniz, bu şiddet olaylarının önünü almak için, Amerikalılar dünyanın başka yerlerinde yaptırdıkları gibi, neden kendileri de sıkıyönetim ilân etmiyorlar acaba?

Meral ALTIN, İstanbul

■ Cinayetleri önlemek için askerî yönetime gitmeden de yapılabilecek şeyler vardır, herhalde - sıkıca denetlenecek bir ruhsat sistemi kurmak gibi. Fakat bu kadarı bile, ötedenberi tartışıldığı halde, onlara temel özgürlüklerin çiğnenmesi diye görünüyor, olmalı. Siz yine dua edin de, bizdeki trafik kazalarının kurbanlarını yeni bir olağanüstü hal ilânı için bahane etmesinler.

FİRAVUNLAR VE SEKS

Eski Mısır kraliçelerinden Hatşepsut'un (İ.Ö. 1520-1484) sevici olduğu söyleniyor. Bütün kocalarıyla kavga eden bu kraliçe, tasvirlerinde sakallı olarak gösterilir. Ejiptologlar, kraliçenin sevişmek için kızları erkeklere yeğlediği kanısındalar.

Yeryüzünde tek-tanrıcılığın ilk mucidi IV. Amenofis (İ.Ö. 1372-1354) ise, galiba oğlancıymış. Uzun boyunlu enfes büstü ile herkesin tanıdığı eşi Nefertiti'yi bu yüzden terketmiş ve damadıyla yaşamaya başlamış. Ancak, kraliçesiyle birlikte, çok-tanrıcı Amon dinini yıkarak Aton tek-tanrıcılığını kırmaya çalışan ve o nedenle kendisi de Aknaton sanını alan bu firavunun eşiyle arasının açılmasında bir başka sebep olduğunu ileri sürenler de var: Amon rahiplerinin dinsel reforma karşı gösterdikleri tepkiyi yumuşatmak ve direnişlerini kırmak için, Aknaton'un onlara birtakım ödünler vermesi Nefertiti'yi kızdırmış ve kocasını o terketmiş.

Mumyası günümüze kalan, 20. Hanedanın en ünlü firavunu III. Ramses'-

Okuyuculara Mektup

Bu ay ön ve arka kapaklarımızın konusu, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Müdiresi Sayın Nazan Ölçer'in orta sayfalarımızdaki yazısında ayrıntılarıyla anlatılan, bir Fransız gezgin çiftin (Sabrina ve Roland Michaud'nun) geçen ay İbrahim Paşa Sarayı'nda açtıkları sergiyle ilgili.

Bu sayımızın en önemli yazılarının başında ise, Orhan Şaik Gökyay hocamızın Osmanlı Türklerinde Öğretmen-Öğrenci İlişkileri incelemesi geliyor. Bugünkü eğitim sistemimizin düzeysizliği karşısında, geçmişten aktarılan bu anıları okurken buruk bir özlem duymamak kolay değil. Taner Timur'un Namık Kemal'i yeniden-yorumlayışını birçokları esinleyici, bazıları da provokatif bulacaklardır. Bu denemede öne sürülen fikirlere karşı çıkmak isteyen okurlarımız olursa, onların da tartışmaya katılabileceklerini belirteyim; hattâ bunu bir çağrı olarak kabul edin, lütfen. (Sosyal Bilimler Derneği'nin Başkanı) Ergun Türkcan arkadaşımız ise, eski sayılarımızın birinde İstanbul, birinde Bursa konusunda yaptığı gibi, bu kere de Trabzon'la ilgili yüz küsur yıl önceki İngiliz konsolos raporlarını aktarıyor. Son iki ayda yer verdiğimiz Osmanlı Yahudilerine ilişkin yazıların devamı olarak A.Rodrigue'in bu ay yayımlanan yazısı da, geçen yüzyılda bu cemaatin eğitim yoluyla yaptığı kültürel çağdaşlaşma hamlesi üstünde odaklaşmakta. K.Pamukciyan dostumuz, yine Ermenice bir kaynağa dayanarak, geçen yüzyılın büyük Bursa Depremi'ne ışık tutuyor.

Dergimizdeki Atatürk, Koleksiyoncunun Dağarcığından, Geçmiş Şölenler, Yüz Yıl Önce Osmanlı Basınında Bu Ay gibi sürekli sayfalara, bu sayıdan itibaren yeni bir bölüm katıyoruz: Türkiye'de Sol Akımların Tarihinden. Kendi çalışma alanım olan bu konuda yayımlayacağımız belgeleri özellikle ilginç bulacağınızı umuyorum. 1920 yılına ait Türkçe bir Menşevik gazetesini tanıttığım ilk örnek bile, belki büsbütün yersiz-zamansız değildir. Bir Sosyalist Parti kurulmasının gündemde olduğu şu günlerde, eski deneme-yanılmaları anımsamaktan yarar umulamaz mı? Bu ayın bir başka yeniliği de, arşivlerimizdeki Osmanlı Mahkeme Kararları'ndan örnekler vermeye başlamamız.

Geçen sayımızdaki azlıklarını telâfi etmek için, bu kere daha çok kitabiyat yazısı koyduk. İ.C.Schick, İslâm-Yahudi ilişkileri hakkında İngilizce iki kitap üstünde duruyor. Ben Yahudi Türkleriyle ilgili yeni bir doktora tezini tanıtıyorum. M.A.Kılıçbay, bir İngiliz Elçiliği'nin tarihinden söz ediyor. C.Koçak da, Birinci Dünya Savaşı ve ertesine dair üç anı kitabını anlatıyor.

Altıncı cildimizin bu ilk sayısını sunarken, sizlerle daha nice aylar buluşabileceğimizi umuyorum. Saygı ve sevgilerle.

Mete TUNÇAY

in (İ.Ö. 1198-1166) cinsel yaşamından görüntüleri seyretme olanağı da elimizde. Torino'daki (italya) o zamandan kalma bir papirus rulosunda 12 resim bulunuyor. Firavunu cinsel eylem içinde gösteren bu çizimler, heyecanlandırıcı olmaktan çok, güldürücü nitelikte: Bir kadın onu kucağına almış, kızlar orasını burasını tutuyorlar.

Yayınevinizin bugünlerde çıkaracağı Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi'nin Mısır cildinde böyle bilgiler bulabilecek miyiz acaba?

Münir ESİN, Ankara

■ Korkarız ki hayır. Eski Mısır cildimiz, üç dört bin yıl önceki gündelik yaşamın bu tür mahrem ayrıntılarına pek girmiyor. Dikkat odağı başka noktalarda. Örneğin, sizin de aktadığınız yaklaşık doğum-ölüm tarihlerine göre, Hatşepsut 36, Aknaton 18, III. Ramses ise 32 yıl yaşamış. Bunların ilki ve sonuncusu, o zamana göre uzun ömürler sayılıyor: Ortalama insan yaşam süresi 20 yıl olarak hesaplanmaktaymış.

TÜRKİYE'DE SOL AKIMLARIN TARİHİNDEN:

Bundan 66 Yıl Önce Çıkmış Bir Türk Menşevik Gazetesi, Yeni Dünya (Tiflis)

METE TUNÇAY

Abidin Nesimî [Fatinoğlu], *TKP'nde Anılar ve Değerlendirmeler 1909-49* (İstanbul: Promete Yay., 1979), s.14'te şöyle yazar: "Yaptığımız araştırmalarda [saptadık ki], Atatürk'ün Ankara'da kurdurduğu sahte KP'nin Kafkasya'da bir uzantısı vardı. Bu partinin Tiflis'te bir merkezi ve Yeni Dünya adlı bir yayın organı da vardı. Bu, Tiflis'teki sahte TKP'nin kurucularından ve *Yeni Dünya* adlı yayın organının yürütücülerinden birinin adı da Ali Rıza'ydı." Abidin Nesimî'ye göre, bu Ali Rıza, İbrahim Topçuoğlu'nun TKP kurucuları arasında saydığı A.R.Keskin olabilirmiş.

Ali Rıza'ları bilmem, ama notlarım arasında, bu yazarın ilk söylediklerini belki doğrulaması olası bir şey var. 1979-80'de ABD'nde Stanford Üniversitesi'nin Hoover Kurumu'nda incelemeler yaparken, katalogta şu karta rastladım: Iangi (Jani) Duniia No. 1-24; Je. 18-N.30 1920 Tiflis, Georgia, Wk. (Hoover'in basılı kataloglarının *Turkish and Persian Collections* cildinde s.618.) Ne yazık ki, hafize-i kütüpler, ben oradayken "Turkish News. Coll." içinden bana bu koleksiyonu bulup çıkarmadılar.

Türkçe bilmediği için, belli ki, Arap ya da Kiril harflerinin tek tek transkripsiyonuyla künyeyi hazırlayanın, düştüğü notlardan , bu *Yeni Dünya*'nın 18 Haziran-30 Kasım 1920 tarihleri arasında Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te haftalık olarak çıkan ilk 24 sayısını gördüğü anlaşılıyor. 1920 yılında Gürcistan henüz Menşevik yönetimi altındaydı. Bunu gözönünde tutmak, Tiflis *Yeni Dünya*'sının, M. Kemal Paşa'nın resmî TKF'na yakınlığını şüpheli kılmaktadır. Aslında, resmî kuruluş tarihi 18 Ekim 1920'dir; yani bu gazetenin ilk sayısının çıkmasından tam dört ay sonra. Fakat Yeşil Orducu/Halk Zümreci Anadolu solunun 1920 yılı içindeki aranış ve gelişmeleri hayli karanlık olduğu için, Tiflis'teki sol çevreyle ilişki olasılığını büsbütün gözardı etmek istemiyorum.

Sonradan, Hoover'da aradığım koleksiyon bulunmuş. Bir arkadaşımın aracılığıyla dört sayfadan oluşan ilk sayının tamamıyla ikinci sayının ilk sayfasının fotokopilerini getirtebildim. (Gazeteler yıpranmasın diye daha fazla fotokopi çektirmemişler.) Bunların incelenmesinden, Abidin Nesimî'nin "Ankara'daki sahte Komünist Partisi'nin Kafkasya'daki uzantısı" varsayımı çöküyor. Bu *Yeni Dünya*, bir Menşevik organıdır: Azad (özgür) Sosyal Demokrat.

Tarih ve Toplum'un bu yeni köşesinde, öncelikle, Menşevik *Yeni Dünya*'dan, diline hiç dokunmayarak bazı yazılar aktaracağım. Birtakım sözlerin karşılığını ben de bulamadım, ama genel anlam pekalâ "başadüşülüyor"- üstelik Kafkas Türkçesi'nin pek şirin bir tadı var.

جمعه شوال المكرم ۱۳۳۸ ﴿ برمجی یل ﴾ جمعه ۱۸ ایون ۱۹۲۰

یکی دنیا

نمره ۱ قیمتی ۱۰ مناط

آزاد سوسیال دیموقرات فکرنی یریدن هفته‌لك تورك دیلنده سیاسی، اجتماعی، اقتصادی خلق غزته‌سی‌در

Пятница, 18 іюня 1920 г. „ЯНГИ ДУНІЯ" [Новый Міръ] цѣна 10 р. № 2

Еженедѣльный органъ соціалъ-демократической мысли.

ادارەنك آدرسی	اعلانلار قبول اولنور	آبونه	ادارەنك گوندرش مقالەلر ورەنك بر یوزنده گرك بازیلسین و امضا اولوسین. ادارەنك بر مقالەی گودلنمگه و دوزلتمگه اختیاری وار.
تفلیس دوستاویلی پروسپتی (غولووینسکی) یوروپا نمرەلری ادارە آچیقدر هر گون ساعت ۱۲ دن یره‌قدر	هر گون ساعت اوندان اکیکیه قدر برسطرلك قیمتی اولمجی صحیفه‌ده ۸ مناط آخرمجی صحیفه‌ده ۵ مناط.	قبول اولنور اجق اوچ آیلیك پیشی شهرده ۴۰ مناط، اوزگه یرلرده ۵۰ مناط گوندرجه‌جك کتاب برلرده ۸۰ مناط	

Cuma[ı] Şevval el mükerrem 1338 (Birimci Yıl) Cuma 18 İyun 1920
Numro 1 YENİ DÜNYA Kıymeti lo Manat
Azad Sosyal Demokrat fikrini yürüten haftalık Türk dilinde siyasî, içtimâî, iktisadî halk gazetesidir.
Pyatnitsa, 18 İyunya 1920 g. YANGİ DUNIYA (Novaıy Mir) Tsena lo r. No. 1 Yejenedyolnıy organ Sotsıal-demokratiçeskoy Mısli.
İdarenin adresi
Tiflis Rostavili prospekti (Guluvinski) Yuropa Numroları
İdare açıktır her gün saat 12'den bire kadar
İlânlar Kabul Olunur
Her gün saat ondan ikiye kadar
Bir satırın kıymeti evvelinci sahifede 8 manat, âhirinci sahifede 5 manat
Abone
Kabul olunur ancak üç aylığa. Bir ayınki kıymeti şehirde 40 manat, özge yerlerde 50 manat Gürcistan'dan kenar yerlerde 80 manat
İdareye gönderilen makaleler varakanın bir yüzünde gerek yazılsın ve imza olunsun. İdarenin bir makaleni güdültmeğe ve düzeltmeğe ihtiyarı var.

Bizim Maksadımız

Türk demokratyası ve Şark İslâmlarının hayatî tehlike ve buhranlı dakikalar geçirdiği zamanda "Yeni Dünya" gazetesi neşrolunmaya başlıyor.

Azerbaycan'ın istiklâliyeti Rus Bolşeviklerinin istibdat ve kanlı yumruklarının altında puç olduğu halde, bununla beraber Rus kırmızı ordusunun düttüğü kanlı tarz-ı hareket malûm oldu. Ve onların Şark İslâmlarını Avrupa müstebitlerinin esaret zincirinden halâs etmelerini Azerbaycan faciası gösterdi.

Şimdi nire gitmeli, ne yapmalı, nice olmalı. Kimdir düşman, kimdir dost. Necat nerededir.

Bu sualler her bir sadık, namuslu ve cemaatin ümidini canlı nazara alıp, kanlı yaş döken demokratın nazarında durmaktadır.

Bizim maksadımız yardım etmektir o şahıslara, kimler ki hakikate cemaatin menfaatinden ötürü çalışıyor ve cemaat bizim zannımızca ibarettir faale ve ekinciden. Bizim emel ve şiarımız zulmet içinde çarpıştığı halde ışık ve doğru yolu ahtarmak cemaate kömek etmektir.

Millî hayat fakat o zaman nusret tapabiler ki, herkâh demokratyanın, yani faale ve ekincinin menafii âli al umde müdafaa oluna.

Bütün dünyada milyonlarla faaleleri birbiriyle merbut eden ilim İnkılâbiyun-u Âmiyun (Sosyal Demokratya) ilmidir. Bu ilim ekincilerin hayat, maişet ve ihtiyaçlarıyla merbut olan meseleleri nizam ve kaide üzere hâl ediyor.

Müslüman âleminde taze diriliğe uyanan faale ve ekincilere lâzımdır ki ilim gösteren yoluyla gitsinler.

Bu ilmin neticesi olarak, içtimaiyat (sosyalizm) hükümferma olacak, yeni hayat teşkil olunacaktır. Alnın teriyle çörek kazanan rençber ve zahmetkeş cemaatin nef'ine ne inki özge zahmetle yaşayan tüccar, mülkdar, kapital sahibi, bey ve ağalar nef'ine.

İki büyük maksat hâl-i hâzırda bütün dünyanı şûlelendirmiş, milliyet ve sınıfın hür ve azad yaşaması maksatları.

Bu iki maksada "Yeni Dünya" gazetesi Müslüman âleminde hizmet ediyor ve meseleleri sosyal demokratya efkârı hâl ediyor. Ne o usül üzere ne tur ki Bolşevik ya inki Müsavatçılar hâl ediyor.

Türk Matbuatı

Türk âleminde umumen ve bizim Kafkasya'da hususen matbuat ya ki alçak bir derecededir. Bir taraftan matbuatta işlemekten ve çalışmaktan ötürü hazırlanmış kuvvelerin azlığından öbür taraftan milletimiz çohunki öz Anadolun'da subdsuz olduğundan her bir gazete ya jurnal ya özge bir neşriyat dünyaya geldikten bir kadar sonra mecburen kapanır.

Bizim milletimizin, bizim halkımızın dalda kalmağının en büyük sebebi budur.

İslâm âleminde az çok gazeteler ve jurnaller neşrolunur ise o da İstanbul'da, Mısır'da ve bir kadar İran'da olunur.

Bizim Zakafkasya bu barede en âhırıncı yerdedir. Bedbahtlık ondadır ki burada neşrolunan gazeteleri de bizim Türk ohuyup başadüşmebilmez, yazıcılar başardıkça çetin ve galiz dil ile yazırlar, ohucuları lâp yadlarından çıhararırlar, öz makalelerine Türk sözlerinden sıvayı her cur sözler katarlar, Arap, Fars, Latin ve gayre. Odur ki hiçbir gazete halkın içinde nüfuz kazanabilmez. Obir taraftan da hemi yazıcılar makale yazanda öyle şeylerden yazırlar ki, halkın dikkatini çekebilmezler, yazılar halka lâp uzak olan metaliplerden: halkın, bizim halkın, yani Borcatlı, Gence, Kazah, Nahcivan, Zenginur halkının derdine, oduna, maişetine kezranne dair hiç bir söz de olsun yazmırlar.

Dünya politikası onları herşeyden artık meraklandırır. Odur ki, az çok ohumak bilen arkadaşlarımız da bu derin fikirli gazeteleri ohumaktan çekinirler.

Bizim çok büyük ihtiyaçlarımız, bizim çok ağlamalı dertlerimiz, bizim çok dimeli sözlerimiz var. Bize gazete lâzımdır ki onunlan, onun vasıtası ile biz öz fikirlerimizi deyik, böyle gazeteni gerek halkın özü, halkın vekilleri, halkın derdine yanan, ona yahun olan, onu seven, ona yürekten kömek etmek isteyen teşkilâtlar neşreylesin, çünkü halka millete uzak olanlar, onunlan bir yerde yaşamayan, onun gammını, şadlığını böl-(üş)meyen teşkilâtlar ya şahıslar, millete yakın ve lâzım olan gazete, milletin dili ile danışan jurnal verebilmezler.

Zakafkasya'da halkın dili ile danışan gazete çok az idi. İndi de ki hiç yoktur.

Tiflis'te ise, bu Kafkasya'nın medenî merkezinde çok az gazete, jurnal neşrolunurdu. Zakafkasya'nın en çetin, en kanlı günlerinde Tiflis'te halk taraftarı olan Sosyal Demokrat Fırkası "Himmet" öz gazetesini neşrediyordu.

"Gelecek" adında

Çok az adam bu gazeteye tanış idi. Çünkü hemu Müslüman ülkeleri o zaman Türklere meşgul idiler. İstanbul'dan gelen askerlere ümidlerini bağlıyordular, onlardan necât istiyordular, özleri öz fikirlerine, öz kuvvelerine malik değil idiler. Öz varlıklarına inanmazdılar.

"Gelecek" gazetesi ise anları himmete çağırdı. Anları inandırmak istiyordu ki, ne Türk ne Arap ne Fars ne özge bir Müslüman milleti ya devleti, bizi hoşbaht idebilemez, eğer biz özümüz gayret etmesek.

"Gelecek" gazetesi diyordu ki, Zakafkasya Müslüman halkı hürriyete maliktir. Özü öz maişetini dolandırabilir (kendi geçimini sağlayabilir). Onun için lâzım gelir ki, biz özümüz gözümüzü açıp maişetimizi düzene salak, özü-

Türkçe Basın Tarihindeki Solcu "Yeni Dünya"lar

"Yeni Dünya", geleneksel olarak Amerika kıt'asını anlatan bir deyim olmakla birlikte, geçen yüzyıldan beri, kurulacak yeni toplumsal düzen, "Sosyalist Dünya" anlamını taşımaya başlamıştır. Sovyetler Birliği'nde 1925'ten bu yana, bu adla (*Novyi Mir*) çıkan bir dergi vardır ki, Yazarlar Birliği'nin süreli yayın organıdır. Ondan önce de, Rus dilinde yayımlanan "Yeni Dünya"lar olmalı. Örneğin, 1917 yılının ilk aylarında New York'ta bulunan Troçki'nin de yazarları arasına katıldığı, A.B.D.'nde Rusça olarak çıkan, günlük, uluslararası devrimci *Novyi Mir*[1]. Mustafa Suphi'nin 1918-1920 yıllarında, çeşitli Sovyet ülkelerinde yayımladığı *Yeni Dünya* gazetesi, adını belki bunlardan birine öykünmeyle almıştır[2].

M. Suphi'nin *Yeni Dünya*'sının ardından, Türkiye'de, 1920-22 yıllarında aralıklı olarak Eskişehir ve Ankara'da Arif Oruç'un *Yeni Dünya*'sı yayımlandı. Arif Oruç'un *Yeni Dünya*'sının başında, önceleri, malî destekçisi Çerkes Ethem'in Kuvve-yi Seyyaresini anıştıran "Seyyare" sözü vardı ve mesleği İslâm Bolşevikliğiydi; Ankara'ya gelince, "resmî" T.K.F.'nın organı oldu - bu parti kapatıldıktan sonra, bir ara meslek-siz bir gazete olarak çıktı.

Ülkemizde yayımlanan ikinci sol *Yeni Dünya* gazetesi pek şanssız olmuştur. Millî Mücadele Anadolusu'ndaki sol akımlara adı karışan, TBMM Hükûmeti'nin ilk Dahiliye Vekillerinden Câmi Baykurt'un yayın müdürü ve başyazarı olduğu bu "siyasî sabah gazetesi" İstanbul'da 1 Aralık 1945 Cumartesi günü çıkmaya başlamış (4 sayfa, 10 kuruş) ve ancak 4 sayı yayımlanabilmiştir; çünkü 4 Aralık 1945'te milliyetçi üniversite gençliğine Tan Matbaası yıktırılırken, *Görüşler* dergisi, *Tan* ve *La Turquie* gazetelerinin yanısıra dördüncü bir hedef bu *Yeni Dünya* idi. Her sayısında (başından itibaren, "Böbrek" adlı uzun öyküsüyle) Sabahattin Ali, (ikinci sayıda, "Sur Dışında İnsanoğlu": bir deri fabrikası işçileri arasında gözlemleriyle) Sait Faik Abasıyanık, (üçüncü sayıda başlayan, "Sonu Gelmeyen Mücadele" [Bitmeyen Kavga] çeviri tefrikasıyla) John Steinbeck gibi edebiyatçı imzalarının (ayrıca, "pek yakında" Şolohof'un "Onlar Yurt İçin Döğüştüler"inin tefrika edileceği ilânının) göründüğü bu gazete, anti-faşist ve Sovyetlere yatkın liberal bir çizgideydi ve Halk Partisi'nden ayrılan milletvekillerinin "Demokrat Halk Partisi" adıyla yeni bir örgüt kuracaklarını müjdeliyordu.

Câmi Beyin *Yeni Dünya*'sından otuz yıl sonra, Türk basınında sol bir Yeni Dünya daha görülmüştür ki, bu Yusuf Ziya Bahadınlı'nın *Yeni Dünya* - "Sosyalizm Sorunları" başlıklı aylık dergisidir. 1975 Ocak ayında çıkmaya başlayan (gördüğüm son sayısı: 7 Ekim 1975) bu dergi, ilk sayısında *Yeni Dünya* geleneğine bir selâm olarak, "Mustafa Suphi" üstüne bir yazı yayımlamıştır[3].

---

[1] Leon Troçki, çev. Müntekim Öçmen, *Hayatım* (İstanbul: Köz Yay., t.y. /1970/), s. 319. Buharin, Volodarski ve Çudnovski de, bu gazetenin yazarlarındandı.

[2] 1979 ilkbaharında, Mustafa Suphi'nin *Yeni Dünya*'sının, Moskova'daki Lenin Kütüphanesi'nde bulunan yirmi sayısının (No. 1-18, 20 ve 26) bütün sayfalarının filmlerini çektirdim ve yeni harflere çevirttim.

Sovyet Devrimi'nin en heyecanlı günlerini ve bu arada, oradaki Türk solcularının etkinliklerini günügününe yansıtması bakımından büyük değer taşıyan bu kaynak, 12 Eylül döneminin baskıcı havası içinde yayımlanamadı. Şimdi, o koleksiyondan bir seçmeler kitabı hazırlayabileceğimi umuyorum.

[3] Türk basın tarihinde, M.Suphi'nin *Yeni Dünya*'sının çıkmaya başlamasından bir yıl sonra çıkan, solla ilgisiz bir *Yeni Dünya* mecmuası vardır. Bu asrîlik yanlısı, resimli, edebî dergi, *Resimli Ay*'ların, hatta günümüze daha yakın yılların *Hayat*'larının prototipi gibidir. Bu onbeş günlük *Yeni Dünya*'nın Millî Kütüphane'de 15 Haziran - 14 Ağustos 1335 (1919) arasında çıkan ilk beş sayısı bulunmaktadır. Sahib-i İmtiyaz ve Müdürü Salâhattin Sâdi, Sermuharriri (ilk sayıda) Mehmet Rauf'tur. Son sayısının başyazısı "Sansürce tayyedilmiştir."

Solcu olmayan bir Yeni Dünya da, "siyasî-iktisadî-içtimaî-müstakil" bir haftalık gazete olarak, 14 Nisan 1951'den itibaren İstanbul'da birkaç sayı yayımlanmıştır. Sahip ve başyazarları: Ali Rıza Gizdeşir ile Ahmet Dinçer Taçkın.

Bir de Tatarca *Yeni Dünya* olmalı. Cemile Nuşirvanova, *Eski Sol Üstüne Yeni Bilgiler*, s. 28'de aktardığım "izahat"ında şunları söylüyor: "1920'nci yılda Simferopol tekrar Sovyetler ülkesine geçer ve komünist gazetesi olan Yeni Dünya gazetesi tekrar Kırım Ablostnoy (Bölge) Komitesi'nin nâşiri resmî organı olarak çıkmaya başlar. 1930'ncu yılda bu gazetenin onyıllık bayramı teşkil olundu."

Belki bunun gibi, Mustafa Suphi'nin başlattığı *Yeni Dünya*'lar Türkistan'da vb. de sürdürülmüştür.

müzü idare edek.

O zaman Türklerin kumandanları, paşaları bu gazeteyi kadgan eylemişti. Azerbaycan'a bırahmırdı. Çünkü gazete anların da kusurunu, anların da ayıplarını açardı, tenkid ederdi.

Odur ki gazete çok yaşayabilmedi. Millet ana kulak asmadığından kapandı, bağlandı.

Türk paşaları milletimizin içinde ne yadigâr koydu ise, halkın özüne yahşi malûmdur.

İmdi gine Kafkasya'nın kanlı günleri geldi. Dağıstan ve Azerbaycan, milletin düşmanları tarafından gasp olunup bu iki azada Müslüman memleketleri Rusun saldatları, Balşevikleri tarafından tutulup ve gine Müslüman halkının üstünde matrahlar şakıldıyır, gine Türk avratlarının namusu ayak altında gidir.

Milletin böyle kara gününde lâzımdır, hemi kanacaklı ve ilimli şahıslar toplansın ki umumî kuvve ile millete yol göstersin, onu halâs etmek için çalışsın, vuruşsun, öz sesini sadasını kalkızsın.

Bugünde de biz dinmesek, bu vakitte de biz sâkıt dursak onda Türk adı, Müslüman adı, insan adı gerek bize haram olsun.

Bu çetin, bu karanlık günde biz öz gazetemizi neşre başlıyoruk. Gazetemizde biz milletimizi kabağa (ileriye) davet eyleyeceyik, o yeni dünyaya o taze maişete ki özge milletler çoktan anlara maliktirler. Biz cemaatimizi çağıracayık ki, o gözünü açsın, gafil olmasın. İndi o zamandır ki, her bir millet gerek öz geleceğini yohlasın, öz istikbalini fikirleşsin, özüne bir düz necat yolu yapsın.

İndi gafil olanlar daha bir de hürriyet görmezler. İndi yatan şahıslar sonra gözlerini açanda özlerini mahpus, kul görecekler, öz ruhlarında ağır zincir his edecekler.

O zinciri kırmak anda çok çetin olacaktır. Ve azada doğulmuş millet zincirde vefat edecektir.

Biz öz bayrağımızın altına, öz gazetemizin, mesleğimizin etrafına hemi gözü açık halk taraftarı olan Müslüman kardeşleri davet edirik. İndi mübareze (savaşım) zamanıdır. Gelin bir yerde umumî düşmanlarımız ile mübareze edip öz hukukumuzu sahlıyak.

Aziz Şerif

Gelecek sayıda:
Sultan Galiev'in bir makalesi
"Türkiye'de Siyasi Fırkalar"

GEÇMİŞ ŞÖLENLER

Ayşe Sultan'ın Verdiği Bir Akşam Yemeği

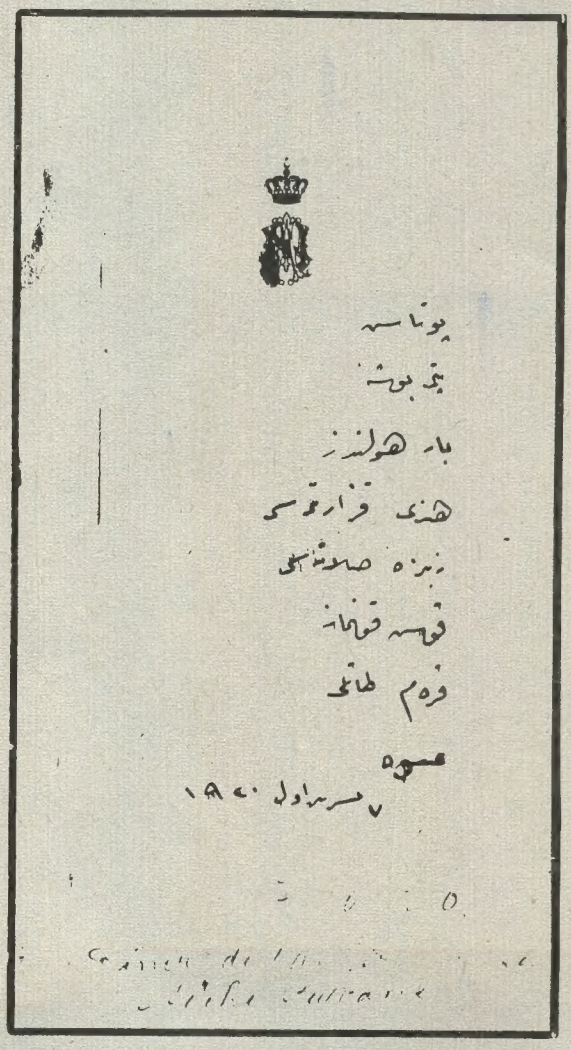

Potaş
Pöti Buşe
Bar Holandez
Hindi Kızartması
Sebze Salatası
Kuşkonmaz
Kremtatlı
Meyve

7 Teşrinievvel 1920

OSMANLI MAHKEME KARARLARINDAN ÖRNEKLER:

Borçlarından Ötürü Hapse Atılanların Yoksulluklarını Ve İyiniyetlerini Kanıtlamaları Durumunda Salıverildikleri

Ma'rûz

Bundan akdem İnâd Alemdâr nâm kimesneye mahkûm be- sekiz yüz altmış beş guruş deyni ve Şâlici Bedros zimmîye mahkûm be- bin yüz altmış altı guruş deyni içün yigirmi üç aydan berü bâ-i'lâm-ı şer'î Muzher Ağa Tomrugun'nda mahbûs olan Abruş ve Erbil veledi Kirkor nâm zimmîler Meclis-i şer'-i münîrde dâyinân-ı mezbûrân muvâcehelerinde: "Bizler fakir ve mu'sir u mu'dimler olup lâbis olduğumuz köhne libâsımızdan gayrı ism-i mâl ıtlak olunur nesnemüz olmayup ancak anamız mutasarrıfa olduğı menzilimiz ve sâ'ir eşyâsını âhere bey'ile cem' ü tahsîl eylediği iki bin yedi yüz yetmiş buçuk guruş on altı para tokuz akçeyi dâyinlerimiz mezbûrân ile sâ'ir mazbûtu'l-esâmî kimesnelere olan cem'an yigirmi dört bin altı yüz otuz bir guruş düyûnumuzı ashâbına ma'rifet-i şer'ile be-tarîkı'l-guremâ tevzî' ve taksîm ve mezbûr İnâd Alemdârın hissesine isâbet eden toksan yedi guruş on iki para ile bir akçe ve mersûm Şâlîci Bedros zimmînin hissesine isâbet eden yüz otuz bir guruş yedi parayı teslîm eyleyüp mâ'adâyı edâya bir vechile kudretümüz olmamağla sebîlimiz tahliye olunmak matlûbumuzdur" deyü asârlarını da'vâ ve dâyinân-ı mezbûrân İnâd Alemdâr ve Bedros zimmî dahi mahbûsân-ı mersûmânun yesârlarını isbâta kaadir olmamalarıyla mahbûsân-ı mezbûrân ber-vech-i muharrer mu'sir ve mu'dim olduklarını Ahmed bin Hasan ve Osmân bin Hasan ve Ahmed Beşe İbn Yûsuf ve Topçı Pirinççioğlı Hasan bin Ahmed ve Topçı Mustafâ bin Abdullah ve derzi Mustafâ Alemdâr ibn Abdurrahman nâm kimesneler şehâdetleriyle mezbûrân muvâcehelerinde vech-i şer'i üzere isbât etmeğin mûcebinse medyûnân-ı mersûmânın yesârları sâbit olmadukça habsleri meşrû' olmamağla habsden ıtlak olunmak lâzım geldiği İstanbul Mahkemesi'-nden manzûr-ı âlîlerine i'lâm olundı.

fî 18 min Zî'l-ka'de sene 218

Sunuş

Bundan önce İnat Alemdar adlı kişiye 865 kuruş, gayrımüslim Şalici Bedros'a 1160 kuruş borç ödemeye mahkûm olarak yirmi üç aydan beri Muhzer Ağa Tomruğu'nda hapsedilen Abruş ve Erbil oğlu Kirkor adındaki gayrımüslimler, ışıklı şeriat meclisinde adı geçen alacaklılar önünde: "Bizler yoksul insanlarız. Giydiğimiz eski elbisemizden başka adına mal denecek nesnemiz yoktur. Yalnızca anamıza ait olan evimizi ve öteki eşyayı başkasına satarak elde ettiğimiz 2770,5 kuruş 16 para, akçeyi bu iki alacaklı ile öteki adları yazılı kişilere olan toplam 24631 kuruş borcumuzu alacaklılara, şeriat kurallarına göre üleştirerek bölüp dağıttık. Ve adı geçen İnat Alemdar'ın payına düşen 97 kuruş 12 para bir akçe ve Şalici Bedros'un payına düşen 131 kuruş 7 parayı verdik. Geri kalanını vermeye hiçbir biçimde kudretimiz olmadığından yol verilip tahliye olunmak dileğimizdir" diyerek yoksulluklarını ileri sürdüler. Ve alacaklı İnat Alemdar ve gayrımüslim Bedros da adı geçen mahpusların zengin olduklarını ispat edemediler. Sözkonusu mahpusların, yazılı olduğu üzere, yoksul olduklarını Hasan oğlu Ahmet, Hasan oğlu Osman, Yusuf oğlu Ahmet Beşe, Ahmet oğlu Topçu Pirinççioğlu Hasan, Abdullah oğlu Topçu Mustafa ve Abdurrahman oğlu terzi Mustafa Alemdar adlı kişilerin tanıklıklarıyla, adı geçenler önünde, şeriata uygun olarak ortaya çıkmadıkça hapsedilmeleri şeriata uygun olmayacağından, hapishaneden salıverilmeleri gerektiği İstanbul Mahkemesi'-nden yüce görüşlerine bildirildi.

2 Mart 1804

Uluslararası
100. Yıl Fonu

Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası A.Ş.
1988'de kutlanacak 100. kuruluş yıldönümü faaliyetleri doğrultusunda
bankacılık sektörüne ve ulusal ekonomimize ışık tutacak
bilimsel çalışma ve araştırmalara
imkân yaratmak ve kalıcı eserler sağlamak amacıyla
100 milyon TL tutarında bir fon oluşturmuştur.

"Türkiye'de ve Dünyada Mali Sektör„

Fon, yukarıdaki genel başlık çerçevesinde çeşitli konularda yapılacak araştırmaların finansmanında kullanılacaktır.

Uluslararası 100. Yıl Fonu'ndan, Değerlendirme Kurulu'nca uygun bulunan araştırma projesi tekliflerinin sahipleri yararlanabilecektir. Tüm giderleri Fon tarafından karşılanacak çalışmalar sonucunda yayınlanmasına karar verilen eserler için ayrıca telif ücreti ödenecektir.

Uluslararası, bilim adamlarımızı ve araştırmacılarımızı, ekonomimize ve mali sektörümüze eserleriyle katkıda bulunmaya davet eder.

INTERBANK ULUSLARARASI

ULUSLARARASI ENDÜSTRİ VE TİCARET BANKASI A.Ş.

Değerlendirme Kurulu:
Dr. Öztin Akgüç
Prof. Dr. Erdoğan Alkin
Prof. Dr. Merih Celâsun
Prof. Dr. Demir Demirgil
Prof. Dr. Emre Gönensay
Dr. Çağlar Keyder

Ayrıntılı bilgi için Uluslararası şubelerinden ve üniversite rektörlüklerinden broşür sağlanabilir.

MERKEZ	KARAKÖY	BAHÇEKAPI	ŞİŞLİ	ELMADAĞ	KADIKÖY	BAKIRKÖY	ANKARA
Buyukdere Cad 108 Esentepe Istanbul 172 20 00	Bankalar Cad. 31-33 Istanbul 143 61 00	Eminonu Istanbul 527 89 10	Halaskargazi Cad. 360 Istanbul 141 62 59	Cumhuriyet Cad 20 Istanbul 141 19 75	Altıyol Kadıköy Istanbul 338 05 55	Halkçı Sok. 10 Istanbul 570 17 33	Izmir Cad. 26 13 88 99

IZMİR	BURSA	ADANA	MERSİN	İSKENDERUN	GAZİANTEP	İZMİT
Cumhuriyet Bul 109 14 41 66	Fevzi Çakmak Cad 75 48 052	Ataturk Cad 111 Sok 33 057	Inonu Cad. Göksu İşhanı 12 338	Ataturk Bul 47 22 852	Ataturk Bulvarı 6, 16 037	Demiryolu Cad. 118/C 21 262

Namık Kemal'in Magosa Sürgünü ve Uluslararası Politika

TANER TİMUR

Namık Kemal'in düşünce tarihimizdeki yeri çok tartışılmıştır. Bu tartışmalar Osmanlı şairinin kişiliğindeki ikilikten kaynaklanıyorlar. Dönüşüm halindeki bir toplumda kimlik kavgası veren Namık Kemal, içinde yaşadığı koşulların çelişkilerini bünyesinde taşıyordu. Bir yandan İslâmcı formasyonu kendisini yaşadığı toplumun geleneksel değerlerini savunmaya zorluyor; öte yandan da üstünlüğünü gördüğü ve etkilendiği Batı uygarlığından yararlanmaya çalışıyordu. Bu yüzden tutucular onun kişiliğinin daha ziyade İslâmcı yönünü ön plana çıkarmaya çalışmışlar; Batıcılar da kendisini her şeyden önce demokrasinin ve özgürlüğün ön savaşçısı olarak görmüşlerdir. Bununla beraber günümüzde Namık Kemal'i *vatan* ve *özgürlük* kavramlarının yaratıcısı olarak kabul eden görüşün daha ağır bastığını söyleyebiliriz[1]. İslâmcıların da benimsedikleri bu görüş Namık Kemal'i düşünce tarihimize iyice yerleştirmekte ve bir sembol haline getirmektedir. Oysa bu durum, kolayca farkedilebilecek başka bir olguyla çelişki teşkil teşkil ediyor. Günümüzde Namık Kemal, ismi pek popüler olmakla birlikte, eserleri fazla okunan bir yazar değildir. Gerçekten bugünkü nesillerin, ders kitaplarında aktarılan parçaların dışında, Namık Kemal'in romanlarını, şiirlerini ya da tiyatro eserlerini pek okuduklarını söyleyemeyiz. Bu durum, bugünkü dile aktarılmak suretiyle giderilebilecek olan dil güçlüklerinden doğmuyor. Aradaki yüzyıllık mesafeden ve bunun yarattığı "eskime"den de ileri gelmiyor. Namık Kemal'in yaşadığı yıllarda dünya edebiyatının bugün de pek aşılmamış olan başyapıtları yayılmıştır. Bu durum esas itibariyle Namık Kemal'in edebî ve düşünsel ürünlerinin niteliksel içeriğinden doğuyor. Daha açık bir ifadeyle Namık Kemal ne büyük bir şairdi, ne büyük bir tiyatro yazarıydı ne de büyük bir romancıydı. Hatta çağında ulaşılan uygarlık ölçülerine göre fazla kültürlü bir insan bile değildi. Namık Kemal zamanında Osmanlı toplumu, Batı'nın iktisadi, siyasi ve askerî baskısı altındaydı. Bizzat Namık Kemal de bu baskıyı bütün açıklığı ile hissetmiş ve ona isyan etmiştir. Kendisindeki "özgürlük" kavramı da daha çok Osmanlı bütünlüğü ve bağımsızlığı anlamına geliyordu. Oysa bu yöndeki özlemler, ancak Batı'nın üstünlüğünü sağlayan değerleri özümleyebilmek ve o düzeyde yaratıcı alabilmekle gerçekleşebilirlerdi. XIX. yüzyıl Osmanlı aydınları çeşitli nedenlerle bu güç görevin üstesinden gelememişlerdir.

Namık Kemal'in kişiliğinin "İslâmcı" ve "Batıcı" olmak üzere iki yönü olduğunu belirtmiştik. Yazarın düşüncesi her iki yönüyle de sistemleştirilmek istenmiştir. N. Fazıl Kısakürek, Namık Kemal'in 100. doğum yıldönümü dolayısıyla kaleme aldığı eserde, yazarın İslâmî görüşlerinde hiçbir derinlik bulunmadığını ve kendisinin "büyük bir sanatkâr ve mütefekkir olmadığını"[2] yazmıştır. Namık Kemal Batı'nın Osmanlı toplumuna çok ilgi duyduğu bir sırada Avrupa'da da bir "İslâm düşünürü" olarak görülmemiş, örneğin, bir Cemaleddin Afganî'nin uyandırdığı yankıyı uyandıramamıştır. Bunun dışında yazarın özgürlük ve "temsili sistem" ilkelerine paralel fikirleri konusundaki sistemleştirme çabaları da bize ikna edici görünmüyor. [3] Bu yazı çerçevesinde göstereceğim gibi, Namık Kemal ve arkadaşları uzun süre kaldıkları Batı'da özgürlük ve demokrasi kavgacıları olarak da

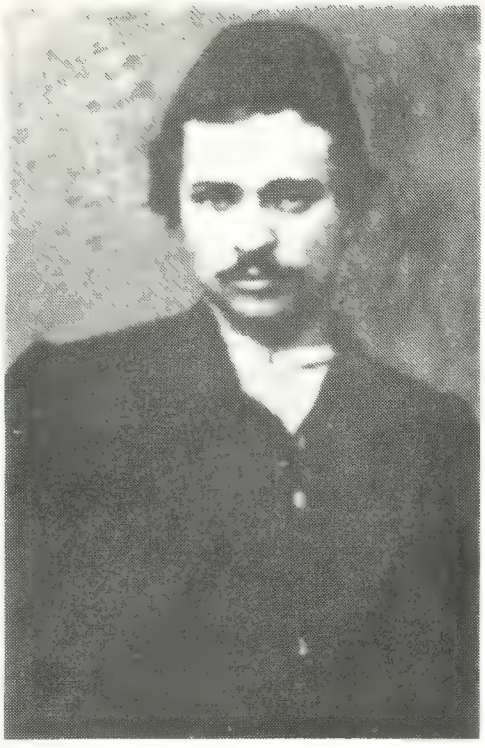

"Namık Kemal'in gençliği ve orta yaşlılığı." Robert P. Finn, The Early Turkish Novel 1872-1900 *(İstanbul: Isıs Press, 1984) adlı kitaptan.*

görülmemişlerdir.

Gerçekten eserlerini bu açıdan incelersek, çağdaş anlamıyla bir özgürlük temasının işlendiğini söyleyemeyiz. Namık Kemal düşünce ve değerleri itibariyle çağının gerisindeydi ve onu bir "düşünür" gibi sunmaya çalışan yaklaşımlar, ister istemez bazı zorlayıcı yöntemlere başvurmak zorundadırlar.

O halde Namık Kemal'i nasıl ele almalıyız? Yakın tarihimizdeki büyük önemini yadsıyamayacağımız bu Osmanlı aydınını objektif olarak nasıl kavrayabiliriz? Bizce Namık Kemal'i doğru anlamak için, onu herşeyden önce bir "Osmanlı politikacısı" olarak değerlendirmemiz gerekiyor. Edebiyatı da, politikacılığının aracı olarak etkili olmuş ve kitleleri sürüklemiştir. Böyle bir öneri, bizi ikinci bir önerinin ifadesine götürüyor: Namık Kemal'in etkinlikleri sırasında Osmanlı politikası bağımsız değildi ve uluslararası politikanın ("Şark Meselesi"nin) çekişme alanıydı. Bu yüzden, yazarımızın siyasetçiliğini de uluslararası ilişkiler örgüsü içinde değerlendirmeliyiz. Somut bir tabana oturan böyle bir yaklaşım, Namık Kemal'in edebî ürününü ve kişiliğini de daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır. Hiç kuşkusuz böyle bir yaklaşım, çok boyutlu ve ayrıntılı bir incelemeyi gerektirir. Bu makalenin böyle bir iddiası bulunmuyor. Ne var ki Namık Kemal'in hayatının, günümüzdeki imajına da dayanak olan önemli bir olayını vesile ederek, yazarımız ve çağı hakkında bazı gözlemlerde bulunabiliriz. Bu önemli olayı Namık Kemal'in Magosa sürgünü teşkil ediyor. Osmanlı aydınının siyasal sürgününü "Şark Meselesi" içinde düşünmek ve "hürriyet"çiliğini bu çerçevede tartışmak istiyoruz.

VATAN YAHUT MAGOSA

Namık Kemal Magosa'ya 1 Nisan 1873'de Gedik Paşa tiyatrosunda temsil edilmeye başlıyan ve çok büyük bir heyecan yaratan *Vatan yahut Silistre* isimli piyesi dolayısıyla 10 Nisan 1873 fermanı ile sürüldü. Fermanda sürgün nedeni olarak temsiller değil, *İbret* gazetesindeki bazı zararlı yayınları ("neşriyat-ı muzırreye ibtilâzı") [4] gösteriliyordu. Nitekim Vatan yahut Silistre'nin temsilleri sürgünden sonra da devam etti. Buna karşılık *İbret* ve *Siraç* gazeteleri 6 Nisan'da kapatılmış ve Namık Kemal'le birlikte bazı başka gazeteciler de sürülmüşlerdi. Oysa aslında gerçek sürgün nedeni *Vatan yahut Silistre*'nin temsilleri sırasında ortaya çıkan taşkınlıklardı.[5] Bu nümayişler sırasında Osmanlı tahtına aday olarak görülen prens Murad'ın adı, "Allah muradınızı versin" gibi dolaylı şekillerde anılmış ve bu gelişim Saray'da korku yaratmıştı. Aslında *Vatan yahut Silistre* piyesinin görünürde iktidara fazla ters düşen bir tarafı yoktu.

Eser Kırım Savaşı sırasında Ruslara karşı bir kalenin savunulmasını konu ediniyor ve vatan aşkı her türlü aşkın üstünde gösteriliyordu. Piyese aşırı savaşçı ve adeta savaş içinde ölümü övücü bir espri egemendi. Öyle ki Namık Kemal'in eseri, yazıldığı dönemin değerleri açısından bile tam anlamıyla *militarist* bir eser olarak kabul edilebilir. Hatta zamanın basın müdürü Arifi Bey bile eserin "Vatandan, düşman kanından ve savaştan bahsederek kışkırtıcı nitelik taşıdığını"[6] ileri sürmüştür.

Namık Kemal'in özgürlük kahramanlığı Magosa sürgününden doğ-

muştur. M. Kaplan'ın dediği gibi "Namık Kemal kahraman olmuşsa, 38 ay kaldığı Magosa'da olmuş ve yaptığı kahramanlık edebiyatını hayatı ile ödemişse orada ödemiştir." [7] Şimdi bu kahramanlığı hayatı ile nasıl ödediği sorununa gelelim.

Her türlü davanın savaşçılığı ancak belli efsanelerle süslenirse tarihe ve kitlelere malolur. Namık Kemal'in özgürlük kavgası da "Magosa zindanları" efsaneleri ile bezenmiştir. Bu konuda yakın zamanlara kadar egemen olan ve en iyi ifadesini yazarın oğlu Ali Ekrem (Bolayır)'in eserinde bulan anlatıma göze "Magosa Kemal'i öldürebilmek için biiltizam ona menfa tayin olunmuştu... (orada) tam üç sene her şeyden mahrum bir halde yarı aç yarı tok yaşadı"[8]. Bizzat Namık Kemal'in, bugün yayınlanmış bulunan mektupları, bu görüşün gerçeklere uymadığını ortaya koymaktadır. Bunlara göre Namık Kemal başlangıçda "pek de mezardan farkı olmayan bir muzlim (karanlık) odaya" konulmuşsa da "üç gün sonra Veys Paşa'nın imdada yetiş(mesi)"[9] ile geniş ve ferah bir odaya nakledilmiştir. Daha sonra Namık Kemal hiçbir şeyden yoksun kalmayacak bir biçimde zamanın geçirmiş ve Magosa yılları edebiyat açısından hayatının en verimli yılları olmuştur. Hatta Namık Kemal'in kendisi de bir mektubunda "Ben burada o kadar rahattayım ki tarif edemem. her akşam denize giriyorum..."[10] diye yazabilmiştir.

Görüldüğü gibi Namık Kemal'in sürgün yılları yokluk ve ızdırap içinde geçmemiştir. Bu durum şöyle bir soruyu akla getiriyor. Aslında kendi başına sevinilecek bir husus olan bu olgu nereden ileri geliyordu? Bunun nedeni zamanın iktidarının, sanıldığının aksine, göreli bir hoşgörüsünde (ya da aczinde) mi yatıyordu; yoksa bizzat Namık Kemal'in "Vatan" ve "Hürriyet" anlayışının niteliğinden mi kaynaklanıyordu? Tartışmaya ikinci varsayımdan başlayalım.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı toplumunda "vatan" ve "özgürlük" kavramları modern bir biçimde ve tutarlı olarak nasıl savunulabilirdi? Bu soruya cevap vermek için genel bir gözlemden hareket etmek gerekiyor. Bu dönemde Osmanlı toplumu ulus-devlet şeklinde beliren ve gerekli kurumsal yapıya sahip olan modern bir devlet aygıtından yoksundu. Ne düzenli bir bütçesi, ne istikrarlı bir bürokrasisi ne de homojen bir hukuk yapısı vardı. Osmanlı devletinin vergileri "havale" sistemiyle ve mültezimler aracılığı ile toplanıyor ve küçük memurların maaşları düzenli bir şekilde verilemezken, yüksek yöneticilerin aylıkları o andaki güçlerine göre ve adeta pazarlıkla veriliyordu. Modern bir "vatan" kavramı ve bunun içerdiği, kanun önünde eşit bir "vatandaş" kavramı Osmanlılara yabancıydı. Osmanlı devletinin temelini teşkil eden Şeriat hukuku, Osmanlı tebaası açısından iki düzeyde kısıtlama getiriyordu. Birincisi bu hukuk düzeni Müslüman-olmayan tüm Osmanlıları sistemin dışında bırakıyor ve onları "zımmî" olarak ikinci sınıf vatandaş kılıyordu. Bu konuda Batı'nın da zorlamasıyla Tanzimat'dan itibaren girişilen "ıslahat" hareketleri temel durumu çok değiştirmemiştir. Osmanlı reformizmi "şeriat" içinde evrim anlayışını aşamamıştır. Sorun sadece gayrimüslim Osmanlıların devlet yönetimine katılabilmeleri sorunundan ibaret değildi. Osmanlılarda felsefe, bilim ve eğitim konularının hepsini kapsıyan bir zihniyet ve uygarlık sorunu halinde ortaya çıkıyordu. Ayrıca Müslüman halk da az çok bir kast düzeni kuran Osmanlı "Kanun"u tarafından siyasal katılma süreci dışında bırakılıyordu. Osmanlı toplumunda özgürlük kavgasının temel koşulu işte bu noktalarda ortaya çıkıyordu. Fransız Devriminden yüzyıl sonra, Osmanlı düzenindeki hukukî ayrıcalıkları ortadan kaldırmayı hedef almayan hiçbir hareketi "özgürlük" kavgası olarak kabul edemeyiz ve "devrin koşulları" ile mazur göremeyiz. Oysa bu konuda Tanzimatçılarla, başta Namık Kemal olmak üzere Yeni Osmanlılar arasında temelli bir fark yoktu. Her iki hareket de Şeriat düzeni içinde kalıyor ve kavgalarını Şeriat çerçevesinde veriyorlardı. Hatta Yeni Osmanlılar, bazı Tanzimatçı yöneticileri zaman zaman Şeriat'a ihanetle, dinsizlikle bile suçlamışlardır. Bu demektir ki, Yeni Osmanlılar'ın verdiği özgürlük kavgası kendi çağlarının gerisindeydi. Bugün sık sık sözünü ettikleri "meşveret" fikrine öncelik vererek, ağaçlara bakmaktan orman göremez duruma düşmemeliyiz. Yeni Osmanlılar şeriatçı ve çağdışı bir dönemin savunucusu idiler. İktidar tarafından da bu yüzden göreli bir hoşgörü ile karşılanmışlar ve sürgüne yollandıkları zamanlarda bile bir ölçüde rahatları sağlanmıştır. Sürgünde bulunmadıkları zamanlarda ise genellikle iktidar katında olmuşlar; yüksek maaşlı devlet memuriyetlerini paylaşmışlar ve nişanlar almışlardır.

Böyle bir gözlemden tarihi analizle ilgili olarak çıkarabileceğimiz sonuç nedir. Şudur sanıyoruz: Bugünkü kavramlardan hareket ederek Osmanlı toplumunu modern bir devlet yapısına sahip bir düzenmiş gibi ele almak yanıltıcı sonuçlar vermektedir. Osmanlı iktidar yapısı bütüncü bir yapıya sahip bir düzenmiş gibi ele almak yanıltıcı sonuçlar vermektedir. Osmanlı iktidar yapısı bütüncü bir yapıya sahip değildi ve belli mihraklar arasında parçalanmıştı. Alınan kararlar mevcut hukuka göre sonunda padişah tarafından imzalanarak bir yazmanla ilân edilmekle beraber, aslında kaygan bir iktidar yapısı içinde sosyolojik olarak farklı gruplar tarafından olgunlaştırılıp, sultana empoze ediliyorlardı. İşte bugün, gerçek bilimsel yaklaşım, XIX. Yüzyılda krizden krize sürüklenen Osmanlı toplumunda bu iktidar mihraklarını realist bir biçimde saptamak ve her kriz durumunda bu mekanizmanın bütünüyle nasıl işlediğini çözümleyebilmektir. Buna da tarihçilik yöntemiyle, sos-

Fransız Devrimi'nden yüz yıl sonra hukuki ayrıcalıkları ortadan kaldırmayı hedef almayan, kavgalarını Şeriat çerçevesinde veren; çağdışı dönemin savunucuları olmaları nedeniyle iktidar tarafından hoşgörü ile karşılanan ve bu nedenlerle özgürlükçü bir hareket kabul edilemeyecek Yeni Osmanlılar. Soldan itibaren ayaktaki Şinasi, oturanlar Namık Kemal ile Ziya Paşa onların arkasında Ebuzziya Tevfik, en sağda ise Recaizade Ekrem.

yoloji ve siyasal bilimler yöntemlerinin ortak bir şekilde kullanılmaları gerekiyor. Aynı şekilde, sözünü ettiğimiz iktidar grupları Batılı büyük devletlerin elçilikleriyle devamlı ilişkiler içinde olduğu için, incelenen dönemin uluslararası ortamını da gözden uzak bulundurmamalıyız. Başka bir deyişle, girişte de belirttiğimiz gibi, incelemeyi "Şark meselesi" sorunsalı üzerine yerleştirmeliyiz

1873'TE ULUSLARARASI DURUM

Şimdi yukardaki gözlemler çerçevesinde tekrar Namık Kemal'in Magosa sürgününe dönelim ve bu olguyu uluslararası ilişkiler içinde değerlendirmeye çalışalım.

Osmanlı Devleti'nde 1870'ler, büyük bir uluslararası olayın etkisi altında kaldı. Bu olay 1870 Eylülü'nde Prusya'nın Sedan'da III. Napolyon'un ordusunu yenerek uluslararası dengeye büyük bir darbe vurmasıydı. Bu savaştan bir yıl önce Fuat Paşa'nın bir yıl sonra da Âli Paşa'nın ölmeleri, Osmanlı Devleti'nde Fransa yanlısı politikanın iki büyük mimarını da tarihe gömüyordu. Böylece Paris Antlaşmasının kurduğu düzenin çözüldüğü yeni bir dönem başlıyordu. Çözülme, bu düzeni zorla kabul etmiş ve hiçbir zaman da benimsememiş olan Rusya'nın amacıydı. Rus elçisi İgnatief daha savaş bitmeden Âlî Paşa ile görüşmelere başlamış ve Ruslar'ın Karadeniz ve Boğazlarla ilgili isteklerini bildirmişti. Gerçekten Paris Andlaşması Ruslar'ın Karadeniz kıyılarında tahkimat yapmasını önlediği gibi, Boğazları da savaş gemilerine kapıyordu. Âli Paşa bu yöndeki isteklere şiddetle karşı çıkmıştı[11]. Bununla beraber Fransa'nın Sedan'daki yenilgisi Rus istekleri yönünde elverişli bir ortam yaratıyordu. III. Napolyon yükselen Almanya karşısında daha Sedan'dan önce endişeye kapılmış ve İstanbul'a Rus sempatizanı Kont Fleury'yi elçi tayin ederek ona "Ruslarla bağların sıkılaştırılması"[12] yönünde talimat vermişti. Fakat Sedan'dan sonra Ruslar böyle bir işbirliğine fazla muhtaç değildiler. Gorçakof, Fransız yenilgisinden yaklaşık iki ay kadar sonra Rus elçiliklerine bir mektup yollayarak Rusya'nın 1856 Paris Antlaşması'nın Karadenizle ilgili hükümleriyle kendini bağlı saymadığını tek taraflı olarak ilân etti[13] Rus prensi neden olarak uluslararası ilişkilerdeki değişiklikleri gösteriyor, fakat Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü ile ilgili genel ilkelere riayet edeceğini de ilâve ediyordu. Başlangıçta Rusya yeni bir güç olarak beliren Almanya'yı kendisine karşı bir düşman olarak görmüyordu. Tam tersine Prusya kralı ile Rus Çarı akraba idiler ve Rusya, Fransa-Prusya savaşı sırasında daha çok Almanlar'a sempati duymuştu. Fransa'nın Rusya'ya yaklaşma çabalarına rağmen bu ülkenin Osmanlı Devleti'ndeki güçlü durumu ve Polonyalı mültecilerle işbirliği Rus sarayını tedirgin ediyordu. Buna karşılık Almanya, Bismarck'ın ağzından, Rusya'nın Karadeniz'le ilgili isteklerine karşı olmadığını belirtmişti[14]. Bütün bu gelişimler, diğer ülkeleri Rusya'nın olup-bittisini kabule zorluyordu. Bu olup-bitti, İngilizler'in de onayı alınarak bir uluslararası konferansta legalleştirildi. Londra'da toplanan Almanya, Fransa, Avusturya, İngiltere, İtalya ve Rusya temsilcileri 13 Mart 1871'de, Paris Antlaşmasında Rusya'nın karşı olduğu 11, 13 ve 14. maddelerini kaldırdılar[15].

Almanya'nın dışında Rusya'ya yaklaşmak isteyen devletlerden biri de Avusturya idi. Tıpkı Fransa gibi, bu ülke de Almanya tehlikesine karşı Rusya'da intikamcı bir politikaya destek arıyordu. Bununla beraber, Almanya'nın Fransa'yı da ezmesi Avusturya'yı korku içinde bırakmış ve onda kaybedilen toprakları geri almaktan çok, yeni topraklar kaybetmemek kaygısı yaratmıştı. Bu yüzden Avusturya Rusya ile birlikte Almanya'ya da yaklaştı ve üç imparator 1872 Eylülü'nde Berlin'de buluştular. Bu toplantıdan somut bir anlaşma çıkmadıysa da, üç hükümdarın biraraya gelişi bir çeşit "kutsal ittifak" espiri içinde sonuldu[16]. Bu gösterinin dışında, daha somut planda, Avusturya

ve Rusya Bosna-Hersek ve Yakındoğu'da statüko üzerinde anlaştılar. Bu adamlarla üç ülke arasında bir askerî anlaşmaya doğru gidiliyordu. Bu anlaşmanın ilk halkası Mayıs 1873'de Almanya-Rusya askerî halkası ile gerçekleşti. Bu anlaşmaya usulle ilgili bazı itirazları yüzünden katılmayan Avusturya da ikna edilerek, Haziran 1873'de üçlü ittifak kesin olarak kuruldu.

Görüldüğü gibi bütün bu gelişmeler uluslararası plânda Rusya'yı çok avantajlı bir duruma getiriyor ve İngiltere dışında tüm ülkeler Rusya'ya yakın bir politika izliyorlardı. Bu uluslararası gelişmeler Osmanlı iç politikasında elbette ki önemli etkiler yaratacaktı. Bu etkiler nasıl somutlaşmışlardır?

ULUSLARARASI KRİZ VE OSMANLI İÇ POLİTİKASI

Kırım Savaşı'nı izleyen yıllarda Osmanlı Devleti'nde daha çok Fransa etkisi ağır basmıştı. Bu yıllarda Fransa yanlısı politikanın mimarları Âli ve Fuat Paşa'lar olmuşlardı. Buna karşın Rusya'nın da İstanbul'da belli bir güce sahip bir "parti"si bulunuyordu. Rusya geleneksel olarak Osmanlı Devleti aleyhine bir politika izlemekle beraber, baskıyla, tehditle ya da rüşvetle daima belli yöneticilerin desteğini sağlayabiliyordu. 1870'den sonraki gelişmeler bu bakımdan gücünü daha da artırmıştı. Buna karşılık, Rusya'nın karşısında bir denge unsuru olabilecek sadece İngiltere kalıyordu. Bu yüzden Osmanlı iç politikasında Rus ve İngiliz partilerinin şiddetle kapışmaları giderek kaçınılmaz oluyordu.

İngiliz Elçisi S.H. Elliot

1860'larda Âli Paşa-Fuat Paşa işbirliği Sultan Abdülaziz'in otoritesini ikinci plâna atmış ve iktidarın ağırlık merkezini Saray'dan Bâbıâlî'ye kaydırmıştı. Her ikisinin de ölmesi ve Fransa'nın gücünü kaybetmesi ise Abdülaziz için yeni bir dönem başlatıyordu. İngiliz elçisi H. Elliot'un yaydığına göre, Sultan Aziz bu koşullarda "nihayet özgür bir insan"[17] olduğunu söylemişti.

Sultan Aziz Rusya yanlısıydı. Bu yüzden 1870'i izleyen yıllar İstanbul'da Rus etkisinin egemen olduğu yıllar olmuştur. Osmanlı sultanının bu konuda iki büyük yardımcısı vardı. Bunlardan biri Rus elçisi İgnatief, ikincisi ise bizzat kendisinin de damadı olan Mahmud Nedim Paşa idiler. Bununla beraber, Osmanlı devletindeki Rus egemenliği, daha önceki yıllarda gözlenen İngiliz ve Fransa egemenlikleri ölçüsünde olmamıştır. Çünkü tüm diğer Avrupa ülkeleri, ne kadar Rusya'ya yaklaşırlarsa yaklaşsınlar, bu ülkeyi Osmanlı Devleti'nde yalnız bırakmaya da razı değildiler. Bu durumu Rus elçisi de pek iyi biliyordu. Hatta İgnatief bütün Avrupa ülkelerinin için için Rus düşmanı oldukları inancındaydı ve bu yüzden Osmanlı Devletine "Türklerle doğrudan doğruya anlaşma"[18] yoluyla nüfuz etmek istiyordu.

Abdülaziz-M. Nedim Paşa-İgnatief triyosuna, farklı amaçlarla Mısır Hidivi İsmail Paşa da katılmıştır. Bu sırada İsmail Paşa bağımsızlığını daha da pekiştirecek bir yargı reformu peşindeydi ve Osmanlı sultanını bu yönde etkilemek istiyordu. Baş düşmanı prens Mustafa Fazıl Paşa'nın İngiliz partisinden oluşu da, Hidiv'i Saraya doğru meylettiren nedenlerden biriydi. Hidiv İsmail Paşa amacına ulaşmak için İstanbul'a altın yağdırmış; hatta iddialara göre Rus elçisi İgnatief'e bile rüşvet vermiştir[19].

İngiliz partisine gelince, o da en üst düzeyde Mithat Paşa, Mustafa Fazıl Paşa ve İngiliz elçisi S.H. Elliot üçlüsüne dayanıyordu. M. Fazıl Paşa'nın, eskiden olduğu gibi bir Genç Osmanlılar grubu olmamakla beraber yine de geniş bir çevresi vardı. Namık Kemal Avrupa'dan döndükten sonra Genç Osmanlılar grubunu canlandıramamış; fakat 1872 Haziranı'ndan itibaren *İbret* gazetesini çıkarmaya başlamıştı. Bununla beraber, Genç Osmanlılardan kavgaya devam edenler umutlarını daha ziyade Mithad Paşa'ya yöneltmişlerdi.

İstanbul'daki İngiliz-Rus kavgası, elbette ki bir çıkar kavgası olarak sunulmamıştır. Osmanlı yöneticilerinin de katıldığı, hatta bazı durumlarda başrolü oynadıkları bu kavga *ideolojik plânda* bir siyasal rejim kavgası biçiminde gösterilmiştir. Buna göre İngiliz partisi (Fransızlarla kısmen işbirliği kısmen rekabet içinde) *meşrutiyetçi* hareketi, Rus partisi *ise mutlakiyetçi reformizmi* temsil ediyorlardı. Bizzat Sultan Aziz de, Rusya'dan gelen tehdidi pek iyi bilmekle beraber, sorunun bir yönü dolayısıyla çarlık rejimine sempati besliyordu. Fransız arşivlerinden çıkardığımız bir elçi raporuna göre, Osmanlı sultanı bu konudaki fikirlerini, dışişleri bakanı Halil Paşa'ya şöyle anlatmıştı. "Bana iktidarımın bir kısmından vazgeçmem ve meşrutiyet sistemine yaklaşmam önerildi. Sizin de meşrutiyetçi fikirlerden uzak olmadığınız söyleniyor. Fakat bunları onaylamıyorum. Rusya'da olup bitenler bana mutlakiyetçi rejimin üstünlüklerini gösteriyor. Rusya, imparatorunun gayreti ile büyük ilerlemeler kaydediyor."[20]

Soldan sağa; Mustafa Fazıl Paşa, Mahmud Nedim Paşa ve Mısır Hıdivi İsmail Paşa.

Osmanlı Devleti'nde Rus partisinin 1870'den sonra gücünü ve eylemini artırdığını belirtmiştik. Özellikle Paris anlaşmasının Karadeniz'i nötralize eden hükümlerini değiştiren Ruslar, Avusturya ve Almanya ile askerî ittifak kurmuştu. Bu girişiminin ilk halkasının Mayıs 1873'de Almanya ve Rusya arasındaki anlaşma ile gerçekleştiğini burada tekrar hatırlayalım anlaşmanın hazırlıkları 1873 Şubatı'nda başlamış, Alman imparatoru Willhelm, Bismarck ve General Moltke ile beraber Saint-Petersbourg'a giderek Mayıs başında anlaşmayı imzalamıştı[21]. Bu durumda akla gelen sorular şunlardır. Osmanlı için böyle bir anlaşma gayet tehlikeli bir ortam yaratmıyor muydu? Bu anlaşmanın hazırlıkları başından beri Osmanlı aydınları tarafından izlenmiyor muydu? Bu anlaşmadan bir ay önce temsillerine başlayan ve tam bir "Moskof düşmanlığı"[22] gösterisi halini alan *Vatan yahut Silistre* temsilleri, bu uluslararası konjonktürde anlamını bulmuyor muydu? Bu sorulara kesin yanıtlar vermek iddiasında değiliz. Bununla beraber, düşünce eğilimimizin bu olgusu, o çağın normlarına uygun bir "vatan" ve "özgürlük" kavgası olmaktan ziyade, Rus partisinin girişimine karşı Osmanlı-İngiliz işbirliğinin ajitasyonu olarak değerlendirme olduğunu söylemeliyiz. Bu yönde bir varsayımı destekleyecek kanıtlar nelerdir? Bunların başında bizzat dönemin İngiliz elçisi H. Elliot'un yaydıkları akla geliyor. İstanbul'da çok aktif olan ve İngiliz yanlısı Osmanlıları Prens Murat'la temasa sokan[23] İngiliz elçisi, Osmanlılar'ın ağzından "Anayasa" sözcüğünü ilk kez 1875 sonunda duyduğunu belirtmiştir[24] Elbette ki, "meşrutiyet" sözcüğü daha önce de biliniyor ve hatta Abdülaziz'i de korkutuyordu. Fakat ortada bu yönde sarih bir tasarı ve gruplaşma yoktu. Nitekim *Vatan yahut Silistre* ile ilgili olaylar ve sürgünler Batı'da, günümüzdekinden çok farklı değerlendirilmişlerdir. Şimdi, bugüne kadar kullanılmamış bazı belgelerden de yararlanarak, birtakım tamamlayıcı bilgiler vermek istiyoruz.

BATI BASININDA VE FRANSIZ RAPORLARINDA MAGOSA SÜRGÜNÜ

Namık Kemal ve diğer birkaç gazetecinin tutuklanarak sürgüne gönderilmeleri Batı'da pek bir yankı uyandırmamıştır. Avrupa gazeteleri bu olayı bir "özgürlük kavgası" gözüyle bakmamışlar, olanları bir iki satırla nakletmişlerdir[25]. Hatta Namık Kemal Londra'da uzun süre kaldığı ve gazete çıkardığı halde *The Times* gazeteleri bu sürgünü bir cümleyle anlatmakta ve "Kemal Paşa"nın[26] tutuklanarak Kıbrıs'a sürüldüğünü yazmaktadır. Olaya biraz daha fazla yer veren *Le Temps* gazetesi ise, sürgünlere ayda 600 kuruş aylık ve bir de ücretli hizmetçi tahsis edildiğini belirttikten sonra şunları ilave ediyordu: "Görülüyor ki, ne kadar keyfî ve despotik olursa olsun, bu sürgün olayında belki bir iyiliksever lik de vardır."[27]

İncelediğimiz Fransız diplomatik raporlarında da durum farklı değildir. Daha ziyade Osmanlı devletindeki hükümet değişiklikleri ilgi ile izlenmekte; klik çatışmasına ise sınırlı bir yer verilmektedir. Hatta Fransız elçisi sürgün olayı ile ilgili ayrı bir rapor yazmış, ancak kısa bir süre sonraki kabine değişikliği ile ilgili raporunda bu olaydan bahsetmiştir. Elçi M. Vagüe'nin 16 Nisan 1873 tarihli raporunda Namık Kemal şu şekilde sunulmaktadır: "Epeyce zeki bir insan, fakat tutarsız. Paris'te bulundu ve oradan birtakım haklı özlemlerle sosyalist te-

orilerin çelişkili karışımı olan hayli müphem fikirleri getirdi. Etrafında benzer eğilimde ve onun gibi işinden olmuş, kendini uygar zanneden genç insanlar ve ismini burada anmaya gerek olmayan (M. Fazıl Paşa kastediliyor. T.T.) Paşa'ya az çok çıkar bağlarıyla bağlı küçük ve düşkün bir memur zümresi bulunuyor."[28] Rapordan daha sonra İstanbul'da asla ihtilâl koşullarının bulunmadığı ve olayın anlamsız bir şekilde Sarayı ürküttüğü belirtilmektedir.

Namık Kemal'le arkadaşlarının sürgününden on gün kadar sonra Sadrazam Esad Paşa'nın görevinden alınması değişik yorumlara yol açmıştır. Bazı Türk kaynaklarında bu olay Esad Paşa'nın sürgünlere karşı olması ile açıklanırken[29], Batı basını bunu daha ziyade bu sıradaki Osmanlı kredi arayışları çerçevesinde değerlendirmiş; hattâ hükûmetin düşüşünün eski Paris valisi M. Hausseman'ın eseri olduğunu ileri sürmüştür[30]. Gerçekten bu sırada Osmanlı hükûmeti denizyolu finansmanı için Batı piyasasında 50 milyon liralık bir kredi arıyordu ve Avrupa'nın bütün büyük mâlî kuruluşları İstanbul'a temsilciler yollamışlardı. Bu arada M. Hausseman da önemli bir şirketin temsilcisi olarak İstanbul'a gelmişti. Oysa 1867 yılında Sultan Azizin Paris seyahati sırasında Osmanlı padişahı ile tanışmış olan M. Hausseman, bu ilişkileri değerlendirmek istemişse de başarıya ulaşamamıştır. Fransız elçisinin yukarıda sözünü ettiğimiz raporuna göre, Esad Paşa sultanın vermek istediği cezaları yumuşak bir şekilde uyguladığı için sürülmüştür. Ancak bunun "liberalizm" konusunda görüş ayrılığı olmaktan çok, Rus taraftarı bir sultanın şiddetli bir biçimde Rus düşmanlığı yapan bir grubu cezalandırması olduğu söylenebilir. Esad Paşa'nın yerine tayin edilen Şirvanizade Rüşdi Efendi gerek bilgisi, gerek uyanık kişiliği açısından Batı basınında ve diplomatik raporlarda övülmüştür.

Görülüyor ki, 1873 sürgün olayı, kısmen incelediğimiz, fakat temsilî bir değer taşıyan Batı kaynaklarında da bir "özgürlük" kavgasından çok, bir "parti" ve bir çıkar kavgası olarak görülmüştür. Bu yaklaşım, olayı 1870'den sonra yükselen Rus Partisi'ne karşı bir tepki olarak değerlendirmemizi destekliyor[31]. Bu incelemede sözünü ettiğimiz baskı gruplarını ya da "parti"leri somut olarak sergilemekten ziyade, bunların varlıklarını ancak uluslararası ilişkiler bağlamında, "Şark Meselesi" çerçevesinde mümkün olduğunu ileri sürdük. Böyle bir yaklaşım bizlere, bu konularda çok zengin olan kaynakların seçici kullanımı hakkında da yeni ipuçları vermelidir.

---

[1] Bu konuda *İslam Ansiklopedisi*'nin çeşitli baskılarıyla (Th. Menzel, Paris, 1927; F.A. Tansel, Paris, 1978; Ömer Faruk Akün, Ankara, 90-cüz) *Türk Ansiklopedisi*'ndeki maddeyi (F.A. Tansel) örnek verebiliriz.

[2] Necib Fazıl Kısakürek; *Namık Kemal*, Ankara, 1940, s.203.

[3] Bu konuda ilk sentez D.T.C.F. öğretim üyelerinin incelemelerinden oluşan "Namık Kemal Hakkında" (İstanbul, 1942) başlıklı eserdir. Niyazi Berkes de "Türk liberalizmi sorusunun en iyi düşünsel anlatımının Namık Kemal tarafından yapıldığı" kanısındadır. *(The Development of the Secularism in Turkey*, Montreal, 1964, s. 209). Şerif Mardin ise, Namık Kemal'in İslâmi düşüncelerini de vurgulamakla beraber, onun temsili kurumlarla, hukuk ve özgürlükle ilgili fikirlerini ön plâna çıkarmış; fakat bunlara hep İslâmî dayanak araması dolayısıyla da, yazarın Kemalist devrimin ancak "kısmen" öncüsü sayılabileceğini belirtmiştir. *(The Genesis of the Young Ottoman Thought)*, Princeton, 1962, s. 404).

[4] F.A. Tansel; *Namık Kemal'in Mektupları;* Ankara, 1967 cilt: I, s.231

[5] Ahmed Mithad, *Menfa*, (İstanbul, 1923, s. 79)

[6] Murad Efendi (gerçek yazar Fransız Werner), *Turkische Skizzen;* cilt: I, 94-96

[7] Dr. M. Kaplan, *Namık Kemal*, Ankara, 1929, s.50

[8] Ali Ekrem (Bolayır), *Namık Kemal;* Ankara, 1929, s.50

[9] F.A. Tansel; *a.g.e.,* cilt: I, s. 252 (6 Haziran 1873 tarihli mektup)

[10] *Aynı eser;* 1873 yılında yollanan tarihsiz bir mektuptan.

[11] Bu konuda G. Troubetzkoy'un Rus arşivlerine dayanan incelemesi çok aydınlatıcıdır. Bak. "Les Préliminaires de la Conférence de Londres," *Revue l'Histoire Diplomatique*, 1909, cilt: 23.

[12] *Aynı makale,* s.110.

[13] G. Fr. de Martens; *Nonveau Recueil de Traite* (Liechtenstein), 1975, cilt: 18, s.273.

[14] W.L. Langer, *European Alliances and Alignments, 1871-1890;* New York, 1950, s.11

[15] Bak. G. Noradounghian; *Recueil d'Actes Internationale de l'Empire Ottoman;* Paris, 1902, cilt: 3, s.70-79.

[16] W.L Langer; *a.g.e.,* s.21

[17] H. Elliot, "The Death of Abdulaziz and of Turkish Reform," *The Nineteenth Century*, 1888, cilt: 23, s.277.

[18] B.H. Sumner, "İgnatiev at Constantinople", *The Slavonic Review*, 1933, No:32 ve 33. İgnatief'in anılarının bir özetini teşkil eden bu makale çok öğreticidir. Biz Fransız yazarın İgnatief'le ilgili gözlemleri için bk. A.de Caston, *Constantinople en 1869*, Paris, 1869, s.373-385.

[19] Roderic H.Davison; *Reform in the Ottoman Empire;* Princeton, 1963, s.285

[20] Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri; Correspondance Politique, La Turquie, cilt: 394; Fransız elçisi M.Vogüé'nin 12 Mart 1873 tarihli raporu. Halil Paşa Fransız yanlısı olduğu için, sultanın başbaşa bir görüşmede kendine söylediklerini hemen Fransız elçisine anlatmış ve o da "çok ilgi çekici" bulduğu bilgileri derhal Paris'e yollamıştır.

[21] W.A. Gould, "The 'Dreikai zerbündnis', and the Eastern Question", *The English Historical Review;* April, 1925, s.211.

[22] N. Fazıl Kısakürek; *a.g.e.* s.211.

[23] R.Davison; *a.g.e.,* s.300.

[24] Henri Elliot; *a.g.m.* s.279

[25] Bu konuda incelediğimiz gazeteler: *Le Temps, Le Journal des Débats, Le Constitutionnel, Le Siécle, La Presse, La Liberté, The Times.*

[26] *The Times*, 14 Nisan 1873.

[27] *Le Temps*, 10 Mayıs 1873. Bu bilgiye başka hiçbir kaynakta raslamadık.

[28] Fransız Dışişleri Arşivleri, La Turquie, cilt: 394, 16 Nisan 1873 tarihli rapor.

[29] F.T. Tansel, Esad Paşa'nın "bu gibi emirleri iyi karşılamadığı için" görevden alındığını yazıyor. *(Türk Ansiklopedisi)*

[30] Örneğin *La Presse*, 28 Nisan 1873

[31] Dr. M. Kaplan'ın naklettiği ve Sultan Abdülhamid tarafından dikte edilen bir belge, 1873'de İngiliz yanlısı "parti"yi şöyle sergiliyor: "Murad Efendi, M.Fazıl Paşa, bazı küberayı Mısıriye, Köçeoğlu Agop, Hristaki Efendi, Ziya Bey, Şinasi Efendi, Süavi mel'unu ve bunların hepsine vekâleten riyaset etmek üzere mütercim Rüşdü Paşa ve oğlu, Rıza Paşa ve oğlu İbrahim Paşa ve daha ismini zikretmek istemediğimiz bazı küberayı mahalliye..." *a.g.e.*, s.88

Ondokuzuncu Yüzyılda Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması:

Pera'lı bir Yahudi kadını. [Sir David Wilkie, *Sketches in Spain...* (1846)'dan aktaran Alfred Rubens, *A History of Jewish Costume* (New York, 1967), s.39, no.41].

Çok Dilli Bir Cemaatin Oluşumu

ARON RODRİGUE

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Türkiye Yahudileri önemli toplumsal ve kültürel değişimlere uğramıştır. Yakın dönemde Türkiye tarihine o denli derin bir iz bırakmış olan batılılaşma sürecini ülkenin Yahudi toplumu da yaşamış olduğundan, yirminci yüzyıl Türkiye Yahudi cemaatini -ve özellikle cemaatin kültürel tarihini- bu süreci incelemeden anlamaya imkân yoktur.

Son döneme girildiğinde Türkiye Yahudileri iktisadî ve toplumsal açılardan tam bir gerileme içindeydiler. Batıyla ticaret alanında geleneksel rakipleri Rumlar ve Ermeniler tarafından çoktan aşılmışlardı.[1] Zirvede bulunan sayıca çok sınırlı bir seçkin zümresi hariç tutulursa, Yahudilerin dış ticaretteki rolü artık önemsizleşmişti. Dolayısıyla ticarî nedenlerle Avrupalılarla dolaysız ilişkiler artık batılılaşmaya saik teşkil edecek kadar etkili değildiler.

İlk bakışta Tanzimat hareketiyle Osmanlı devletinin başlattığı batılılaşma önlemlerinin daha önem-

İzmir'de 1897'de kurulmuş olan, "Cuma günleri çıkar Türkçe ve Musevice Osmanlı gazetesi" *Meserret*'in 17 Teşrin-i Evvel 1319 (1901-2) sayısı. (Harvard Üniversitesi kütüphanesi).

Alliance Israélite Universelle'in aylık dergisinin Ocak 1881 tarihli ilk sayısı. (Harvard Üniversitesi kütüphanesi).

li bir değişim etkeni oluşturdukları düşünülebilir; ancak bu batılılaşma çoğunlukla kurumsal düzeyde kalmış, İmparatorluğun Gayrimüslim toplumlarına fazla bir kültürel etki yapmamıştır. Batıda çağdaş millî devletlerin doğuşuna yol açan gelişmelerin aksine, Tanzimat ve bu hareketin -özellikle 1856 İslâhat fermanıyla- Gayrimüslimlere kademe kademe ihsan ettiği hukuksal eşitlik, Osmanlı millet düzeninde bir çözülme dönemi başlatmamış, bir muntazam "vatandaşlık" yaratmaya yönelik azimli bir çaba sarfedilmiştir.

Hatta dinî azınlıklar için tam aksi olmuştur. 1856 fermanı, Gayrimüslimleri cemaatlerinin idaresini "asar-ı medeniyet ve malûmat-ı müktesibenin icâp ettirdiği" bir biçimde islâh etmeye davet etmişti.[2] Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler tarafından hazırlanan cemaat idarelerinin yeniden düzenlenmesiyle ilgili nizamnameler fermanın ilânını takip eden yıllarda yürürlüğe girdiler. Böylece, çelişkili bir biçimde, batılılaşma reformları dönemine damgasını vuran merkezîleşme cemaatlerin özerkliğini zayıflatacağı yerde pekiştirmiş, giderek kanunlaştırarak -"millet düzeni" denilen- formel bir sistem haline sokmuştur.[3] Bu suretle Osmanlı devleti, cemaat idarelerinin düzenlenmesine ilk saiki teşkil etmiş, fakat her dinsel cemaatin farklılığı ve ayrılığı ilkesi aynen baki kalmıştır. Milletler birbirlerinden -ve hakim çoğunluk olan Müslümanlardan- ayrı kalmışlar, devlet genellikle iç işlerine karışmamıştır. Osmanlı devletinin Yahudilere karşı tutumu garazsız bir ihmalkârlık olarak nitelendirilebilir.

Osmanlı devletinin -batıda yeni bir millî kimlik zorlamak doğrultusunda kullanılan- reformları yürürlüğe koymaktaki yavaşçılığı en fazla eğitim alanında belirgin olmuştur. 1839 Hatt-ı Şerif'i bu konunun sözünü dahi etmemişti; onu takip eden yıllarda bu alanda ağır ağır girişilen reformlar ise sadece Müslüman okullarını kapsamış ve bunlar dahi sadece orta öğretime yönelerek -1870'li yıllara kadar din adamlarının tekelinde bulunan- ilk öğretimi tümüyle ihmal etmiştir.[4] Bu arada batı devletleri Hıristiyan okullarının özerkliğini hasetle koruduklarından, Osmanlı reformcularının etki alanı önemli ölçüde kısıtlı kalmıştır.

Devletin çağdaş bir ordu oluşturmak üzere kurduğu *Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn* (1773), *Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn* (1796), *Tıbhane-i Amire* (1827) gibi okullar ilkece Gayrimüslimlere açıktılar ve nitekim ondokuzuncu yüzyıl zarfında birçok Gayrimüslim bunlara devam etmişti. Galanté, ilk 34 yılında *Tıbhane*'nin hiç Yahudi öğrencisi olmadığını iddia etmişse de,[5] dönemin seyahatnameleri 1840'lı yıllarda birkaç Yahudi talebenin bulunduğunu, hatta dinî bayramlarını kutlayabilmeleri ve dinî yemek kurallarına uyabilmeleri için özel tertibat alındığını kaydetmektedir.[6] Yine de Galanté'nin savı özünde şu anlamda doğrudur ki, bu yüksek dereceli devlet okullarında Yahudi varlığı çok sınırlı kalmıştır ve Yahudiler bu alanda kendilerine tanınan ufak fırsatları bile değerlendirmeye istekli görünmemişlerdir.

1856'dan sonra devletin açtığı orta dereceli *rüşdiyeler* Gayrimüslimlere de açık olmakla birlikte, ilk öğretimde dinsel grupların ayrılığı ilkesi devam etmiş; bu durum ancak 1869 *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* muvacehesinde eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesi ve Gayrimüslimlerin de devam edebildiği lâik ilkokulların *(iptidai)* kurulmasıyla 1870'lerde değişmiştir.[7] Bununla birlikte, devletin sözü geçen ilk ve orta mektepleri sayıca çok sınırlı kaldığından, Gayrimüslim kitlelerine kayda değer bir etki yapmamışlar, bu topluluklar kendi okul sistemlerine devam etmeyi sürdürmüşlerdir.

Devlet Gayrimüslimlerin eğitim kurumlarıyla ancak ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru ilgilenmeye başlamıştır: *milel-i gayr-i müslime ve ecnebiye okulları müfettişliği* 1886'da kurulmuş,[8] Türkçe öğretmenleri ancak 1894'te haftada

YAHUDİLERİN BATILILAŞMASI

birkaç saat dil öğretmek üzere Gayrimüslim okullarına gönderilmeye başlanmışlardır. Fakat yine de asıl öğretim bu okulların seçtikleri dil'de yapılmaya devam etmiş, müfredat programlarına hiç karışılmamış, gerek devletin öncelik anlayışı ve gerekse Avrupa devletlerinin yabancı ve Gayrimüslim mektkeplerinin ayrıcalıklarını korumaya yönelik sürekli baskıları bir "millî" eğitim politikasının yürütülmesini İmparatorluğun sonuna kadar önleyebilmiştir.

Osmanlı devletinin Gayrimüslimleri de kapsayan bir millî eğitim sistemi yaratmakta böyle gecikmesi, Türkçeleşme sorununun yirminci yüzyıla gelinceye dek Yahudiler için bahis konusu olmaması anlamına gelmiştir; bunun ise önemli sonuçları olmuştur. Avrupa'da Yahudi cemaatlerinin "çağdaşlaşmasına" devlet -Aydınlanma çağından itibaren özerk toplulukları sürekli olarak parçalayarak ve "millîleşme" politikasıyla Yahudi cemaatlerinin yaşamına müdahale ederek- can alıcı bir saik teşkil etmişti. Oysa bu süreç Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar Türkiye Yahudileri için geçerli olmamıştır.

Tam aksine, eğitim alanı batı Yahudilerinin ve özellikle *Alliance Israélite Universelle*'in (Evrensel Yahudi Birliği-A.I.U.) çalışmalarına açık bırakılmıştır. Paris'te 1860'ta kurulan A.I.U. zamanla tüm Akdeniz havzasını kapsayan bir okul ağı kurmuştu; çoğu ilk dereceli olan bu mektepler ise İbranice, Yahudi tarihi ve mahalli dilin yanısıra, temelde bir Fransız eğitimi sağlamışlardır. Öğretim dili -doğal olarak- Fransızcaydı.[9]

A.I.U. okulları, Türkiye Yahudilerinin batılılaşmasında en güçlü etkeni teşkil etmiştir. İlk okul Edirne'de 1867'de kurulmuştu; bunu 1870'lerde İstanbul ve İzmir'de kurulan kız ve erkek okulları takip etmiş, 1914'e varıldığında Türkiye'deki her Yahudi cemaatinin bir A.I.U. okulu olmuştu. Dinsel konuların İbranice ve Yahudice (Yahudi İspanyolcası) okutulduğu geleneksel eğitim düzeni bunlarla asla rekabet edemediğinden, A.I.U. programını taklid eden reformlara başvurdu - örneğin Fransızca öğretimi başlatıldı. Bu suretle A.I.U. programını taklid eden Yahudilerin eğitim sistemini adeta tekeline almayı başardı ve kırk yıl içinde Türkiye Yahudilerinin eğitim çehresi tanınmayacak kadar değişti.[10]

Türkiye Yahudileri için öğretim dilinin Türkçe değil de Fransızca olmasının -özellikle kültür alanında- çok önemli sonuçları olmuştur. Yalnız İstanbul'da tam ondört A.I.U. mektebi vardı ve büyük ölçüde bunların çabaları sonucunda yüzyıl başlarında Fransızca konuşan bir Yahudi seçkin zümresi oluşmuştu; giderek bu dil kültür hayatının her bir yanını hükmü altına aldı. Üst sınıflara mensup birçok aile evde Yahudice konuşmayı terk ederek başlıca dilleri olarak Fransızcayı seçtiler Bu suretle, yirminci yüzyılın ilk yıllarında Fransızca'yı rahatça konuşanların sayısı, Türkiye Yahudileri arasında bir Fransızca basınının tutunabilmesini sağlayacak kadar arttı. İlk uzun ömürlü Fransızca Yahudi gazetesi 1908'de İstanbul'da çıkmaya başlayan Lucien Sciuto'nun *L'Aurore*'u olmuştur; bunun ardından 1918'de *Le Journal d'Orient* kurulmuş ve yayın hayatını 1960'lara kadar sürdürmüştür. Bu arada Yahudice'nin kendisi de yüzlerce Fransızca kelimenin istilasına karşı koyamayarak büyük bir değişime uğradı - 1900'lerin dili, artık 1840'larınkinden çok farklıydı.[11]

Fakat Fransızca'nın Türkiye Yahudileri arasında yaygınlaşmasının aksi yönde de etkileri olmuş, Yahudice kitle iletişim araçlarının ve edebiyatının parlaması doğrudan doğruya batılılaşmanın dürtüsüyle gerçekleşmiştir. Şöyle ki, öğretim ve seçkin kültürü dili Fransızca olmakla birlikte, kitlelerin günlük konuşma dili hâlâ Yahudice idi; yeni gazetecilerle yazarlar ise okuyucularını işte bu kitlelerden seçmişlerdir. Batılı fikirler ancak Yahudice aracılığıyla yaygınlaştırılabilirdi.

Türkiye Yahudilerinin gözlerini böylece batıya ve özellikle Fransa'ya çevirmeleri, gazetecilik ve edebiyat alanında gerçek bir patlamaya yol açtı. İstanbul, İzmir ve Selânik

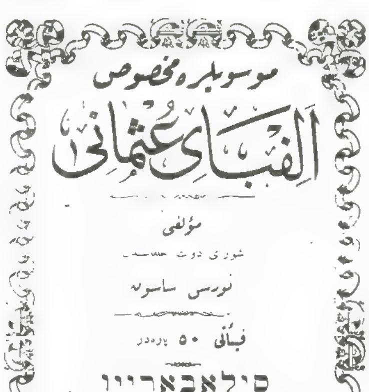

Solda, "İfade-i Meram" bölümüne göre "Etfal-ı Museviye'nin lisan-ı Osmaniye'yi sühuletle tahsil edebilmelerine medar olur ümidiyle" hazırlanmış Türkçe ve Yahudice bir alfabe. (Harvard Üniversitesi kütüphanesi).

Musevilere mahsus
Elifba-yı Osmanî
Müellifi
Şurâ-yı Devlet hulefâsından
Nevres Sason
Fiyatı 50 paradır

Silabario
en Turko-Espaniol
Kompuesto por Nevres Sason
Presio 50 paras

Maarif Nezaret-i Celilesinin 1376-223 nümerolu ve fi 21 Cemaziyü'l Evvel 323 ve fi 11 Temmuz 321 tarihli ruhsatıyla tab olunmuştur.

Dersaadet'de Galata'da
(İshak Gabay) Matbaası
1321 (H = 1903-4)

1911 Yılında Osmanlı İmparatorluğundaki A.I.U. Okulları

Yer	Öğrenci Sayısı Erkek	Kız	Toplam
Edirne	1023	929	
Kavala	79	101	
İstanbul			
Kuzguncuk	170	270	
Dağhamamı	140		
Galata	608	800	
Aşkenazi okulu (Goldschmidt)	200		
Haydarpaşa	175	122	
Hasköy	471	515	
Ortaköy	253	287	
Hasköy (Seror)	296		
Rabbanî Okulu	30		
Dimetoka			211
Gelibolu			327
Gümülcine			246
İstip			102
Yanya	387	243	
Kırklareli		134	
Manastır	269	206	
Preveze	102		
Rodos	311	301	
Tekirdağ	180		
Selânik	930	625	
Dört başka okul			1126
Saray			152
Silivri	127	90	
Çorlu	245		
Üsküp	210	160	
Aydın	225	142	
Akhisar	90	62	
Bursa	127	161	
Kasaba	110		
Çanakkale	146	130	
Bir diğer okul			146
Manisa	182	145	
Milâs	153		
Menemen	92		
Nazilli	103		
Bergama	110		
İzmir	321	422	
İki diğer okul			374
Tire	156	78	
Vurla	96		
Tokat	86		
Halep	273	260	
Dört diğer okul			602
Beyrut	247	272	
Hayfa	220	172	
Şam	259	243	
Yafa	154		
Kudüs	290	275	
Bir diğer okul			148
Safed	75	171	
Sayda			72
Tiberias	98	187	
Amara	229		
Bağdat	658	782	
Dört diğer okul			810
Basra	314		
Hanekin	166		
Hille	123	40	
Hindiye	72		
Kefil	82		
Kerkük	232		
Musul	151	69	
Selâhiye	86		
Trablusgarp	160	212	

(Kaynak: *Bulletin Semestriel de l'Alliance Israélite Universelle* [1912], s.94-97).

Yahudice yayın merkezleri oldular. 1870'li yıllarda İstanbul'da kurulan David Fresko'nun *El Tiempo* ve İzak Gabay'ın *El Telegrafo* adlı gazeteleri çağdaşlaşmak için gayretli bir propaganda savaşı verdiler; 1880'lerde günlük çıkmaya başlayan bu iki İstanbul gazetesi 1930'lara kadar yayınlarını sürdürdüler. İzmir'de Aron Hazan'ın *La Buena Esperansa*'sı ve Alexandre Benghiat'ın *El Meserret*'i ile Selânik'te Saadi Halevi'nin *La Epoca*'sı da önemli gazeteler haline geldiler.[12]

Bu basın bir Yahudice siyasî kültürün oluşturulmasında can alıcı öneme sahipti; bunun yanısıra batılı edebi türlerini İstanbul'un Yahudi kitlelerine tanıtmak işlevini de gördü. Fransız klâsiklerinin çoğu Yahudice'ye çevrilerek sütunlarında tefrika edildi, bu suretle lâik bir Yahudice edebiyatının doğmasına yardım etti. Batı klâsiklerinin konularını yerel ortama uyarlayan kısa romanlar *(novella)* yirminci yüzyıla gelindiğinde en gözde edebî tür haline gelmişti—en verimli yazarlar arasında yer alan Elia Karmona ve Alexander Benghiat bu yüzyılın ilk yirmi senesinde toplam yüze yakın kısa roman yayınladılar.[13]

Çelişki şudur ki, Yahudice'nin bir edebiyat aracı olarak olgunlaştığı bu dönemde Türkiye Yahudilerini meşgul eden en hararetli sorun, ana dil olarak Yahudice'nin terk edilmesiydi. Batıyla ve batı siyasetiyle aşinalıkları arttıkça ve Osmanlı İmparatorluğunda milliyetçilik akımları boy gösterdikçe, sayıları az fakat sakınmaz Türkiye Yahudi aydınları cemaatteki dil çokluğunun neden olacağı sorunların bilincine varmaya başladılar. 1890'lı yıllardan itibaren Yahudice gazetelerin sütunları dil meselesiyle ilgili polemiklerle dolup taştılar. Hepsi de A.I.U. mekteplerinden mezun olan Yahudi aydınları, okullarda öğretilmesi gereken diller hakkında çok düşünce sarfetmeye koyuldular. Yazılarını Yahudice yazan bu yazarlar, bu dilin yozluğu, devrin ihtiyaçlarına cevap vermez-

liği ve artık terkedilmesi gerektiği konusunda fikir birliği içindeydiler. Çoğu "medeniyeti" kavrayabilmek için Fransızca bilmenin şart olduğunu düşünmekle birlikte, birçoğu da geleceğin Türkçe'de olduğunda da hemfikirdiler.[14]

Devlet bu arada orta ve yüksek dereceli okulların sayısını hızla artırmaktaydı ve devlet memuriyetleri iyi Türkçe bilen Yahudilere artık açıktı. Batının millî devlet modelini Türkiye'ye uygulayan birçok Yahudi, Türkiye Yahudilerinin ana dili olarak Türkçe'yi kabul etmeleri gerektiği konusunda propaganda yapmaya başladılar. Osmanlı dilini yaymak amacıyla *Tamim-i Lisan-ı Osmani Cemiyeti* 1900'de İstanbul'da kuruldu.[15] Yahudilerin büyük heyecanla karşıladıkları Genç Türk devriminin ardından da benzer dernekler kuruldu. Yahudice gazeteler artık birkaç sayfalarını Türkçe yayınlamaya ve Yahudiler artan bir biçimde Türk orta ve yüksekokullarına devam etmeye başladılar.

1908'den sonra Türkiye Yahudileri arasında gelişen Siyonist hareketi İbranice propagandası yaptıysa da fazla başarılı olamadı. Yahudi siyaset yazarlarının çoğunluğu Türkçe'nin gerekliliğine ilkece emindiler; fakat Türkçe'ye doğru hareket nisbeten ufak bir Yahudi öğrenci çevresine sınırlıydı. A.I.U.in kurduğu eğitim düzeni yerinde kaldı. Fransızca tanım icabı medeniyetin dili sayılmaya devam etti. Artan sayıda Yahudiler A.I.U. mekteplerinden sonra Türk yüksekokullarına devam etmeye başladılarsa da, Yahudi nüfusunun çoğunluğuna A.I.U. yeterli geliyordu. İmparatorluğun çok ulusluluğu, çeşitli dinî ve etnik azınlıklara ait birçok eğitim sisteminin varlığı ve Türk eğitim altyapısının izafî zayıflığı, Yahudilerin yavaş Türkleşmesine neden oldular.

Birinci Dünya Savaşı arefesinde Fransızca, Türkiye Yahudilerinin eğitim görmüş sınıflarının dili olmaya devam ediyordu. Tümüyle batılılaşmış bir seçkin zümre, Fransızcayı günlük dil olarak kullanabilecek kadar rahatça konuşuyorlardı. Fransız kültürünü özümsemiş olan aydınlar Türkçe propagandası yapıyorlardı ama, kendileri o doğrultuda pek fazla ilerleyememişlerdi. Kitleler ise Yahudice konuşmaya devam ediyordu ama, artık büyük bir kesimlerinin Fransızca ile en azından bir aşinalıkları vardı, çünkü 1914'te İstanbul'daki eğitim kurumlarının büyük çoğunluğu Fransızca öğretiyordu. Erkeklerin çoğu elbette dış dünyayla günlük ilişkilerini sürdürebilecek ve geçimlerini temin edebilecek kadar Türkçe biliyorlardı ama, pek azının bu dilde okuma yazması vardı.

A.I.U. okullarının getirdiği Fransızca uzun süre Türkiye Yahudilerinin eğitim dili olmaya devam etti. Ancak çağdaş Türk millî devletinin kurulmasıyla 1920'lerde A.I.U. okulları kaldırılıp gerçek anlamıyla millî bir eğitim politikası uygulanmaya başlanınca Türkiye Yahudileri -diğer dillerini zorunlukla terk etmemekle birlikte- Türkçeyi ana dilleri gibi konuşur oldular. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Türkiye Yahudilerinin batılılaşmasının aldığı özgül yol, yirminci yüzyılda dahi kültürlerinin herşeyden önce çok dilli bir kültür haline gelmesine neden olmuştur.

---

1. Bu görüşün en son ifadesi için bkz. Bernard Lewis, *The Jews of Islam* (İslâm [Âleminin] Yahudileri), (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1984), s.166-170. Geçmiş yüzyıllarda Yahudi ticaretinin gerilemesi konusunda bkz. Troian Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant" (Fetheden Balkan Ortodoks Tüccarı), *Journal of Economic History,* XX (1960), s.234-313.

2. Fermanın metni için örneğin bkz. Enver Ziya Karal, *Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri: 1789-1856 (Osmanlı Tarihi, c.5)* (Ankara: Tarih Kurumu Basımevi, 1956), s.267.

3. "Millet düzeni" hakkında bkz. Benjamin Braude, "Foundation Myths of the *Millet* System" (Millet düzeninin kuruluş efsaneleri), *Christians and Jews in the Ottoman Empire,* der. Benjamin Braude ve Bernard Lewis (New York: Holmes & Meier, 1982), c.1, s.69-88.

4. Eğitim düzeninde girişilen reformların bir özeti için bkz. Ercümend Kuran, "Répercussions sociales de la réforme de l'éducation dans l'Empire ottoman" (Osmanlı İmparatorluğunda eğitim reformunun toplumsal etkileri), *Economie et société dans l'Empire ottoman,* der. Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Paul Dumont (Paris: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1983), s.146.

5. Abraham Galenté, *Documents officiels turcs concernant les Juifs de Turquie: receuil de 114 lois, règlements, firmans, béats, ordres et décisions de tribunaux* (Türkiye Yahudileriyle ilgili Türk belgeleri: 114 kanun, talimat, ferman, berat, kanunname ve mahkeme kararı derlemesi), (İstanbul: Etablissements Haim, Rozio & Co., 1931), s.7.

6. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Türkiye'de lâikliğin gelişimi), (Montreal: McGill University Press, 1964), s.114-115'te zikredilen eserlere bkz. İlgili bölümlerin çoğu eserin Türkçesine alınmamıştır- bkz. *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, [1978?]), s.183.

7. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (İstanbul: Ötüken, 1980), s.43.

8. *A.g.e.,* s.67

9. A.I.U. hakkında iki temel eser şunlardır: Narcisse Leven, *Cinquante ans d'histoire: l'Alliance Israélite Universelle (1860-1910)* (Elli yılın tarihi: Alliance Israélite Universelle [1860-1910]), (Paris: Libraire Félix Alcan, 1911-1920), 2c.; ve André Chouraqui, *L'Alliance Israélite Universelle et la renaissance juive contemporaine (1860-1960): cent ans d'histoire* (Alliance Israélite Universelle ve çağdaş Yahudi rönesansı (1860-1960): yüz yılın tarihi), (Paris: Presses Universitaires de France, 1960).

10. Bir A.I.U. okulu örneği için bkz. Aron Rodrigue, "Jewish Society and Schooling in a Thracian Town: the Alliance Israélite Universelle in Demotica, 1897-1924" (Bir Trakya şehrinde Yahudi toplumu ve eğitimi: Dimetoka'da Alliance Israélite Universelle, 1897-1924), *Jewish Social Studies,* XLV, 3-4 (Yaz-Güz 1983), s.263-286.

11. *Archives A.I.U.,* Turquie, XLIII E, Bloch, 7 Şubat 1887. Ayrıca bkz. *Archives A.I.U.,* France, XVII F 28, Fresco, yıllık rapor, Galata, 1902-1903.

12. Yahudice gazetelerin bir kataloğu için bkz. Moshe Gaon, *Ha-'ltonut be-Ladino: Bibliografyah* (Yahudice basını: kaynakça), (Tel-Aviv, 1965).

13. Lâik bir Yahudice edebiyatının doğuşu için bkz. Aron Rodrigue, *A Guide to the Ladino Books and Periodicals in the Harvard College Library* (Harvard Üniversitesi Kütüphanesindeki Yahudice kitaplar ve süreli yayınlar kılavuzu), (çıkacak).

14. Bu polemikten örnekler için bkz. *El Tiempo,* 21 Ocak, 13 Haziran, 17 Haziran 1901.

15. *El Tiempo,* 24 ve 25 Aralık 1900.

ERMENİCE YAZMA BİR KAYNAĞA GÖRE:

Bursa'nın 1855 Yılı Büyük Depremi

KEVORK PAMUKCİYAN

Sayın Engin Çizgen Hanım'a sunulur.

"Tarih ve Toplum" dergisinin 1985 Aralık sayısında, Sayın Ergun Türkcan'ın kaleminden, Bursa'ya dair, İngiliz konsolosu Mr. Sandison'un 29 Haziran 1864 Tarihli bir ve Viskonsül Maling'in 24 Kasım 1869 ve 5 Ekim 1872 tarihli iki raporu hakkında, ilginç bir yazı neşredildi. Bunlardan birincisinde, şehrin büyük depreminin sözü geçmesine rağmen, bu hususta herhangi bir bilgi verilmediği gibi, tarihi dahi kaydedilmemişti. İşbu makalemizle, bu boşluğu etraflıca dolduracağımızı ve Bursa'nın tarihine nâçiz bir katkıda bulunacağımızı ummaktayız.

Elimizdeki kaynak, Vahram Başpiskopos Manguni'nin (1846-1920), meçhul bir tarihte hazırlamış olduğu, Eçmiadzin Kateğikosu veya Başpatriği Dördüncü Kevork Keresteciyan'ın (1812-1882) çok mufassal yazma biyografisidir. İşbu yazmanın bizce bilinen üç sureti mevcuttur. Bunlardan birincisi, Ermeni Patrikhanesi'nde bulunmaktadır ve istifade ettiğimiz örnektir. İkincisi, Ermeni Patrikhanesi'nin eski genel sekreteri arkadaşımız Kirkor Abacıyan'ın nezindedir. Üçüncüsü ise, 1932-1939 yılları arasında Paris'te neşredilen, "Vem" (taş veya kaya) adlı üç aylık Ermenice derginin idarehanesinde bulunup, 208 sayfa dercedilmiştir.

Elimizin altında bulunan surette, yer yer farklı bir yazı ile, tashihler ve ilâveler yapılmıştır. 1256 fasıldan ibaret olan yazma, 16 veya 20 sayfalık 56 fasikül ihtiva etmektedir. Metin eski Ermenicedir ve edebî bir lisanla kaleme alınmıştır. Yazı oldukça okunaklı olmasına rağmen, bazı kelimeler güçlükle çözülmektedir. 19.50 × 25.50 eb'adındaki sayfalar 25 veya 26 satırdır ve numaralandırılmamıştır.

Başpatrik Dördüncü Kevork, katoğikos seçilmeden önce, 1844-1854 yılları arasında Bursa Ermenileri marhasalığında bulunduğu için, eserde Bursa ile ilgili beş fasıl mevcuttur. Birincisi, 22. fasıl olup, Bursa ve halkları hakkında genel bilgiler vermektedir. İkincisi, müteakip 23. fasıl olup, 1855'te vuku bulan büyük depreme hasredilmiştir. Üçüncüsü 24. fasıl olup, Bursa'daki yangınlardan ve sair olaylardan bahsetmektedir. Dördüncüsü 34. fasıl olup, 7 Eylül 1863'te zuhur eden büyük yangın hakkındadır. Beşincisi ise, 35. fasıl olup, Ahmed Vefik Efendi'nin (sonradan paşa, 1823-1891) Bursa müfettişliğine dairdir.

Bursa'nın 1855 depremi hakkında, son Ermeni klasik tarihçisi Avedis Berberyan (1798-1873) Kronolojisinde kısaca şunları yazmıştır.[1]

"Bursa'da müthiş deprem; camiler, türbeler, çarşılar ve hanlar gibi çok sayıda binalar harap oldu. Yıkıntılardan çıkan yangın, ahşap binaları ve 3.000 kadar evi yaktı. Zarar ziyan 100.000 kese altun olarak tahmin edilmektedir. Harabeler altında, 2.000'den fazla insan hayatlarını kaybetti. Terecik köyü yerle yeksan oldu ve 48 kişi öldü."

Metne geçmeden önce, Dördüncü Kevork Katoğikos'un ve biyografisinin müellifi Vahram Başpiskapos Manguni'nin tercümei hallerini sunmayı lüzumlu görüyoruz.

Başpatrik Dördüncü Kevork Keresteciyan, 5 Temmuz 1812'de İstanbul'un Samatya[2] semtinde doğmuştur. Kayserili Bedros Keresteciyan'ın oğludur. 25 Mayıs 1830'da, Ermeni Patrikhanesi'ne sekreter tayin edilmiştir. 1 Eylül 1835'te rahiplik mertebesine yükselmiştir. 12 Aralık 1840'da, Patrik vekilliğine atanmıştır. 20 Ağustos 1844'de, Bursa Ermenilerinin dinî lideri nasp olmuştur. 11 Temmuz 1847'de, Kutsal Eçmiadzin'de episkopos takdis edilmiştir. 25 Ağustos 1854'te, istifasını vererek İstanbul'a dönmüştür. 7 Ekim 1858'de, İstanbul Patriği seçilmiş ve 24 Mart 1860 tarihine kadar makamında kalmıştır. 17 Eylül 1866'da ise, başpatrik seçilmiş ve 21 Mayıs 1867'de takdis veya cülûs merasimi yapılmıştır. 1874'te, ismini taşıyan Kevorkyan Semineri'ni açmıştır. 6 Aralık 1882'de ise, görevi başında iken vefat etmiştir.

Vahram Başpiskopos Menguni'ye gelince, 1846'da Bursa'da doğmuştur. Eserinde Bursa'ya ağırlık vermesinin sebebini buna atfedebiliriz. Dördüncü Kevork Katoğikos'la beraber Eçmiadzin'e gitmiş ve hususî kâtibi olmuştur. 1868'den itibaren, oradaki matbaanın müdürlüğünü de ifa etmiştir. 1872'de rahip, 19 Ekim 1875'te ise episkopos takdis edilmiştir. Katoğikos'un vefatından sonra, İstanbul'a avdet ederek, ölümüne kadar Ortaköy Ermeni Kilisesi'nin vaizi olmuştur. 1911 yılı Ocak ayının sonlarında, Patrik kaymakamlığına getirilmiştir. 2 Aralık 1911 tarihine kadar işbu görevde kalmıştır. Patrikhane Ruhanî Meclis üyesi de olmuştur. 13 Ocak 1920'de Ortaköy'de vefat etmiştir.

1868-1870 yılları arasında, Katoğikosluğun resmî organı olan "Ararat" dergisinde yazıları intişar etmiştir. Keğart Manastırı hakkında 1871'de Vağarşabad'da[3] neşredilen bir broşürü de mevcuttur. Aynı zamanda musikişinas olarak da tanınmıştır.

Manguni Başpiskopos'un, işbu eserini nerede hazırladığı bilinmemektedir. Ancak cenazesini de anlattığı için, Başpatriğin vefatından sonra kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

Deprem hakkında yazdıklarını aşağıda sunuyoruz. Müellif, o sıralarda henüz dokuz yaşında olmasına rağmen, görüleceği üzere, çok ilginç, kıymetli ve etraflı bilgileri hafızasında saklayabilmiştir.

Fasıl XXIII
BURSA'NIN DEPREMİ HAKKINDA

"Bursa ve halkları hakkında mühim olan bilgileri kısaca verdikten sonra, deprem felâketini tasvir etmeye başlıyoruz.

1855 yılı Şubat ayında, günlerden beri kesif bir sis tabakası ve hafif bir yağmur Bursa'yı kaplamıştı. Mezkûr ayın 16'sında[4], Çarşamba günü, Büyük Orucun[5] ikinci haftasında, aynı durum devam ediyordu. Ve işte öğleden sonra, erkekler ve kadınlar kendi işleri ve ihtiyaçları ile meşgul iken, saat dokuzda yer sarsıntıları başladı ve güneyden kuzeye doğru birkaç saniye sürdü. Çeyrek saat sonra, deprem korkunç bir uğultu ile, gökgürültüsü gibi aksederek, yaklaşık on saniye devam etti ve muhtelif sarsıntılarla sona erdi. Aynı saatte, çok şiddetli olarak, İstanbul'da dahi hissedilmiştir. Depremin korkunç sonuçları görülmekteydi: Gürültüler, ah u figanlar ve şehirdeki halkın paniğe kapılarak kaçışmaları.

Birinci sarsıntıdan sonra, evlerine, dükkânlarına ve meşguliyetlerine dönenler, tahripkâr ikinci depremin başlamasıyla korku ve dehşete kapılarak, avlulara, bahçelere ve meydanlara doğru kaçışmaya başladılar. Büyük panik geçtikten sonra, titreyen birçok kimsenin gözlerinden yaşlar akmakta, ağlayıp sızlamakta ve Allah'tan yardım dilemekteydiler. Ailelerine faydalı olmak için, erkekler koşarak evlerine dönmekteydiler. Evlâdlarını bulup kurtarmak için sokağa çıkmakta veya mekteplere yönelmekteydiler. Her bir millet ve şehirli, derin eleme ve ruhî depresyona duçar olmuştu.

Depremin gürültüsünün akisleri meyanında, dağlardan kopan kayaların uğultusu, yıkılan evlerin, muazzam ve meşhur camilerin, kârgir binaların, hamamların, hanların, depoların, duvarların, minarelerin ve sair binaların korkunç gürültüsü işitilmekte idi.

İkinci sarsıntıda, Ermeni Kilisesi'nin büyük geçidinin bitişiğinde bulunan, Boğosyan Mektebi'nin Güneydeki duvarının bir kısmı yıkıldı. Talebeler henüz dağılmamış oldukları ve kızlarla erkek çocukların mektepte bulundukları için, kötü haber Ermeniler arasında büyük üzüntü ile yayılarak, panik, kargaşalık, büyük endişe ve ah u figan yaratmasına neden oldu.

İlk sarsıntıda, mekteplere en yakın olan ve hemen hemen bitişikte bulunan, kilisenin avlusuna ve açık yerlere kaçıştık. Yönetmenler, çocukları tekrar mekteplere toplattılar ve diz üstüne getirerek, bize "Ya Rabbi merhamet eyle" duasını terennüm ettirdiler. Halbuki, çocukları tehlikelerden ve saireden kurtarmak için, derenin kenarında bulunan mekteplerin geniş bahçesine toplamak, daha kolay ve lüzumlu idi. Ve işte, daha kuvvetli ve daha sürekli olan ikinci sarsıntıda, sefertaslarımızı koyduğumuz yerde, mektebin büyük duvarının bir kısmı yıkılınca, binanın büyük kapısının geçidi içerden hemen hemen tamamiyle kapandı. Biz ise, tozların karanlığında korku ile ve hıçkırıkla ağlayarak, bazılarımız kilisenin avlusunun yoluna çıkaran Güneydeki küçük kapıya, bazılarımız da doğudaki çifte büyük kapıya doğru ilerledik, ana sınıf çocuklarının girip çıktıkları avludaki büyük kapı müstesna olarak. Dahilî büyük kapı ise, yıkılan duvarın molozları ile içerden kapanmış vaziyette idi. Çoğumuz bilmediğimizden, küçük delikten dışarı fırlayıp kaçarak ve yıkıntılardan geçerek, mektepten dışarı çıkıyorduk. Büyük teyzem Bengzade'nin oğlu olan, Onnik adlı dokuz yaşındaki çocuk, yıkıntıların altında kalmıştı. Bu haber anasını ve babasını elim acılara garketti. Ağlayıp sızlayıp evlâdlarını aramakta idiler. İki saat esnasında çocuğun hüviyeti tespit edildi. Benim ikazıma rağmen sarsıntıların devam etmesine kulak asmayarak, pederi ve akrabaları çocuğu aramaya başladılar. Şayet yerini bilselerdi, onu derhal kurtarmak mümkündü. Halbuki, onu başka yerde ararken, farkında olmayarak, üzerine toprak ve taş yığınları doldurmuşlardı. Çocuğu ancak ertesi gün ölmüş halde bulmak mümkün oldu.

Başka yerlerde ve bilhassa Hisar'ın dibindeki Rumların Balıkpazarı denen mahallesinde dahi, epeyce cesetler bulundu. Zira, dağlık burundan muazzam bir kaya parçası,erkek işçilerle birlikte, otuzdan fazla kadın ve kızın da çalıştığı, ipek fabrikasının üzerine yuvarlandı. Kazanın patlaması sebebiyle bina tutuşarak ve harabeler altında sağ kalanlar da yanarak, hayatlarını kaybetmelerine neden oldu. Bunların haykırmaları ve figanleri arşa kadar yükselmekte idi. Bu korkunç felâketi ve ölüleri görenler veya işitenler, hıçkırıkla ağlamakta idiler. Kurbanların yardımına yetişmeye gayret sarfediyorlardı, fakat hiçbiri muvaffak olamıyordu. Zira,

dağlık burunda daha büyük bir kaya parçası kopmuş bulunduğundan, her an aşağı düşmek tehlikesi belirmişti. Hiçbir kimse onlara yaklaşmaya cesaret edemiyordu. Nihayet ateş binayı ve kurbanlarını yuttu ve çığlıklar da sona erdi. Yangın esnasında, fabrikanın ipek tellerinin deposunun penceresinden kendisini sokağa atan bir kadın kurtuldu. Keza, diğer bir kadın da, herhangi bir sebeple işe erken gelip, erken ayrılmasından dolayı hayatını hıfzetti.

Türklere ve Rumlara nisbeten, Ermenilerin zayiatı daha az oldu. Birçoklarını, küçük ve köhne evlerin ve sair binaların kalıntılarının altından çıkarıp kurtardılar. İkinci sarsıntıda tamamen yıkılan ünlü müesseseler veya binalar, diğerleri meyanında şunlardır: Davullu Camii, Hisar'daki Manastır, ki bir zamanlar Rum manastırı olmuştur ve Büyük Kayağan (Kayan?, K.P.) Camii, vs.

Birkaç gün sonra, halk arasında korku ve endişe henüz tamamen zail olmamasına rağmen, meskenlerine dönerek, herkes evindeki, çarşıdaki ve fabrikalardaki şahsî işleriyle uğraşmaya başladı. Ve böylece kırk gün tamamlandı.

29 Mart gecesi ise, saat birde, bazıları müstesna, birçok kimseler çarşıdan ve işyerlerinden dönüp, yemekten sonra evlerinde istirahat ederlerken, tekrar şehirdeki bütün halk arasında, korku ve büyük endişe hüküm sürmeye başladı. Depremin ilk darbesi hafifti, fakat, ancak bir dakika kadar geçtikten sonra, çok şiddetli olarak tekrarlandı ve on saniyeden fazla sürerek, altından uğultular ve gürültüler işitilmekte idi. Sanki yer ve gök izleyip kükremekte idi. Topların korkunç gürültülerle, toprağın altını sarstığı intibaını uyandırmakta idi. İlk sarsıntılarda fena bir koku da her tarafa yayıldı ise de, tedricen zail oldu.

Tekrar kalpleri ezen ve üzen, elim bir manzara zuhur etti.

Herkes evlerinden, hanlardan ve kapalı çarşılardan dışarı kaçışıp, meydanlara ve bilhassa bahçelere toplanmaya başladı. Bulutlardan hafif yağmur inmekte ve insan çığlıklarıyla ah u figanleri göğü inletmekte idi. Erkek ve kadın ve her bir millet, Allah'a yalvararak ve izleyerek hıçkırıkla ağlamakta idi. Ya çocuklara ne diyelim? Onların hazin ah u zarları dehşetle birleşerek, Mahşer gününü andırmakta idi.

Henüz kış mevsimi olduğundan, birçok ailelerin mangalları, tandırları ve sobaları sarsıntılardan devrilerek, muhtelif yerlerde yangınlar başladı. Bunların en büyüğü Kayağan Çarşısı'nda vuku buldu. Yangın birçok kollara ayrılarak ve yer yer şiddetlenerek, ateşten sütunlar gibi göğe yükselip, Bursalıları ikinci bir ümitsizliğe sevk etmekte idi. Zira, bazı taraflarda yer çatlayıp hendekler açılmıştı. Yıkıntılar sokakları doldurarak, trafiği aksatmakta idi. Setbaşı köprüsü tamamen yıkılıp, üst kenar ve Irgant'ın dükkânları harap olmuştu. Bu sebeple, bilhassa Ermenilerin, Gökdere'nin bir tarafından diğer tarafına geçmesi imkânsız hale gelmişti. Büyük Çarşı yangını ise, derenin sol tarafında idi. Bir yönden sarsıntıların devam etmesi ve yeraltı uğultuları, diğer yönden halkın çığlıkları, dehşeti ve ah u figanleri, yangınların ve yıkılan binaların çatırtıları, ahaliyi korku ve ümitsizlik içinde bırakmıştı. Herkes canına sığınarak, önce hiçbir kimse bulunduğu yerden uzaklaşmaya cesaret edemiyordu. Bilhassa kadınlar ve çocuklar çığlıklar atarak, erkeklerin ve sevgililerinin başka yerlere gitmelerine müsaade etmiyorlardı. Diğer taraftan, çarşı yangını, Büyük Çarşı'nın bütün dükkânları ile birlikte, tüm şehri de tehdit ediyordu. Bu felâket, zanaatkârların ve dükkâncıların son nefesini, sanki daha da tüketiyordu. Bu meyanda, yıkılan büyük Kayağan Camii'nin Batı tarafında bulunan ve o gece yanan kahvehanenin sahibi olan, pederimin son nefesini de tüketmek üzere idi.

Fakat dükkâncıların ve zanaatkârların kalbi kaynayıp yanıyordu. Bu sebeple, yarı geceden sonra, sanki akıllarını kaybederek ve sarsıntılarla yıkıntıları bilmemezlikten gelerek, birçok kimseler yangın taraflarına ve bilhassa çarşıya doğru gittiler ve canla başla ateşi söndürmeye başladılar. Diğer taraftan, yıkıntılar altında sağ kalan şahısları da çıkarıp, kurtarmaya gayret sarfediyorlardı. Bunlar, "bizi yangından ve ölümden kurtarın" diye haykırıyorlardı. Bazı yerlerde, artık yanacak bir şey kalmadığı veya yüksek duvarlara, kârgir hamamlara ve yarı yıkık hanlara rastladığı için, yangın kendiliğinden sönüyordu.

Şafak söktükten ve güneş doğduktan sonra, açık gözle yolları ve her şeyi görmek mümkün olduğu zaman, herkes yangın mahalline gitti. Yardımlar çoğalıp, ümitsiz gayretler sarfederek, onsekiz saat süren tahribatından sonra, birçok yerlere yayılan ve büyük zararlara sebebiyet veren yangını güçlükle söndürmeği başardılar. Canlar bitkin, güçlü ve kuvvetli kollar ise, son derece yorgun ve takatsiz halde idiler. Buna rağmen, kendilerini üzen ve yıpratan cefalarını hiçe sayarak, tekrar harabeleri karıştırıp, yarı canlı kimseleri ve çok defa tanınmaz hale gelen ve ezilmiş veya yarı yanmış cesedleri, şuuru yerinde olmaları ve olmayanları meydana çıkardılar. Keza, çadırlar kurdular veya çadır bezlerini açık meydanlarda veyahut bahçelerde gererek, onların ailelerini barındırdılar Bazan dört, altı veya sekiz aile birden dar bir yerde, bir tek çadır altına sığınmışlardı. Mahdut miktarda bazı kimseler, evlerinde oturmak cesaretini göstermişlerdi.

Haftalarca deprem devam etti ve sevgililerini kaybedenlerin yürekleri sızlatan ahuzarı sona ermedi.

Bu defa hanlar, minarelerin üst kısımları, camiler ve birçok hamamlar, Ulucami denilen büyük caminin bazı kemerleri ve kubbeleri, sayısız evler ve dükkânlar, yananlar hariç, yıkılıp harap oldular.

Bazı yerlerde yeni çeşmeler peyda oldu, bazı yerlerde çeşmeler ise kurudu.

Şubat ayında vuku bulan birinci depremden sonra, kurumuş olan Kükürdlü denen kaplıcanın ve erkeklerle kadınların kullandığı iki hamamın suyu yeniden ve daha bol akmaya başladı.

Kırlarda bile, korkunç görünümlü çatlaklıklar açılmıştı. Bazı cesim ve yaşlı ağaçlar devrilmişti.

Hapistekilerden bahsetmeyelim. Şayet deprem gece vuku bulsaydı, insan zayiatı iki veya üç misli daha fazla olacaktı.

İşbu felâket haberine muttali olan yerli Hükûmet, mühim ihtiyaçları derhal temin ettiği gibi, merkezî Osmanlı Hükûmeti de, halkın merhametli pederi olan, Haşmetlu Sultan Mecid'in emri üzerine, kazazedelerin yardımına yetişmeye gecikmedi. Derhal çadırlar, para, ilâç ve sair ihtiyaç maddeleri göndererek, hiçbir ayırım veya ihmalcılık yapmadan, bütün milletlerin muhtaç ailelerine dağıttı ve Bursalıları teselli etmeye gayret sarfetti. Korku içinde olanları ve göç etmek isteyenleri, ücretsiz İstanbul'a nakletmek için, iki gemi tahsis etti. Birçok kimseler de civar şehirlere, Bandırma'ya, İstanbul'a ve sair yerlere hicret ettiler.

Bir sene önce Bursa'dan ayrılmış olan ve İstanbul'da bulunan Kevork Episkopos ise, işbu âfeti işiterek, Patrik ve başlıca Ermeni Amiralarla[6] istişarelerde bulundu ve 8 Nisan'da, o sıralarda Sarraflar Kethüdalığı görevinde bulunan, Canik Amira Papazyan'ın[7] müessir ve gayretkeş himmeti ile, Bursa Ermenilerine yardımda bulunmak ve ihtiyaçlarını temin etmek gayesiyle, Büyük Çarşı'da teberrü toplamaya başladı.

Böylece 19 Nisan'da, Patrik Vekili Sivaslı Karabet Episkopos'un ve Rahip Bedros Der-Istepannosyan'ın eliyle Bursa'ya, Ermenileri teselli etmek ve fakirlere dağıtılmak üzere, keza, şehirden ayrılıp İstanbul'a ve sair yerlere hicret etmek isteyenler için, 50.000 krş. gönderdi.

Filhakika, birçok kimseler şehri terketmiş, halkın kalbi ve kolları gevşemişti. Bazıları ne yapacaklarını ve hattâ yaşayabileceklerini dahi bilmemekteydiler. Bunlar arasında bulunan Ermeniler, Karabet Episkopos'un ve Rahip Bedros'un va'zları ile cesaretlendiren sözleri ve bilhassa marhasaları Kevork Episkopos'un pederane müzahereti sayesinde, daha fazla müteselli oldular. Yapılan yardımları ve bağışları değerlendirdiler. Delegeler, güvenilir ve tecrübekâr şahıslar eliyle muhtaçlara teberrüleri dağıttılar. Evlerinde kalmak isteyen bazı kimselerin meskenlerini âcilen onardılar. Başka yerlere gitmek arzu edenlerin yol masraflarını ödediler. Bu meyanda, Kevork Episkopos, İstanbul'a göç edenleri şahsen teselli etmekte, ikametleri için evler veya odalar sağlamakta ve hayırsever şahıslardan toplanan teberrüleri onlara göndermekte idi.

İşbu felâket günlerinde, Bursa'da dolaşan asılsız şayialar, halk arasında yeni endişelere ve ümitsizliğe sebebiyet vermekte idi. Gûya, jeolog âlimlerin kehanetlerine göre, Bursa şehri tamamen yerle bir olacaktı. Filhakika, günün birinde, mülkî idarenin münadilerinin telkini ile, birçok kimseler sabah erken meydanlara, Büyük ve Küçük Teferic'e (teferrüc, gezinti, K.P.) Büyük Mezarlığa, Çamlıca'ya (Ermeni Mezarlığı, V.M.) Kurdoğlu Mezarlığı'na, Işıklar'a, Bademliğe, Atıcılar'a, Acemler'e ve sair yerlere çıktılar ve Yunus[8] gibi şehrin harap olmasını beklediler. Fakat akşamleyin, söylentilerin mesnedsiz olduğuna kanaat getirerek, karanlık bastıktan sonra, halkın bir kısmı evlerine, birçok kimseler de çadırlara ve kulübelere döndüler.

Parantez içinde şunu da kaydedelim ki, bazı muhasımları, Kevork Episkopos'a ve ianeleri getiren delegelere karşı Ermenileri kışkırtmak için, dedikodular yapmak vicdansızlığını gösteriyorlardı. Gûya, kilisenin bütün kutsal kaplarıyla, gümüş süs eşyalarını İstanbul'a nakledip, Bursa'daki Ermenileri mahrumiyet içinde bırakmak istiyorlardı. Belki de bu gibi kişiler, kilisedeki her türlü eşyanın çok değerli olduğunu zannediyorlardı. Halbuki onların kıymeti, ancak 1500-2000 lira kadardı.

Bir ay sonra sarsıntılar tedricen azaldı. Bazıları evlerine döndüler. Fakat çokları yaz mevsiminin sonuna kadar, çadırlarda ve ahşap barakalarda kaldılar. Bundan sonra, hiçbir kimse açık havada ikamet etmedi, bilhassa, yaklaşan kış mevsimi birçok güçlükler yarattığı için.

Mahdud kimseler, felâket anında ve tehlikeli sarsıntılar esnasında, evlerini terk etmediler. Bunlar arasında, komşularımızdan biri olan, camcı Kirkor Ağa Maviyan'ı, ailesiyle birlikte zikredebiliriz.

İstanbul'dan gelen ve yardımları getiren temsilciler, Bursa'da yaklaşık olarak bir hafta kaldıktan sonra, İstanbul'a hareket ettiler ve 27 Nisan'da oraya vardılar."

Yazımız sona ererken, vatanî görevimizi, 1947-1948 yıllarında, Bursa'da, Mükerrer 9 No.lu Levazım Teftiş Komisyonu'nda ifa ettiğimizi de kaydetmek istiyoruz. Bu suretle, işbu makalemizle, Bursa şehrine karşı, aynı zamanda manevî bir vazifemizi de yerine getirdiğimize inanmaktayız. Bu vesile ile, Komisyon Başkanı ve Levazım Albayı, asîl ruhlu Kâmil Beşpınar'ı da burada rahmetle anmayı, bir vicdan borcu telâkki ediyoruz.

NOT: 1986 Şubat ayında çıkan İnciciyan'a ait yazımızda, bazı baskı hatalarına tesadüf ettik. Bunlardan önemlilerini düzeltiyoruz.

60/124. sayfada, üçüncü sütunun 36. satırında geçen, 1914 tarihi 1814 olacaktır. 61/125. sayfada, üçüncü sütunun 26. satırında geçen, 1802 tarihi de 1820 olmalıdır. 62/ 126. sayfada, birinci sütunun 18. satırındaki "Trabadum" isminin doğru şekli "Tarabadum"dur. Aynı sayfada, üçüncü sütunun 30. satırındaki "kullanılmıştır" kelimesi ise, "kullanılmamıştır" okunmalıdır.

---

[1] "Badmutyun Hayotz" (Ermeni Tarihi), İstanbul, 1871, s.594-595.

[2] Bugün Kocamustafapaşa.

[3] Bugün Eçmiadzin.

[4] Berberyan, tarihini 28 Şubat olarak kaydetmiştir. Bundan anlaşılıyor ki, Manguni'nin verdiği tarih eski takvimledir.

[5] Hıristiyanların Büyük Orucu Paskalya'dan önce gelir ve yedi hafta sürer.

[6] Eskiden devlet görevlisi nüfuzlu Ermenilere verilen bir ünvandır. Onsekizinci asrın ortalarında kullanılmaya başlanmıştır.

[7] Simeon Amira Papazyan'ın (?-1809) oğludur. 1776'da doğup, 1856'da vefat etmiştir.

[8] Tevratta kitabı olan bir Peygamber. Ninve'nin ahalisine, şehrin kırk gün sonra harap olacağını bildirmişti.

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı istirdat iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

AYŞE ŞEN

İCMAL-İ AHVAL

☐ İngiltere parlamentosunun dağıldığı sırada İngiltere kraliçesi Viktorya hazretleri tarafından irâd olunan nutkun umûr-ı hariciyyeye [dış işlerine] dair fıkrası telgraf vasıtasıyla ihbar olunmuş idi. Fıkra-i mezkûre harfiyyen âtîde nakl olunur:

Düvel-i ecnebiyye ile münasebat-ı dostânemiz dâim ve bakîdir. "Sırbistan'ın Bulgaristan aleyhinde harekât-ı askeriyyesi biraz müddet sonra devletlerin nasâyih-i âkılâneleri ve Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniyyenin hareket-i bîtarafânesi semeresiyle men' olunup bir devr-i endîş-nâka [sıkıntılı döneme] nihayet verildiğini ve dahi vesâyâ-i sulhperverâneyi nazar-ı itibara alarak askerini dağıtmak üzere icab eden evâmiri i'tâ ettiğinden [emirleri verdiğinden] Avrupa-i Şarkîyi tehdid eden muhâta*ranın* [tehlikenin] zâil olduğunu maalmemnuniyye beyan ederim... (2 Temmuz 1886)

MUKTEBESAT

Aydın Gazetesinden Menkul:

☐ İzmir'de Eski Mahkeme önünde Leblebici Hanı karşısında kâin fırıncı Manisalı Vasilaki'nin hizmetkârları *Kosti* ve Mihail ve Vasil ve Aristi nâm şahısların *şehr-i hâl-i Rûmînin* on dördüncü günü saat onda çıkarılacak nân-ı azizin hamuruna semm ilkâ eyledikleri [zehir attıkları] ve bu hale mücâseretleri [cesaret etmeleri] ustaları merkum Vasil'e garezlerinden ileri geldiği ve şu cür'eti müteakib firar ettikleri yine merhum Vasil tarafından edilen ihbar üzerine peştemalcılar başı polis merkezi tarafından anlaşılarak merkumlar derakab bi't-taharrî [hemen araştırılıp] der-dest edilmiş ve hamur muayene ettirildikte derûnundaki semmin [içindeki zehirin] ekl edenleri [yiyenleri] heman telef edebilecek derece olduğu anlaşılıp merkumlar hamurun nümûnesiyle ve ol bâbta bidâyette [başlangıçta] icrâ edilen tahkikatı hâvî evrak ile Müdde-i Umumî Muavinliğine teslim olunmuştur... (6 Temmuz 1986)

☐ Baron (Hirş) vesâtetiyle dört milyon lira istikraz olunması için Bâbıâli ile müşârünileyh beyninde müzakerât eylediğini ve müşârünileyh evvel emirde demiryolları işine dair olan ihtilâfın tasviyesini istidâ eylediğinden keyfiyetin dikkat-i mahsusa ile tetkik olunmakta olduğunu (Far dö Bosfor) gazetesi yazmıştır... (28 Temmuz 1886)

☐ Beyoğlu sâkinlerinden ve Rum muteberânından biri Atina'da tezevvüc ile [evlenerek] Beyoğlu'na avdet eylemiş ve birkaç gün mürûrunda zevcesinin amcazadesiyle münasebat-ı gayr-ı meşrûada bulunduğunu hissetmekle tamamiyle kesb-i kanaat etmek üzere (Kanos) kasabasına gideceğini ve birkaç gün gaybûbet edeceğini [bulunmayacağını] söyleyerek filvâkî yevm-i muayyende [kararlaştırılan günde] lüzumu olan elbise ve sâir eşyayı alarak vapura kadar zevcesiyle amcazâdesi tarafından teşyî olunmuştur [uğurlanmıştır]. Vapur henüz hareket etmeksizin karaya çıkıp Galata'da iki ehibbâsı [dostu] ile birlikte taam ettikten [yemek yedikten] sonra doğru polise müracaatla hanesine hırsız girdiğini beyan ederek beraberine iki polis memuru alıp zaten hizmetçi kız ile mutabakat-ı efkâr hâsıl edilmiş olduğundan gürültüsüz sokak kapısı açılarak derun-i hâneye girildikte zevcesi ile amcazâdesi tutulmuş ve her ne kadar zânî ve zâniyye [zina eden erkek ve kadın] herifin ayaklarına kapanıp afv olunmalarını temenni etmişler ise de ihale-i sem'-i itibar *olunmayıp* [kulak verilmeyip] ikisi de zaptiyeye teslim ile tevkifhaneye götürülmüş olduklarını ve ileride tafsilat itâ edeceğini (Vizantis) gazetesi yazmıştır... (28 Temmuz 1886)

İSTANBUL HAVADİSİ

(Zaptiye Nezaret-i Aliyyesinden)

☐ Kasımpaşa'da Yeni Çeşme sâkinelerinden Habibe hanım ara sıra çeşmeden su taşımakta olan mahall-i mezkur sâ-

kinlerinden Düdükçüoğlu Abdi nâm çocuk geçen Pazar günü hanım mumâileyhin hanesinden altı mecidiye kıymetinde bir adet çarşaf sirkatle Atpazarında Koltukçu Mehmet efendiye bir mecidiyeye sattığı haber verilmesi üzerine merkum der-dest olunarak fi'l-i sirkati [hırsızlık yaptığı] ve çarşafı bir mecidiyeye Mehmet efendiye sattığını ikrar ve itiraf eylemiş ise de Mehmet Efendi suret-i inkârda bulunduğundan tetkikâtının icrâsı hususunun polis meclisine havale edildiği Beyoğlu Mutasarrıflığı cânibinden alınan jurnalden müstebân olmuştur.. (15 Temmuz 1886)

☐ Atik Ali Paşa mahallesinde Arabacılar sokağında sâkin helvacı Kastamonulu Mehmet usta dünkü gün saat bir kararlarında dükkânında oturmakta iken başına bir ağrı ârız olarak fücceten vefat ettiği ve keşf ü muayenesi tabâbete havale olunduğu... (15 Temmuz 1886)

☐ Tophane civarında Yeni Çarşı'da bir hanede sâkin Don Gregoviç nâm Slav papazının zevcesiyle evlâdının ve misafir bulunan iki kadının hanenin balkonunda otururken balkon çöküp Avusturya Mektebi avlusuna dökülerek aldıkları yaralardan mumaileyh papazın zevcesi vefat eylediği yazılmıştır.

Kaza-i mezkûrda cerîha-dâr olan [yaralanan] misafir kadınlardan birinin dahi bu defa vefat eylediği ve papazın kerîmelerinin de hayatı tehlikede bulunduğu haber veriliyor... (17 Temmuz 1886)

Varaka

☐ Hâl-i sabâvetimde [çocukluğumda] düçâr olduğum basurdan hasıl olan sukût-i müstakimin def'i ve izalesi için pek çok tedavi etmiş isem de hiçbirinin tesiri olamayıp on seneden beri eyyam-ı şebabetim [gençlik günlerim] yataklar içinde renc [sıkıntı] ve elem ve ızdırab ile mürûr etmekte [geçmekte] iken Mekteb-i Tıbbiyye-i hazret-i şahane ameliyat-ı cerrahiyye muallimi muâvini binbaşı rif'atlû Osman beyin tedâvî-i hâzık-ânesiyle [hünerli tedâvisiyle] illet-i mezkûre birkaç gün zarfında külliyen [tamamen] zâil olarak iâde-i sıhhat eylemiş olduğumun şükr ü memnuniyetini bihakkın îfâdan âciz bulunduğumu arz ve beyân eylerim.... (22 Temmuz 1886)

İdare-i Mahsusa Ta'dad Odası
Ketebesinden Mehmet Nuri

BULGARİSTAN'DAN HABERLER

☐ Odesa'da tahsil-i ulûm eden Bulgar gençlerinden birinin ihtilâlcilik töhmetiyle itham olunarak mahkûmen Sibirya'ya nefyi [sürülmesi] Bulgaristan'da ziyadesiyle sû-i tesir eylemiştir [kötü etki yapmıştır].

Bulgaristan Hükûmeti tarafından mahkûm-i merkûmun [adı geçen mahkûmun] tahliyesi zımnında Bâbıâli'nin tavassutuna [arabuluculuğuna] ilticâ edileceği Sofya'dan yazılmıştır... (2 Temmuz 1886)

☐ Sofya'nın resmî gazetesinin beyanına göre 1885 sene-i milâdiyyesi esnasında Bulgaristan'da 275 katl ve 73 intihar ve 577 sirkat ve 55 cebren fi'l-i şenî [tecavüz] ve 21 iskat-ı cenîn [çocuk düşürme] cinayetleri vukû bulmuştur.

İntihar edenlerin 42'si salben [asılarak] ve beşi tesmîmen [zehirlenerek] ve 26'sı esliha-i nâriyye [ateşli silâhlar] ve esliha-i carîha [yaralayıcı silâhlar] ile nefislerini telef eylemişlerdir.

Bunlardan maada 39 maktul bulunup intihar mı yoksa cinayete mi telef olundukları anlaşılamamıştır.

Sene-i merkûme zarfında 111 âdem nehirde ve denizde magrûken [boğularak] telef olmuşlardır.

Sirkat olunan [çalınan] emvâl ve eşyanın yekûnu 273.938 Frank'tan ibaret bulunmuştur.

Dolu ve tuğyân-ı miyah [su taşkını] ve âfât-ı sâireden sene-i mezkûre esnasında Bulgaristan'da 1.653.178 Frank hasar vukû bulmuştur.

Cebren fi'l-i şenî cinayetlerinden sekizi zükûr [erkekler] ve 47'si inâs [kadınlar] hakkında tasaddî olunmuştur [girişilmiştir]... (3 Temmuz 1886)

RUSYA'DAN

☐ Rusya'nın Moskova şehrinde agniyâ-yı beldeden [şehrin zenginlerinden] ve maruf ve meşhur fabrikatörlerinden Mösyö (Nikola Lenin) nâm zâtın fabrikasında her nev meyvelerin usâresiyle tertib ve îmâl olunan gaz sularının bu nev sulara rüchânı [üstünlüğü] ve sıhhat-ı bedene faide-i şifâperverânesi bi't-tetkik tahakkuk etmekle Avrupa sergilerinden ve düvel-i müteaddide tarafından mumâileyh fabrikatöre on sekizden mütecâviz nişan ve madalya itâ olunmuştur [verilmiştir].

Zikr olunan meşrubat leziz ve râyihadâr olduğu cihetle şürb [içimi] ve istîmali [kullanımı] gayet hoş olduktan başka mide ve em'â [bağırsak] hastalıklarına ve daha sâir emrâza giriftâr olan zevâta gayet nâfi [faydalı] idüğü ve dahi tashih ve tecdid etmekle beraber vücudu tefrih eylediği [ferahlandırdığı] bi't-tecrübe taayyün eylemiş ve etıbbâ [doktorlar] tarafından tasdik ve teslim kılınmıştır... (11 Temmuz 1886)

İLÂN VE REKLÂMLAR

☐ Osmanlı bestekarân ve musıkîşinasânından ser-müezzin hazret-i tacdârî izzetlû Rifat beyefendi ile Şevki bey ve merhum Hacı Arif beyin ve sâir meşhur bestekarânın mahsul-i tab'-ı üstadâneleri olan şarkıları bu kere notacı meşhur Hacı Emin bey tarafından piano ve sâir âlât-ı musıkıyye için prime notaları üzere alınarak Zartaryan efendi matbaasında mükemmel ve nefis bir surette birinci numerodan bed' ile [başlayarak] pey-der-pey tab' olunmak üzeredir. Merkez-i tevzîi Bahçekapısı'nda Sultanhamam civarında mumaileyh Zartanyan ve Bâbıâli Caddesi'nde Mihran efendiler kütüphaneleri ile sâir kitapçı dükkânları ve kıraathanelerde fiat-ı maktûasıyla furuht olunmaktadır [değeri fiatından satılmaktadır]... (3 Temmuz 1886)

☐ Üsküdar'da Bağlarbaşı'nda çiftlik bahçesi
ittisalinde Osmanlı Tiyatrosu
"M. Minak efendi marifetiyle"
İşbu 1302 senesi Haziranın 27'inci Cumartesi akşamı yani Pazar gecesi saat ikibuçukta icrâ olunacaktır.
. "Beççeli [çocuklu] Kadın"
Müessir dram 9 perde... (8 Temmuz 1886)

☐ Üsküdar Atpazarı'nda şehrî (aylık) ikiyüz elli kuruş kiralı bir bab han sahibi elinden satılık olduğundan istek eden zevatın Üsküdar'da mukaddema Hancılar Kethüdalığında bulunan Hacı Mehmet efendiye müracaat etmeleri... (11 Temmuz 1886)

☐ Galata'da Karaköy Caddesi'nde Komisyon Hanı karşısında 11 numero ile murakkam mağaza.
(Viktor Trisig) ve biraderlerin her nevi hazır elbise deposu.
Viyana'da
(Pratr Stras) de kâin meşhur fabrikanın mamulatı.
Bayramlık ve yazlık gayet güzel takım ve kostümler getirilmiştir.
Fiatlar pek ehven olduğu gibi kumaşların nefaset ve metaneti [sağlamlığı] fevk-el-gâyedir.
Biçim ve kesimce dahi ehl-i merakın muvafık-ı dil-hâhıdır [gönlünün isteğine uygundur].
Mumâileyhüm Mösyö (Viktor Trisig) ve biraderlerinin Beyoğlu'nda tünel kurbünde [yakınında] vâki mağazalarında her nev melbûsattan [giysilerden] maada zenneye [kadına] dair envâ tezyinat ve levazımat ehven fiatla satılıyor... (18 Temmuz 1886)

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN...

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Ankara'da Bir Alaturka Batı Müziği Konseri

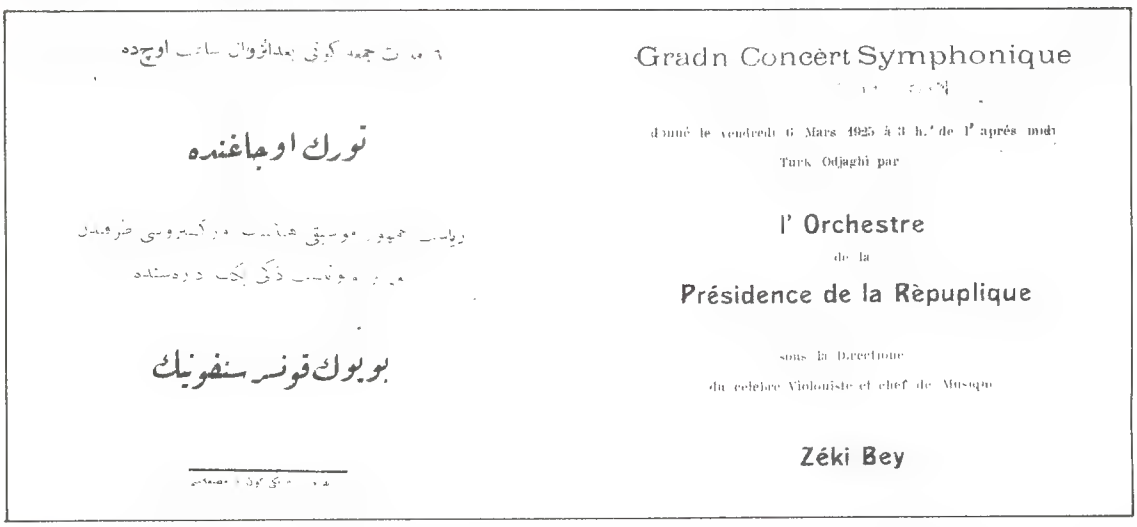

Grand Concert Symphonique

donné le vendredi 6 Mars 1925 à 3 h. de l'après midi

Turk Odjaghi par

l' Orchestre

de la

Présidence de la Rèpuplique

sous la Direction

du celebre Violoniste et chef de Musique

Zéki Bey

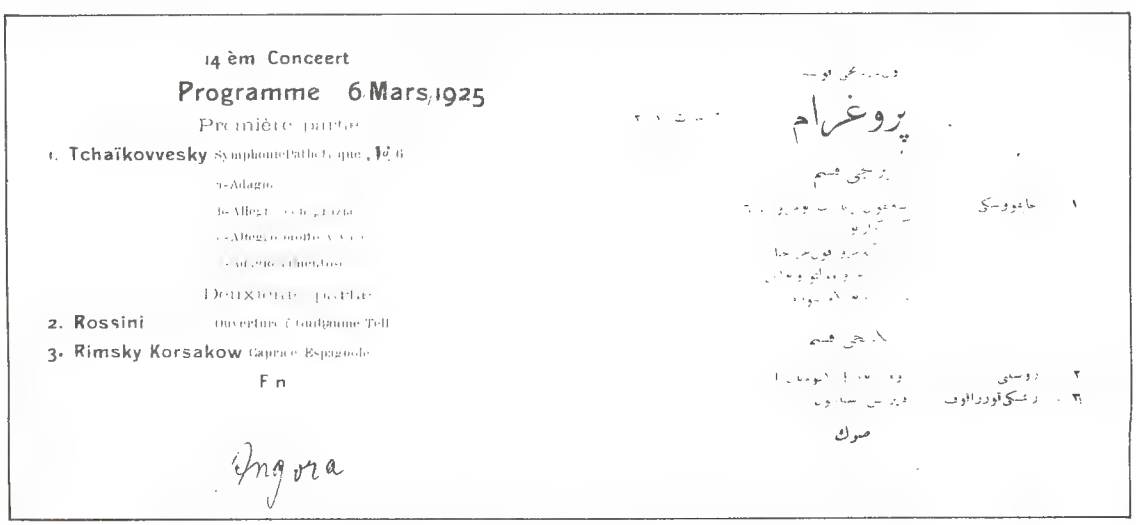

14 èm Conceert

Programme 6 Mars 1925

Première partie

1. Tchaïkovvesky Symphonie pathétique, Op. 6

a-Adagio

b-Allegro

c-Allegro molto

d-Adagio

Deuxième partie

2. Rossini Ouverture Guillaume Tell

3. Rimsky Korsakow Caprice Espagnole

Fin

Angora

6 Mart Cuma günü badezzeval (öğleden sonra)
saat 3'te
TÜRK OCAĞINDA
Riyaset-i Cumhur Musiki Heyetinin Orkestrası tarafından
Muallim ve Viyolonist Zeki Bey'in İdaresinde
Büyük Konser Senfonik

Ankara Yeni Gün Matbaası

(Orhan Koloğlu Koleksiyonu)

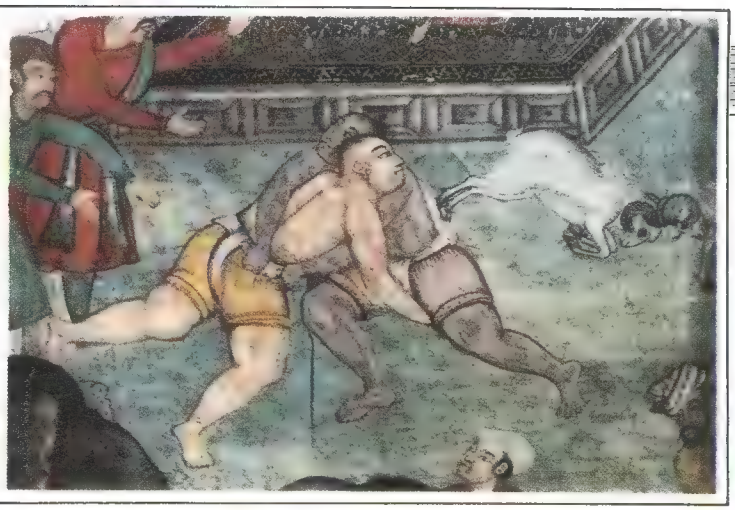

16. yüzyıl Moğol minyatür detayı. Delhi Milli Müzesi, Hindistan.

Nisan 1964. Eyüp, İstanbul, Türkiye. Çıplak gövdeye gergin bir siyah deri şort giyilmiş. Vücut tepeden tırnağa yağlanmış-Türklerin yağlı güreş deyimi buradan geliyor- Güreşçiler güreşe tutuşmuş (altta).

"Aynadaki Doğu"

Bir Sergi Üzerine

NAZAN ÖLÇER

Sultanahmet İbrahim Paşa Sarayı'ndaki Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde 26 Mayıs-30 Haziran 1986 arasında ilginç bir sergi yapıldı: "Aynadaki Doğu".

26 adet levhadan oluşan sergide, yüzyıllar öncesinin minyatür ressamlarının yakalayıp resimlediği an'ların, günümüz Doğu dünyasında çeşitli uzantılarla sürüp gittiğini kanıtlayan fotoğraflar yer almaktaydı.

Yaşamın çeşitli bölümlerine ait sahnelerin "eski" ve "yeni" görüntülerini veren fotoğraflar, bir karşılaştırma, bir benzetme kaygısından çok, hızlı değişimlerin henüz etkilemediği bölgelerde, zamanın sanki durduğunu gösterme, bu an'ları yanyana dizme amacını taşımaktaydı.

Serginin yaratıcıları olan Fransız fotoğraf ustaları Roland ve Sabri-

Üstte Şubat 1973. Andkhoy (Özbekistan'da) bölgesinde bir buskaşi turnuvası için antrenman. Yarışma öncesi prova: At eğerinden ve koşumundan kurtuluyor ve dört ayağı havada toz içinde yuvarlanmadan önce terbiyecisinin gözetimi altında yavaşça dönüyor.

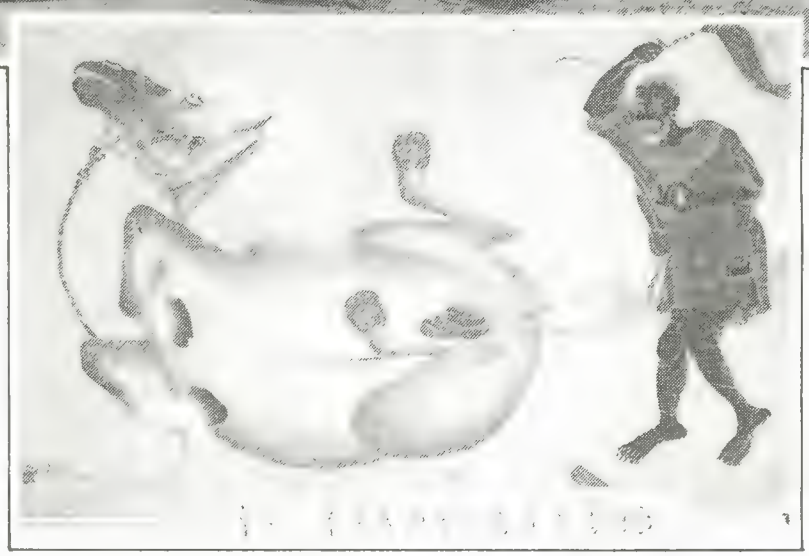

Yanda 15. yüzyıl Siyah Kalem Minyatürü. "Fatih Albümü"nden. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Topkapı, İstanbul.

na Michaud, 20 yıldır Doğu'nun, Doğu insanlarının yaşam biçimini, onların deyimiyle "yaşam sanatı"nın peşinde dolaşıyor, çalışıyor, belgeliyor. Bunun ürünü ise, Paris'teki evlerinde numaralanmış yüzbinlerce karelik fotoğraftan oluşan arşiv, pek çok sergi, kitap ve *Geo, National Geographic* gibi ünlü dergilerin yanısıra pek çok el kitabı ve ansiklopedide yer alan yayın ve fotoğraflar...

Michaud'lar için artık değişmez bir yaşam biçimi olan gezginlik ve fotoğrafçılık (bu ikisini birbirinden hiç ayırmıyorlar). Bundan 20 yıl önceki bir Afrika gezisinde başlar. Onyedi ay süren bu gezi sonunda, fotoğraf çekmeyi seven, ancak o zamana kadar bu işi profesyonel olarak yapmayı hiç düşünmeyen Roland ve makineyi eline ilk kez Somali'de bir köyde, erkeklere kapalı bir kadın şenliğinde alan Sabrina Michaud'nun geleceği de belirlenmiş olur.

Artık tek bir tutkuları vardır. Yeni bir geziye çıkabilmek için mümkün olduğunca çalışmak, para kazanmak... bunun için, biten gezinin fotoğraf ve gezi notlarının dergilere satışının da yer aldığı bir dizi iş yapılır.

Yeni gezi serüveni onları uzaklara, Afganistan'a götürecektir. Gezi tam 4,5 yıl sürer ve onları bu ülkenin en uç bölgelerine, ulaşılmaz dağlardan, tarih boyunca pek çok kültürün akıp geçtiği vadilere sürükler.

Küçük oğullarının da katıldığı bu

Üstte, Ağustos 1967. Afganistan Bağımsızlık Bayramı, Kabil Puştunlarının ou cirit oyunu dörtnala giden bir atlı tarafından oynanıyor ve ucunda üçlü bir çatal olan mızrakla yere çakılmış 20 santimi geçmeyen tahta bir kazığı sökmeye dayanıyor.

Yanda 16. yüzyıla ait bir Türk minyatür detayı. Lokman'ın "Bayramlar kitabı"ndan alınma. Topkapı Sarayı Kütüphanesi, İstanbul.

uzun gezi, Michaud'lar ile Afganistan arasında bir daha kopmayacak bağlar kurar. Afganistan artık onlar için, durmadan geri gelinecek ikinci bir yuva olmuştur.

Ülkeyi, insanlarını tanıdıkça Doğu'ya, Doğu'nun diğer ülkelerine de uzanacak yeni köprüler kurulur. İran, Türkiye, Pakistan ve Hindistan bu yeni uzantının mesafe taşlarıdır.

Doğu'nun sanatı, onları daima cezbetmiştir. Ancak asıl ilgi odakları Doğu insanına yöneldikçe, ister istemez kişileri konu alan ve Doğu'nun kültür tarihinde önemli bir yer tutan minyatürlü yazmalara eğileceklerdir.

Yaşamın çeşitli anlarındaki insanın yüzyıllar boyunca değişmeyen uğraşı ve tavrı; bir yaşam biçimini bazen bir bakışla özümseyen anlık görüntüler...

Geçmiş yüzyılların minyatür sanatçısı bunları nasıl bir mercek hassasiyeti ile resmetmişse, Michaudlar da kendi uğraşlarını tümüyle buna adarlar. Yüzlerce, binlerce kare resim çekip, Doğu insanını, kadını erkeği, yaşlısı genci ile çalışırken, dinlenirken, eğlenirken... tüm yaşam kesitlerinde tanımaya, tanıtmaya çabalarlar. Bunları yaparken,

bazen bir renk, bazen bir duruş, bazen de yüzyıllara rağmen değişmeyen gelenekler onlara, belli minyatür sahnelerini çağrıştırır; kültürün sürekliliğini kanıtlamak, fotoğraflarının başlıca "Leitmotiv"i olur.

Michaud'lar bütün bunlardan ötürü diğer meslekdaşlarından ayrılıyorlar. Belli bir ajansın siparişi ile bir ülkeye gidip kısa sürede mümkün olduğunca resim çekip, örneğin "İşte Pakistan..."demeyi sevmiyorlar.

Bundan ötürü, bir geziye çıktıkları zaman, gezinin kaç ay veya yıl süreceği gidilen ülkenin konularına, sunduğu malzemeye bağlı oluyor biraz da...

"Bir ülkeyi, insanlarını, düşünce ve ruhsal yapılarını yeterince tanımadan görüntüleyemezsiniz ki... Dağını, toprağını tanımak kadar insanlarını da biraz anlamalısınız ki, iyi fotoğraf çekebilesiniz.

Tıpkı o harikulâde bambu resimlerini yapan Uzakdoğulu ressamlar gibi... Uzun yıllar sadece bambuları inceler, onlarla yaşar. Ve ancak, yıllar sonra, belki de yirmi yıl, bir de bakar ki, nihayet bambuları olağanüstü resimleyebiliyor. İşte ben bunu yapmak istiyorum."

Michaud'ların "Aynadaki Doğu" kitabının ortaya çıkması için, tam 14 yılın geçmesi gerekti. Çalışma biçimlerini belki de en iyi tanıtan kitap olduğunu söyledikleri bu dizi için uzun geziler yaptılar, Hindikuş dağlarından Hindistan'a, Türkiye'den İran'a, insanların, aşiretlerin, geleneklerin ardı sıra gittiler.

Michaud'ların "Aynadaki Doğu"sergisi Türkiye'den sonra başka ülkelere gitmek üzere, uzun bir yolculuğa çıkıyor. Yeni sergi ve ona eşlik eden kitap ise, Londra'da Temmuz ayında sanat çevrelerine

Yan sayfada üstte, Ocak 1968. Khost, Afganistan'ın Paktia eyaleti. Kullanılan alet, hallacın bir sopa yardımıyla ipini dövdüğü bir çeşit yaydır. Bu ilk yay üst tarafa tutturulmuş ikinci bir yaya bağlıdır. Bu, ipteki titreşimleri iki katına çıkartır ve yünü yabancı maddelerden daha iyi temizler.

Altta, Keşmir'deki Meslekler ve uğraşlar hakkında 13. yüzyıl İran elyazması. Hint Kitaplık Bürosu, Londra, İngiltere.

Üstte, Eylül 1966. Hintli genç kızlar Udaipour Sarayında (Patchisi-kızma birader) oynarken, Radjasthan, Hindistan.

Yanda, 18. yüzyıl Moğol minyatürü. Lahor Merkezi Müzesi, Pakistan.

tanıtılacak. Sergi ve kitap adı "Binbir gecenin Hindistan'ı".

Michaud'ların birbirini izleyen bu çalışmalarında uzun süren beraberlikten doğan bir uzlaşma gözleniyor.

Bir geziye çıkmadan önce o ülke ile ilgili ne kadar yayın varsa, paylaşarak okumayı ve sonra birbirlerine anlatmayı ilke edindiklerini söylüyorlar. Yolculukta daha çok Roland Michaud'a iş düşerken, söz konusu ülkeye varılınca birbirlerinden bağımsız bir çalışma başlıyor.

Michaud'ların *"aile"* olarak gezmesi ve çalışması, belli mahrumiyetler yanında, bazı avantajlar da sağlıyor.

Bunu Roland Michaud şöyle açıklıyor: "Yabancı bir toplumda bir aile olarak kabul edilmemiz, onlardan biri olmamızı kolaylaştırıyor. Gelip geçici, dışardan biri değil, onlarla birlikte yaşayan, aynı zorluklara göğüs geren bir aileyi kabul etmeleri şüphesiz, pek çok muhtemel zorluğu da önlüyor. Onlarla birlikte yaşarken, dışardan bir fotoğrafçının hiçbir zaman gözleyemeyeceği olaylara da ortak oluyorsunuz."

Michaud'ların çalışmayı en çok sevdikleri saatler, güneşin doğduğu ve battığı anlar.

"Eğer Doğu'da çalışacaksanız, en iyi görüntüleri sabah yakalayacağınızı bilmelisiniz. Doğu'da yaşam, gün doğarken başlar. Eğer sabahın 4'ünde tarlada çalışan kadınları, onları çevreleyen renkleri göremezseniz, korkarım Hindistan'ı anlayamayacaksınız."

OSMANLI TOPLUM YAŞAYIŞIYLA İLGİLİ BELGELER-BİLGİLER

İngiliz Konsolosu W. Gifford Palgrave'in raporlarına göre:

1870'te Trabzon

DERLEYEN VE ÇEVİREN: ERGUN TÜRKCAN

Konsolos Palgrave Trabzon bölgesindeki halkı, kasaba ve köylerde yaşayanlar diye ikiye ayırdıktan sonra, daha çok kasabada yaşayan işçi ve zanaatkârların maddî koşulları üzerinde durmaktadır. Kasabadaki işçi ve zanaatkârları da üç sınıf ya da tabakada incelemiştir.

KASABA YA DA KENTTE YAŞAYAN İŞÇİLER VE ZANAATKÂRLAR:

Birinci ya da en alt tabaka gündelikçiler, belli bir mesleği olmayıp ağır ve kaba geçici işlerde çalışanlar, hammallar ve benzeri insanlardan oluşur. Toplumda daha üst düzeyde bulunan ikinci sınıf, taşçı, marangoz, kayıkçı nalbant, fırıncı, boyacı, debbağ gibi güç fakat yerleşik meslek sahibi işçilerden oluşmaktadır. Üçüncü ve en üst tabakada terzi, ayakkabıcı (pipe-maker), Çubukçu, dokumacı, şekerci, mobilyacı, kuyumcu gibi yerleşik meslekler yer alır.

BİRİNCİ SINIF:

Bu tabakadaki insanlar genellikle bekâr olup pek azının kendine ait bir evi bulunmaktadır. Gündüzleri sokaklarda ve kahvelerde vakit geçirirler; gece olunca da bir dükkanın ya da fırının kapısında, buranın bekçisi gibi sığınırlar. Bazan da gece bekçisi gibi dolaşırlar. Onu yirmisi bir araya gelip metrûk bir binaya yerleştiği de olur. Çoğu, özellikle hammallar, Rusya'dan göçmüş Tatar ve Çerkesler (circassian) olduğundan yerel yönetim bunlara böyle bir barınak sağlamıştır.

Bu tabakadan evli olanların ortalama 1500-2000 kuruşa çıkmış küçük bir evi vardır (İngiliz lirası cinsinden 12 £. 10. s. ilâ 16 £. 13 s.). Bu ev iki gözden ibarettir. Birinin en az iki girişi olup mutfak ve banyo gibi kullanılırken, öteki odada uyunur, yemek yenir ve oturulur. Burası sık sık akrabalar ve komşular tarafından da paylaşılan bir yerdir. Evin duvarları kaba taştan ya tahta ya da tahta parçalarından yapılmış sıvasız, damı kiremit kaplı fakat evin içi tavansızdır. Pencereler küçücük ve camsızdır; kış gelince kâğıt veya paçavralarla kapatılır. Zemin ise basılmış topraktır. Yine de, rüzgâr ve yağmur her taraftan girdiği için bu mesken havadar sayılır. Oturma odasına erkekler, kadınlar, çocuklar tüm ev halkı yere serilmiş yırtık pırtık şiltelerde üst üste uyurlar. Evin derme çatma ama yüksek duvarlarla çevrili avlusu çöplük ve helâ işlevi görür. Arada sırada şiddetli bir yağmur ya da kadınların gayretiyle bu çöplük şöyle bir temizlenir. Gerçi kanalizasyon gibi bir şey vardır ama doğru dürüst çalışamayacak kadar kötü döşenmiştir.

İşte, Anadolu kasabaları bundan biraz daha iyi veya biraz daha kötü evlerin bir araya geldiği mahallelerden oluşur. Ne muhtarlar ne de belediye yetkilileri temizlik veya tamirat işiyle ilgilenirler. Tâ ki, başta tifüs ve diğer hastalıklardan korkarak telâşa kapılan Avrupalılar resmî makamları tazyik etmeye başlayıncaya dek. Yine de, kısmen arazinin ucuz olması nedeniyle pisliğin geniş bir alana yayılması, suyun ve havanın bol olmasından kısmen de Müslüman halkın kişisel temizliğinden, bulaşıcı hastalıklar, Türk kasabalarında beklendiğinden daha az

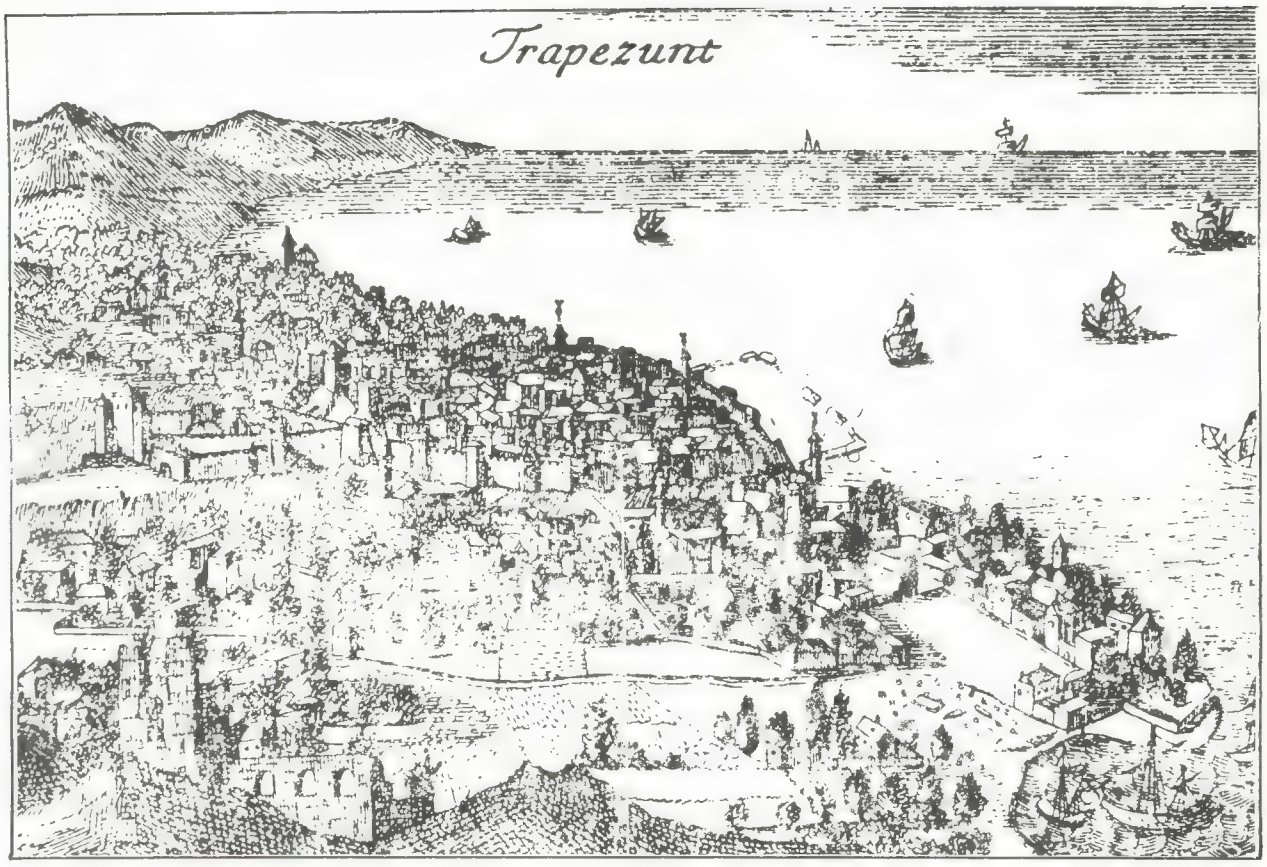

yaygındır.

Evli gündelikçi işçinin ev eşyası birkaç bakır kap, çanak-çömlek ve tava ile eski püskü bir iki şilte, yastık, yorgan ve tahta bir kerevetten ibarettir. Bayramlık elbiseleri ile karısının takıları ve diğer kişisel eşyanın konduğu sandık ve üstünde oturulan bir kürt kilimi dahil topunun değeri 300-600 kuruşu geçmez.

Ev kiralıksa yıllık 200 ilâ 300 kuruş ödenir. Ev kendisine aitse 15-20 yıl ayakta kalabilecek böyle bir evin maliyetini yıllara bölerseniz yine kira kadar bir miktar ortaya çıkar. Bu yağışlı iklimde, ne kadar onarılırsa onarılsın, bu malzeme ve işçilik ile bu tür bir evin daha uzun bir süre ayakta kalması imkânsızdır.

Erkeğin giysileri koyu renk, kaba bir kumaştan mahalli bir tür ceket (cepken) ve pantolon, (zıvga) pamuklu bir mintan, evde örülmüş, ipliği de evde bükülmüş yün çoraplar, yarı-işlenmiş yumuşak deriden yemeni pular bir kuşak, takke (fes) ve etrafına sardığı başlıktan ibarettir ki hepsi 200 kuruş kadar tutar ve iki-üç yıl dayanır.

Karısı ve varsa çocuklarının giyim masrafı pek azdır. Kadın giysilerini ve takılarını baba evinden getirir, kendi parasıyla bir şeyler alabilir. Bu anlamda, Türk aile hukuku kadını serbest bırakmıştır. Partallar içindeki yarı çıplak çocuklara gelince... Bunlara bir masraf yapıldığı bile söylenemez. Oğlanlar bazan da kızlar ilkokula gönderilir. Hıristiyan çocuklarından günde bir kuruş (2 pence) alınırken, Müslüman çocuklarına okul bedavadır. Ancak, bu disiplinsiz okullarda çocuklar pek az şey öğrenirler.

Diğer yandan, yemek pişirme, çamaşır yıkama ve benzeri ev işlerinin kadın ya da kadınlar tarafından yapılması, çocukların da yaşlarına ve güçlerine göre bu işlere yardım etmesi evliliği oldukça iktisadi kılmaktadır. İşçinin ve ailesinin gıdası kara buğday ya da mısır ekmeği ile kasap artığı et parçaları veya bir miktar yağ ve bulgurdan yapılan hamsili aşın yanında biraz soğan ve ham meyveden ibarettir. Bu yemeğin maliyeti boğaz sayısına göre günde 3 ilâ 6 kuruş arasında değişir.

Bu işçinin "emlâk", "temettuat" (gelir) vergisi, "yol parası", "resümat" (resimler) ve Hıristiyansa askerden muafiyet karşılığı ödediği "bedel-i askeriye" olarak yılda 50-60 kuruş vergisi vardır. Eğer işçi Çerkes, Nogay ya da Kırımlı Tatar göçmeni ise ki daha önce de belirttiğimiz gibi tüm hammallar bunlardan çıkar, bu tür vergilerden muaftır. Ancak, hammallar, hammal başına haftada 1 ilâ 4 kuruş arasında bir haraç verirler ki, bu da yılda 52 ilâ 208 kuruş eder.

Tekerlekli araçların mevcut olmadığı ve hizmetleri kolaylaştıracak sokak köşeleri ve geniş kaldırımların bulunmadığı Anadolu kasabalarında gereğinden fazla hammal bulunduğunu da belirtmeliyiz.

Bu sınıftaki işçilerin kazançlarına gelince, en düşüğü 3 kuruştan en yükseği 6 kuruşa kadar değişen gündeliklerin yanında bir okka kaba kara somun verilmesi teamüldür. (Bir okka 2 3/4 libre) Bu kazancına, gece bekçiliği yaparak 1-2 kuruş daha ekleyebilir.

Hammalın ücreti işin bitiminde

ödenir. Hammalların gündelik kazancı 10 kuruş kadardır. Aşağıda evli ve bekâr gündelikçi işçilerle bir hammalın yıllık gelir, gider ve tasarrufu ortalama tiplere göre hesabedilmiştir.

Bu tablodan çıkan sonuçları şöylece özetliyebiliriz: Önce, bu sınıftaki evli işçinin sefil bir durumda olduğu görülmektedir. Yılda 3 ilâ 9 İngiliz lirası tasarruf yapabilen bekâr işçi ile göçmen hammalın durumlarının evli işçiden daha iyi olduğu söylenebilir. Ancak, unutulmamalıdır ki, bu tasarruf çok şeyden fedakârlık edilerek gerçekleştirilmektedir. İngiltere'deki adi bir sokak serserisi bile (the commonest tramp) bu hayata uzun zaman tahammül edemez. Aslında bu tasarruf, miktarı ne olursa olsun, evlendiği hafta yok olur gider. Doğunun, ayrım gözetmeksizin, toplumun tüm katlarında yer bulan ölçüsüz gösteriş tutkusu ve israf geleneği yılların birikimini birkaç günde silip süpürecektir.

Bütün bunlar göz önüne alındığında, buralarda en iyi koşullarda bile, daha önce düşünülmüş olan İngiliz işçi göçü bakımından bir istikbal görülmemektedir.

Evli Gündelikçi İşçi

		İngiliz Parası		
Giderler	**Kuruş**	**&**	**s**	**d**
Ev kirası ya da yıllık maliyeti	200	1	13	4
Giyecek	100	0	16	8
Yiyecek, günde 5 kuruştan	1825	15	4	2
Vergiler	60	0	10	0
Çeşitli	60	0	10	0
Toplam Giderler	2245	18	14	2
Gelirler				
Ücret, 6 kuruş günlük, 300 gün	1800	15	0	0
Bekçilik ve arizî gelirler	450	3	15	0
Toplam Gelirler	2250	18	15	0
Tasarruf	5	0	0	10

Bekâr Gündelikçi İşçi

		İngiliz Parası		
Giderler	**Kuruş**	**&**	**s**	**d**
Ev kirası ya da yıllık maliyeti	yok			
Giyecek	100	0	16	8
Yiyecek, günde 3 kuruştan	1095	9	2	6
Vergiler	40	0	6	8
Çeşitli	200	1	13	4
Toplam Giderler	1435	11	19	2
Gelirler				
Ücret, 5 kuruş günlük, 300 gün	1500	12	10	0
Arizî gelirler	300	2	10	0
Toplam Gelirler	1800	15	0	0
Tasarruf	365	3	0	10

Göçmen, Hamal

		İngiliz Parası		
Giderler	**Kuruş**	**&**	**s**	**d**
Ev kirası ya da yıllık maliyeti	yok			
Giyecek	100	0	16	8
Yiyecek, günde 4 kuruştan	1460	12	3	4
Hamal başına haraç, haftada 4 kuruş	200	1	13	4
Çeşitli	150	1	5	0
Toplam Giderler	1910	15	18	0
Gelirler				
Ücret, 10 kuruş günlük, 300 gün	3000	25	0	0
Tasarruf	1090	9	1	8

İKİNCİ SINIF:

Bu sınıf genellikle evli erkeklerden oluşur. Yiyecek, giyecek ve konut bakımından bir önceki tabakanın üstündedir. Örneğin, bir duvarcı, bir marangoz evine 250 ile 350 kuruşluk bir masraf yapabileceği gibi mutfağı ve diğer ihtiyaçları için de günde 8-10 kuruş ayırır. Çoğunluğun bir evi vardır; 2000 ilâ 3000 kuruşa mal olmuştur. Bu miktar, tamir masrafları ve faiz ile birlikte yılda 300-400 kuruşluk bir meblağa ulaşır ki, kiralarsa yine aynı miktara gelir. Bu sınıftaki işçinin ödediği vergi ve resimler de aynı ölçüde yüksektir.

Avrupa ölçülerine göre ikinci sınıfta bulunan bir işçinin, birinci sınıftakine göre konforu çok da fazla sayılmaz. Bir iki oda fazlası olan daha düzgün bir evin yapım malzemesi yine aynıdır. Yiyeceği daha bol, içinde yağ ve hamsi oranı daha yüksek olmakla birlikte bu sofra, birinci tabakadaki bir işçinin sofrasından daha besleyici ve lezzetli sayılamaz. Mobilyasının sayısı biraz daha fazladır ama niteliği aynıdır yani iki üç eski kilim, biraz daha mutfak eşyası, sandıkları ve yatak-döşek bulunmaktadır. Yine pencereler camsız, dam delik, duvarlar sıvasız, kilitler ve menteşeler bozuktur. Helâsı ise iğrençtir.

Bu sınıftaki işçinin günlük kazancı 10 ilâ 14 kuruş arasında değişir. Bunlar içinde, kazanç bakımından en iyi durumda olanlar kayıkçılardır. Nasıl ki Anadolu kasabalarının dar ve kaldırımsız sokakları hammal sayısının artmasına yol açıyorsa, aynı biçimde, kötü yapılmış rıhtımlar, yanlış liman düzenlemeleri de sahil kasabalarındaki kayıkçıların sayısını, buralarda çalışan nüfusun yüzde yirmilerine kadar yükseltmektedir.

Kayıkçı, ortalama değeri 600 kuruş olan bir kayığın tamamına veya bir kısım hissesi ile bir eve sahip-

Solda Atatürk Köşkü, sağda, Valide Sultan Camii.

tir. Evi de, yukarıda tasvire çalıştığım meskenden bir derece daha iyi ve ferahtır. Bazı duvarları sıvalı, pencereler nadiren cam takılı olsa bile çerçeveli ve pancurludur. Odaların hiç olmazsa birinde yere doğru dürüst bir kilim serilmiştir. Ev ve kayık, toplam 4000 kuruşluk (33 L, 6 s. 8d.) bir sermayeyi temsil eder ki, faiz ve tamirat dahil yıllık 450 kuruşluk (3 L. 15 s.) bir maliyet demektir. Eskiden akıllıca bir kararla kayıkçılar tüm vergi ve resimlerden muaf tutulmuşlar, sadece sefer başına "kayıkçı başı"na ödedikleri bir kuruşla yükümlü kılınmışlardır. Bir kayıkçı, günde kolaylıkla 6 sefer yapabilir. Tabiî iyi havalarda bu sayı çoğalır. Fiyatı ve sefer sayısını denizin durumu ile kendi gücünün belirlediği sefer başına kendisine ortalama üç kuruş (6 pence) kalır. Genellikle 260 gün çalışabildiği yıl içinde gündelik kazancı 17 kuruş olarak hesabedilebilir. Diğer taraftan işçinin gereği, kendisi ve kayığı, bu sınıfa mensup diğer meslek sahiplerinden çok daha fazla riske maruzdur. Bu sınıfın başlıca iki örneği bakımından yıllık gelir, gider ve tasarruf miktarları şöyle ifade edilmiştir.

Duvarcı, Marangoz, Nalbant ve Benzeri Çalışanlar

		İngiliz Parası		
Giderler	**Kuruş**	**&**	**s**	**d**
Ev kirası ya da yıllık maliyeti	350	2	18	4
Giyecek	150	1	5	0
Yiyecek, günde 8 kuruştan	2920	24	6	8
Vergiler	75	0	12	6
Çeşitli	100	0	16	8
Toplam Giderler	3595	29	19	2
Gelirler				
Ücret, 12 kuruş günlük, 300 gün	3600	30	0	0
Diğer işlerden	200	1	13	4
Toplam Gelirler	3800	31	13	4
Tasarruf	205	1	14	2

Kayıkçı

Giderler				
Ev için harcanan	450	3	15	0
Giyecek	150	1	5	0
Yiyecek, günde 6 kuruştan	2190	18	5	0
"Kayıkçıbaşı"na haraç	500	4	3	4
Çeşitli	100	0	16	8
Toplam Giderler	3300	28	5	0
Gelirler				
260 çalışma günü, 16 kuruş günlük	4160	34	13	4
Tasarruf	770	6	8	4

Anlaşılacağı gibi bu sınıftaki evli işçinin ki, bekâr olanı yok gibidir, yıllık tasarrufu, birinci sınıftaki evli kimsenin tasarrufundan daha fazla değildir. Kayıkçının tasarruf durumu bu işçiden iyi olmakla birlikte, birinci sınıftaki hammaldan iyi değildir. Ancak, kayıkçının, evli ve yerleşik bir düzende nispeten rahat bir hayat yaşaması yanında, tasarrufunun sade emeği ile yaşayan işçiye göre fazla olmasında, bir bakıma, küçük de de olsa, bir sermaye sahibi olmasının rolü gözden kaçmaz.

Ne bu sınıfın ne de birinci sınıfın hastalık, kaza ve ihtiyarlık hallerinde bir dayanakları bulunmaktadır. Hangi nedenle olursa olsun bir sakatlık halinde iş, geçici veya sürekli biçimde durur. Rahatsızlığın çeşidi önemli değildir; kural olarak tabibe ya da cerraha bir para ödenmez, çünkü Anadolu'nun bu kesiminde tabib ya da cerrah denebilecek kimse bulunmaz. Bulunsa bile pek az olan müşterilerinin arasında işçi yoktur. Hasta ya da sakat Müslümansa bir hoca (Koran reader) çağırır, o da Allah rızası için gelir. Hıristiyansa kendi rahibinden küçük bir ücret karşılığında bir muska (charm) edinir.

İşçilerin ve dar gelirlilerin paralarını çarçur etmelerini önleyen, onlara bir de küçük kazanç sağlayan tasarruf sandığı (saving banks) ve benzeri kurumlar buralarda hiç duyulmamıştır. Biriken birkaç kuruş ya evin bir köşesine saklanır ya da yüzde 30 ve daha yüksek faizlerle, birkaç kuruşluk küçük miktarlar halinde dahi olsa, borç olarak verilir. Saklanan para eninde sonunda çalınır, borç verilen ise geri gelmez. Türkiye ve Anadolu'da, İngiltere'dekine benzer bir Fukara Yasası (*) örgütü olmadığı gibi, evlere giden ya da dışardan destek veren özel veya kamusal yardım dernekleri ve mekanizmaları da mevcut değildir.

Acil durumlarda tek dayanak eşin dostun, yakın akraba ya da hayırsever kimselerin yardım ve sadakalarıdır. Bu tür yardım ve dayanışma hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar arasında bir ar meselesi sayılırsa da belirli ve kesin olmadığı gibi uzun dönemde de yetersiz kalır.

Sonuç olarak her iki sınıftaki insanların küçük tasarrufları şu veya bu şekilde erir gider. Hastalık, kaza ve aile dertleri arasında batmadan ihtiyarlık çağına ulaşanların da onda dokuzu borç ve sefalet içinde, belki de dilencilik yaparak yaşamlarını tüketirler.

Nadiren istisnalar görülür. Bazı durumlarda çok çalışan, özel niteliği ile mükemmel iş çıkaran ve ölçülü yaşayanlar da nispeten rahat bir hayata ve küçük bir servete kavuşabilirler. Ancak, bu tür başarı örnekleri tefecilik ve benzeri karanlık işler çevirenler için daha geçerli olup sadece dürüst çalışan bir insan için böyle bir sonuç çok uzaktadır.

Bütün bunlara bakarak, bu koşulların, bu sınıfa ait İngiliz göçmen işçilerini Anadolu kasabalarına çekmesini mümkün görmediğimizi ifade edebiliriz.

ÜÇÜNCÜ SINIF:

Bu sınıf, gelir ve gider düzeyi daha yüksek tüm el zanaatkârlarını ve mücevheratçıları kapsar. Meskenleri -kiralık ya da kendi mülkleri olarak- çok sağlam ve soğuğa dayanıklı olmasa da yine de düzgün yapılmış gösterişli binalar sayılır. Duvarlar sıvalı ve beyaz badanalı, pencereler genellikle camlıdır. Odalar birkaç kilim, hatta ucuz bir divan, masa, sehpa ve bir bahçe göze çarpar.

Evin yıllık kirası, kirada değilse faiz ve idame masrafları 500-1000 kuruş arasındadır. Bu yaşam düzeyinde bir erkeğin giyim kuşam masrafı da 500-600 kuruş cıvarında olup yaklaşık üç yılda bir yenilenir. Yiyecek ve diğer ihtiyaçlar için de günde 10-15 kuruş harcanır. Bu üst sınıftaki zanaatkârın evinden ayrı bir yerde, yıllık kirası 600-1000 kuruş arasında bir dükkanı bulunur. Her yıl yenilenen dükkân ruhsatı ya da "tezkere" için 25 kuruş ödenir; vergi ve resimler ise yılda 90 kuruş kadardır.

Çok çeşitli mesleklerin görüldüğü bu tabakadaki zanaatkârlar arasında en kötü durumda olanlar dokumacılarla, (pipe-makers). Bunların günlük kazançları nadiren 16 kuruşu (2 s. 8 d.) geçer. Terziler, kunduracılar günde kolaylıkla 20-24 kuruş (3 s. 4 d. ilâ 4 s.) kazanabilirler; şekerci, mobilyacı ve benzeri zanaatkârlar bunlardan biraz daha fazla para kazanmakla birlikte asıl parayı günde en azından 30-40 kuruş kâr eden (5 s. ilâ 6 s. 8 d.), işi başından aşkın gümüş işleyen kuyumcular (silversmith) kazanır. Bunlar en üst düzeydeki zanaatkârlardır. Bu sınıfa ait bir zanaatkârın yıllık bütçesi şöyledir:

Bazı zanaatkârlar aşağıdaki hesapların altında, bazıları da üstünde olmakla birlikte, genelde bu sınıfın iyi bir durumda olduğu düşünülebilir.

Bakkallar, manavlar, sokak satıcıları (professional shop-keepers

Üçüncü Sınıfa Ait Bir Zanaatkâr (Kuyumcu)

		İngiliz Parası		
Giderler	**Kuruş**	£	s	d
Ev kirası ya da yıllık maliyeti	800	6	13	4
Giyecek	180	1	10	0
Yiyecek, günde 11 kuruştan	4015	33	9	2
Dükkan kirası ve ruhsat	750	6	5	0
Vergiler	90	0	15	0
Çeşitli	150	1	5	0
Toplam Giderler	5985	49	17	6
Gelirler				
300 çalışma günü, günlük kâr 25 krş.	7500	62	10	0
Tasarruf	1515	12	12	6

* (Poor Law)

and tradesmen), çıraklar, kâtip ve hizmetçilerle benzer işlerde çalışanlar burada incelenmemiştir. Ancak, sahil kasabaları ile içerideki kasabaların işçi ve zanaatkârlarının koşullarını karşılaştırmakta yarar vardır.

KARADENİZ SAHİL KASABALARI İLE İÇ KESİMLERDEKİ KASABALARDA YAŞAM KOŞULLARININ FARKLARI:

Yukarıdaki veri ve bilgiler, birçok bakımdan hem sahil hem de iç kesimdeki kasabalar için temelde aynıdır. Farklar doğa koşullarından ileri gelir. Anlaşılacağı gibi her iki kesimde de, meskenler insanların üst üste yaşadığı kötü yapılmış, kötü bakılmış binalardır. İç kesimlerin, sahile göre daha az rutubetli ve sağlam havası, burada yaşayan işçi ve zanaatkârların daha sağlıklı olmasının nedenidir.

İki bölgede de yaşayanların yiyecekleri, bir (batı) Avrupalı'nın el süremiyeceği cinsten yavan, tatsız-tuzsuz, beslenme değeri düşük ekmekler mayasız, kapkaradır. Rakı, şarap gibi alkollü içkiler ise bir felâket... Temizliğe gelince, tek kelime ile berbattır. Temizlikçi tutmak pek nadir görülen bir durum olmakla birlikte, Avrupa'dakinin iki katı pahalıya gelir. Ancak bu halin sebebi ne toprak ne de iklimdir; sadece, cehalet, iglisizlik ve ihmaldir.

İklim sahil ve iç bölgede ısı bakımından da çok farklıdır. Sahil nispeten ılıman bir iklime sahipken, dağlık iç bölgelerde kışlar çok soğuk geçer. Soğuk iç bölgede yakacağa, giyim-kuşama daha çok gerek vardır. Ama bu bölgede yakacak maddelerinin fiyatı daha yüksek, yiyecek kıttır. Genellikle, zaruri maddelerin fiyatları (aşağıdaki tabloya göre) iç kesimlerde üçte bir daha azdır; buna karşılık ücretler biraz daha düşüktür. Bir başka deyişle sahildekiler daha çok kazanıp daha çok harcarken, yukarı kesimdekiler daha az kazanıp daha az harcarlar.

ÇEŞİTLİ GIDA VE ZARURİ DEĞER MADDELERLE GİYECEK VE İÇKİ FİYATLARI (TRABZON VİLAYETİ-1870 YILI)

Maddenin Çeşidi	Ölçü	Kuruş	Para	Şiling	Pens
Ekmek, iyi kalite	okka	4	0	0	8
Ekmek, düşük kalite	okka	2	20	0	5
Çavdar ekmeği	okka	0	35	0	1 3/4
Mısır ekmeği	okka	0	30	0	1 1/2
Sığır eti	okka	3	30	0	7 1/2
Koyun eti	okka	2	30	0	5 1/2
Yağsız peynir	okka	5	0	0	10
Yağlı peynir	okka	11	0	1	10
Yemek yağı	okka	11	20	1	11
Tereyağı	okka	13	0	2	2
Balık	okka	4 k.ilâ	20 para	8 ilâ	1 peni
Tuzlu balık (hamsi)	okka	0	10	0	0 1/2
Havyar	okka	38	20	6	5
Pastırma	okka	5	0	0	10
Pastırma, alâ	okka	9	0	1	6
Balık yağı	okka	4	20	0	9
Zeytinyağı	okka	10	0	1	8
Tavuk	tanesi	4	0	0	8
Piliç	tanesi	1	30	0	3 1/2
Yumurta	tanesi	0	5	0	0 1/4
Ördek	tanesi	5	0	0	10
Kaz	tanesi	20	0	3	4
Hindi	tanesi	33	0	5	6
Patates'	okka	0	20	0	1
Taze fasulye	okka	1	20	0	3
Soğan	okka	0	20	0	1
Sarımsak	okka	2	0	0	4
Diğer sebzeler	okka	1 ilâ	2 k.	2 ilâ	4 pens
Meyveler	okka	2 ilâ	6 k.	1 s.ilâ	4 pens
Pirinç	okka	3	0	0	6
Un, alâ	okka	4	0	0	8
Un, edna	okka	2	20	0	5
Mısır unu	okka	1	0	0	2
Odun kömürü	okka	0	15	0	0 3/4
Odun	çeki	6	0	1	0
Tuz	okka	1	0	0	2
Sabun	okka	7	0	1	2
Şeker	okka	7	20	1	3
Petrol (gaz yağı)	okka	7	0	1	2
Kahve	okka	11	0	1	10
Çay	okka	70	0	11	8
Limon	tanesi	0	10	0	0 1/2
Zeytin	okka	3	20	0	7
Mum, donyağından	okka	9	0	1	6
Mum, iyi kalite	okka	18	0	3	0
Tütün	okka	6 ilâ	40 k.	1 s.ilâ	6s. 8d.
Şarap, yerli	okka	2	20	0	5
Rakı, yerli	okka	8	0	1	4
Yerli dokuma yün	arşın	3 ilâ	4 k.	6 ilâ	8 pens
Yerli kumaş, kalın	arşın	9	0	1	6
Yerli kumaş, ince	arşın	3	20	0	7
Mavi Halep kumaşı	arşın	4	20	0	9
Gömleklik yerli bez	arşın	2	0	0	4
Avrupa kumaşları	arşın	50 ilâ	90 k.	8s.4d.	ilâ 15s.
Avrupa pazen, düz (calico)	arşın	1 ilâ 4 k.		2 ilâ	8 pens
Avrupa pazen, renkli	arşın	2 ilâ 6 k.		4 d. ilâ	1 s.
Çorap, yerli	çifti	5	0	0	10
Çorap, fantezi	çifti	25	0	4	2
Yemani köseleden pabuç	çifti	16	0	2	8
Kundura ya da (fotin)	çifti	45	0	7	6

TABLODAKİ MADDELERE İLİŞKİN BAZI AÇIKLAMALAR:

Yukarıdaki maddelerin iç kesimdeki fiyatları, belirlenen fiyatların genelinde üçte ikisi kadardır. Sadece balık, balıkyağı, patates, odun ve odun kömürü hariçtir.

Özellikle odun ve odun kömürü içeride daha pahalı ve zor bulunur. Etin ve bazı tarım ürünlerinin kalitesi de içeride daha yüksektir. Sabun yerli imalat olup Avrupa kalitesinde değildir. İçeride, ABD'den gelen gaz yağı çok pahalıdır. Oysa, buralarda bol olan (Batum ve yöresini kastediyor olabilir. E.T.) nafta (ham petrol) kaynaklarından yararlanmak kimsenin aklına gelmemektedir. Şeker, çay, limon ve iyi cins mumlar iç kesimde yine daha pahallıdır. Kahve de daha iyi ve ucuzdur. Rusya'dan kara yoluyla yapılan çay ithalatı son yıllarda kesilmiştir.

İç kesimde yapılan giyecek maddeleri sahile göre dörtte bir kadar ucuzdur. Yünlü dokumalar kaba olmakla birlikte iyi ısıtır. Avrupa maddeleri ise doğal olarak çok pahalıdır. Yerli çoraplar çok sağlam ve ısıtıcı olup Avrupalı işçilerin ihtiyaçlarına çok iyi cevap verecek niteliktedir. Fakat ayakkabı ve potinler için aynı şeyler söylenemez. Derileri iyi işlenmediği için hem dayanmaz hem de rahat değildir. Yapılan rakı ve şarap kötü, sağlığa zararlıdır. Aynı şeyler, ithal edilen adi Fransız sofra şarapları için de söylenebilir.

İŞ AKİTLERİ VE ÜCRETLER:

Kentlerdeki iş akitleri, bir kunduracı ya da marangozun iş alması gibi basit ve gelenekseldir. Akit saat başına değil gün hesabıyla yapılır, işçi de işveren ya da usta da, bu akdi istediği zaman, en kısa ihbar süresi içinde bozabilir. Uygulamada haftalık ya da aylık akitler de görülmektedir; ancak bunlar nadiren yazılıdır.

Çıraklar başlangıçta boğaz tokluğuna çalışırlar, sonra bir kuruş ile başlayarak ücrete geçerler. Yapılan işten pay almaları âdet değildir. Ancak, özellikle kunduracılar arasında, usta ile çırak arasında bu tür bir kazançtan pay ilişkisi olduğu görülmektedir. Düz işçi gün bitince ya da iş bitince ücret alır ki ikisi de aynı yere varır. Yanda çeşitli

Üstte Ayasofya Müzesi, yanda Kastelli Konağı.

TRABZON VİLAYETİNDEKİ GÜNLÜK ÜCRETLER (1970 YILI ORTALAMALARI)

	Türk Parası		İngiliz Parası	
İşin Çeşidi	**Kuruş**	**Para**	**Şiling**	**Pens**
Marangoz	10	0	1	8
Mobilyacı	15	0	2	6
Duvarcı	8	0	1	4
Duvarcı, nitelikli	12	0	2	0
Boyacı	15	0	2	6
Kayıkçı	20	0	3	4
Duvarcı, tuğla ören	7	0	1	2
Düz işçi	6	0	1	0
Düz işçi	5	0	0	10
Çırak	2	0	0	4

iş kollarındaki günlük ücretler verilmiştir.

ZANAATKÂRLARIN İŞ AHLÂKI VE İŞİN KALİTESİ:

İş ilişkilerini düzenleyen, yazılı bir metin olmasa da, bir ölçüde işin sürekliliğini ve saygınlığını sağlayan eski "Esnaf" loncaları Türkiye'nin doğusunda artık mevcut değildir. Tüm dünyada iyi işin iyi ücret gerektirdiği bilinir. Fakat, üzülerek söylemeliyim ki, burada, taş, tahta, maden ve diğer maddeleri işleyen yerli zanaatkârların çeşitli kategorilerini gözden geçirirken, hiçbirinin işini iftihar ederek, meşhur deyimiyle "vicdanen rahat"biçimde, ustaca yaptığını görmedim. Bu bakımdan hemen her iş çok düşük bir kalitededir. Yine de, bu söylediklerimle çelişme pahasına, bu zanaatkârların çoğunun işinin erbabı oldukları halde, çıkardıkları işlerden ne zevk aldıklarını ne de öğündüklerini belirtmeliyim. Bunlar, diğer ülkelerde yaşayan aynı tür insanlardan ne daha az kıskanç ne de daha az dürüst oldukları halde bu hâle düşmelerinin nedeni, burada, çalışanların hor görülmesi ve işlerinin bayağı ve basit olmasıdır. Daha doğrusu, işleri bayağı ve basit olduğu için bu zanaatkârlar küçümseniyor, küçümsendikçe de daha bayağı ve basit işler çıkarıyorlar. Kimse ücretlerin düşmesini önleyemediği için doğal olarak, herkes kötü işi kabullenmek zorunda kalıyor.

Kendi deneyimlerim ve yakından bildiğim bazı örnekler, dürüst ve cömert bir işveren bulunduğu ya da zanaatkârların milli ve dinî duyguları okşandığında, beceri ve sabırlarının, para veya başka türlü birşeyle karşılanacağına emin olarak, ortaya döküldüğünü göstermiştir.

Bu bölgede çalışan sınıfların sefaletlerinin başlıca nedenlerinden biri de, daha iyi iş çıkarmalarına olanak verecek iş araçlarından, alet ve edavattan yoksun olmalarıdır. Avrupa malı olan bu alet ve edavat, Avrupa fiyatlarıyla bile Anadolu zanaatkârlarının satın alma gücünün çok üstünde iken bir de uzaklık ve risk yüzünden fiyatların daha da yükselmesiyle yanına yaklaşılmaz hale gelmektedir.

Özetlersek, Anadolu işçisinin bu zavallı durumu kendi niteliğinden ziyade genel ve toplumsal koşulların eseridir. Dürüstlük ve eşitlik isteği hem işçi hem de, temelde hukuk ve adalet noksanından kaynaklanıyor. Bir banka ya da sağlıklı bir ticaret sisteminin olmaması fukaralığın sebebi sayılmasa bile bunu artıran bir faktördür. Aciz bir idare ile cahil bir halkın yaşadığı bu toplumda yaygın bölünme ve çözülme (decadance) zaafı, kütlelerin duygusuz, idarecilerin otoritesiz kalmasıyla çöküntüyü, Bizansın son günlerini hatırlatacak bir düzeye çıkarıyor. Kötü (pernicious) bir malî sistemle birlikte bu atmosfer sadece çalışan sınıflar için değil, toplumun daha üst katlarında da ölümcül bir etki yaratmaktadır.

ÇALIŞANLARIN KENT KENT NÜFUSU İÇİNDEKİ AYRILIĞI HAKKINDA KISA NOT:

İşçilerin ve zanaatkârların diğer kent nüfusuna oranı beşe bir (altıda beş) veya biraz daha fazla tahmin edilebilir (yüzde 80-85 arası). Bunun başlıca nedeni makina ve diğer mekanik kolaylıkların yokluğu ve böylece nispeten daha az sayıda işçi ile yapılacak işlerin çok sayıda insan gerektirmesidir.

Konsolos Palgrave, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Trabzon Vilayeti'ndeki kent ve kasabalarda çalışan sınıfların yaşam koşullarını bu şekilde kısaca inceledikten sonra bir Avrupalı ve özellikle de bir İngiliz zanaatkârının bu bölgedeki yaşam ve başarı olanaklarını araştırıyor. Bundan önceki iki tabakanın yani gündelik işçilerle kalifiye işçilerin arasına Avrupa'dan gelecek göçmenler için bir yaşam şansı görmeyen Pelgrave, yabancı zanaatkârların belli koşullarda ve "koloniler" halinde, bu bölgede yaşamlarını sürdürebileceklerini düşünmekte; bu konunun ayrıntılarına inmektedir.

İlgi çekici bir nokta, "alt" tabakalar hakkında bir bilgi toplayan İngiliz Konsolosu'nun, "üst" tabakalar hakkında bir bilgi vermemesi. İşi ve yaşama gereği, Trabzon'un ve vilayetin diğer yerleşim merkezlerinin yönetici ve eşrafı ile yakın ilişkiler içinde bulunan bu "görevli"nin daha iyi tanıdığı "tipler" hakkında bir ipucu bırakmaması gerçekten bir kayıptır. Bir "bey", bir "paşa", bir "tüccar" nasıl yaşar, ne kadar gelir sağlardı? Mutfağında neler pişer, "konağında" kaç kişi, hangi koşullarda çalışırdı? Bu tür bilgiler, Avrupa toplumlarının "üst" tabakaları için fazlasıyla mevcuttur. Belge ve tarih araştırmaları yanında romanlar, piyesler, hatıra ve günlükler, hele 19. yüzyıla ait olunca, hemen her evin kitaplığına girecek kadar boldur. Aynı tür belge, bilgi ve edebiyat eserleri Avrupa'daki çalışan sınıflar içinde yeterli ölçüde mevcuttur. Oysa Osmanlı toplumunun çeşitli kesimleri için gündelik yaşam biçimleri belirlemek son derece güçtür. Bunda tarih ve sosyoloji çalışmalarının eksikliği kadar edebiyat eserlerinin kıtlığı ve yetersizliği de rol oynar.

AVRUPA ZANAATKÂRLARININ TRABZON VİLAYETİNDE YAŞAM, ÇALIŞMA VE BAŞARI KOŞULLARINA DAİR:

İklim: Vilayetin kıyı kesiminde iklim rutubetli ve belli mevsimlerde sağlığa zararlıdır. İç kesimlerde sıcak soğuk farkları büyük olmakla birlikte en azından İngilizler'in alıştığı bir iklim görülür. Dağlar aşılıp güneye inilince temiz ve sağlam bir hava ile karşılaşılır. İnsan, bu kesimde, yünlü giysiler, fazla miktarda alkollü içkiden kaçınmak ve diğer temizlik kurallarına uymakla daha kolay bir şekilde sağlığını koruyabilir. Oysa Karadeniz kıyısında, bir Avrupalı normal çalışmasının yarısı kadar çalışabilir,

daha fazla çalışırsa sağlığı tehlikeye girer.

Yiyecekler: Buradaki yiyecekler de vilayetin ikliminden daha iyi sayılamaz. Belirlediğimiz fiyatlardan bol miktarda bulunmakla birlikte yiyecek maddelerinin kalitesi düşüktür. Mahalli yemekler pis, yavan ve Avrupalı damağına uygun olmayan lezzetsiz şeylerdir. İç kesimlerdeki yemekler yine Avrupa düzeyinde olmamakla beraber biraz daha iyi sayılabilir.

Konut: Buraya yerleşmeye gelecek Avrupalı zanaatkâr için en büyük güçlük konuttur. Burada doğru dürüst bir konuta raslayamayacağı gibi, bulabileceği de yukarıda tasvire çalıştığımız cinsten, bir Avrupalı'nın içinde bir hafta bile kalamayacağı barınaklardır. Kendi evini yapmaya kalkışması da, bir göçmen için çok gereksiz ve gelirine göre büyük bir yatırım olacaktır. Aynı şekilde yemek pişirme ve temizlik masrafları da, kendi ülkesine göre iki mislidir. Sadece malzemenin pahalı olması değil, bunların kendi ölçülerine uygun hale getirilmesi de bir Avrupalı'nın dayanamayacağı bir yük sayılır.

Rekabet: İleri bir beceri düzeyinde en iyi âlet ve edavat kullanarak işi zamanında teslim etmek Avrupalı zanaatkârın geleneği olmuştur. Fakat, buna karşın lâyık olduğu yüksek fiyat ve ücretler, burada müşterilerinin kapsamına, istemeseler bile ucuz mallara yönelmelerine sebep olur. Anadolu'nun her kasabasında raslayabileceğiniz işveren üç kâğıtçılığı (chicane) gecikmeler Avrupalı'nın sabrını tüketecek, yerli zanaatkârların kendine karşı birleşerek gerçekleştirecekleri rekabet sonuçta dükkânının kapılarını kapamasına yol açacaktır. Buna arkadaşsızlık ve hekimsizlik de eklenince bu sonuç, hemen değilse bile bir süre sonunda kaçınılmazdır. Bütün bunlar, buralara servet yapmaya gelmiş Avrupalı zanaatkârların deneyimlerinden alınmış derslerdir. Günümüzde (1870) bunlardan sadece biri, bir Dalmaçyalı burada yaşamını sürdürebiliyor. Gerisi hayal kırıklığı içinde iflas ederek burayı terketti. Beceri ve çalışkanlığın avantajı koşulların elverişsizliği karşısında yetersiz kalmaktadır. Anadolu'nun bu köşesinde daha farklı ve mutlu bir sonuç doğabileceğini düşünerek (ümidederek) yeni bir denemeye girmek için de açıkça bir neden göremiyorum. Ancak, bu olumsuz görüşler, İstanbul, Beyoğlu (Pera), Beyrut ve Mısır hattâ İzmir için bile geçerli değildir.

Başarı Koşulları: Tek başına Avrupalı bir zanaatkârın başarı şansı olmadığını gördük. Fakat, zeki ve sabırlı bir kapitalistin yönetiminde bir fabrika ya da işyerinde örgütlenmiş zanaatkârlar topluluğunun durumu değişiktir. Çeşitli zanaatkârlara mensup insanların işbirliği ile her türlü engel aşılabilir. Üstelik ailesiyle gelen bu insanların yemek ve temizlik gibi ev işleri de kendiliğinden çözümlenecektir. İşgücü, sermaye ve makinanın birleşimi olan fabrika ürünü bir meta mutlaka yerli rekabet tanımayacağı gibi ödemeler bir Avrupalı tarafından yapılacağı için işçiler dolandırılmaktan ve zamanında paralarını alamamaktan kurtulacaklardır.

Bu tür başarılı bir deneyden söz etmemek olanaksız. Samsun'dan 70 mil içerdeki Amasya kentinde Güney Almanya'dan gelmiş Krug, Stroh ve Şirketine ait ipek iplik fabrikasıyla un değirmeni, hemen 20 yıldan beri oldukça iyi bir kârla çalışmaktadırlar. Başarının nedenini de yukarıda açıklamış oluyoruz. Burası her meslekten, hatta içlerinde bir de papaz bulunan protestan Almanlar'ın oluşturduğu bir kolonidir. Hububat, et ve benzeri temel maddelerle düz işçiden (coarse daylabour) başka yerli halka muhtaç olmadan arka bahçede meyve ve sebzelerini yetiştirip, kilerlerindeki malzemelerle gül gibi geçinip gitmektedirler. Tek kelime ile, fabrika bir koloni oluşturduğunda ve doğru dürüst idare edildiğinde başarı muhakkaktır.

Yalnız iki noktaya dikkatinizi çekmek isterim. Birincisi, sözünü ettiğim Alman fabrika-kolonisi gibi kuruluşlar hâlâ yaşıyorlarsa, mevcudiyetlerini kâh yabancı konsolosların Doğu'daki nüfuzlarının son kalıntılarına kâh mahalli Türk yöneticilerinin kayıtsızlıklarına borçludurlar. Çünkü, 18 Haziran 1867 (Rumî 7 Eylül 1824) tarihli İrade-i Seniye (Imperial Rescript) ve buna ilişkin 28 Temmuz 1868 tarihli protokol, 2 Kasım 1868 günlü Sefaret Genelgesi (Circular) ile İngiliz vatandaşlarına tebliğ edildiği üzere, tüm İngiliz kolonistlerini ve ailelerini Osmanlı vergi, medeni hukuk ve bazı ahvalde de ceza hukukuna yani Osmanlı Mahkemelerine tâbi kılmaktadır. Teoride eşitlik sağlayan bu kararların uygulaması durumunda bu gibi işletmelerin ne gibi felaketlerle karşılaşacaklarını, 23 Kasım 1869 tarihli, ''Kolonizasyon'' başlıklı raporunda geniş biçimde arz etmiştim. Deneyler göstermektedir ki, Asya Türkiyesi'ndeki bu vilayetlerde Avruplılar'ın gerçekleştireceği bu tür girişimler Osmanlı yönetiminden, özellikle malî ve kazaî denetiminden kesinlikle muaf kılınmadıkça değil kâr etmeleri, mevcudiyetlerini bile sürdüremezler. Böyle bir bağımsızlık da konsolosluk yetkilerinin artırılması daha yukarıdaki otoritelerin müdahalesiyle sağlanabilir.

Dikkatinizi çekeceğim ikinci nokta ise burada göçmen zanaatkâr ve fabrikaların iş göreceği alanların çeşit ve bolluğudur. İpek ve yün fabrikaları, un değirmenleri büyük ihtiyaç duyulan konulardan sadece birkaçını oluşturuyor ve mükemmel bir gelecek vaadediyor. Anadolu'nun sonsuz doğal kaynakları, hayvan, bitki ve madenleri birçok yerde, yüzeysel de olsa, yeterli biçimde anlatılmıştır. Kasabalardaki iş gücü bu kaynakları şimdiki gibi hammadde olarak ihraç edecek yerde işleyerek daha üst düzeylere çıkarabilir. Avrupa sermayesi ve işçisinin, resmî Osmanlı müdahalesinden bağımsız olarak, birleşmesi

hem bu ülke için hem de yerleşmeye gelenler (settlers) için katmerli kârların zengin kaynağını oluşturacaktır.

KIRDA ÇALIŞAN KESİMLER-KIR EMEKÇİLERİ-ÇALIŞAN KIRSAL SINIFLAR: (THE RURAL WORKING CLASS)

Kır kesiminde tahıl ve benzeri ürünler yanında üzüm, zeytin ve ipekböceği için dut yetiştirilmekte, özellikle dutçuluk hem sahilde hem de iç kesimlerde giderek yaygınlaşmaktadır. Ancak, bu uğraşlardan hiçbiri bir sanat, bir yaşam biçimi haline gelememiştir. Sahildeki köylerin çoğunda balıkçılık ve kıyı ticareti (kayıkçılık) tarım faaliyeti içinde çeşitli ağırlıklarda yer almışsa da, kıyı ticareti, Rusya'nın arka kıyılarını işgali ve buharlı gemilerin gelmesiyle eski günlerdeki hareketliliğini yitirmiştir. Bu balıkçı ve kayıkçıların (long-shore sailors) ana uğraşısı tarlalarında ana gıda maddeleri yetiştirmektir; diğer işler, sahil köylüleri için arada sırada ortaya çıkan, arızi ya da mevsimlik uğraşlardır. İç kesimde yeralan ve büyük ölçüde kabilelerden gelen çobanlar (pastoral class) erkeklerin hemen hiç çalışmadığı, yarı göçebe, gelenekleri ve görenekleri itibariyle vahşi ve acımasız insanlardır. Köylülerin çoğu hayvan beslemekle birlikte bunlar hayvanı olmayanlardan farklı bir kategori sayılmazlar çünkü köylerde ekim-dikim başlıca uğraş olup hayvancılık ikincil bir gelir kaynağıdır. Köylülerin çok küçük bir kısmı da, belki beş yüzde biri, köy yerinde, marangozluk, demircilik ya da dokumacılık gibi işler yapar. Bu işler de tarımsal faaliyete ek nitelikte olup, yarı-zanaatkâr bu köylüler diğerlerinden ayrı bir sınıf oluşturmazlar. Köy yaşamının bu alt-türlerine, Raporda, gerektiğinde kısaca değinilecekse de üzerinde ayrıca durulmayacaktır. Ancak, sahil ve iç kesimlerdeki yaşamın da ayrı bir konu oluşturacak kadar birbirinden çok büyük farklılıklar taşımadığını belirtmeliyiz.

Köylüler: Bu sınıf, tüm kır kesiminde yaşayanların en az 20'de 19'unu oluşturur. Anadolu bir köylü ülkesidir. Bir kısım ektiği toprağın sahibi, bir kısmı kiracısıdır. Kiracıların toprak sahiplerine oranı ikiye birdir. Mülkiyet ve kiracılık konusundaki ayrıntılı bilgiler "Toprak Kirası"na ilişkin raporumuzda mevcuttur. Ama sonuç olarak, hangi çalışma olursa olsun, kiracıların durumunun, toprak sahibi olanlardan daha iyi bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

Ortalama Yaşam Koşulları: Kiracı ya da toprak sahibi olsun ortalama bir köylüyü ele alalım. Doğu Anadolu ölçeğine göre 4 dönüm (8 İngiliz acres) ekilebilir toprağı vardır. Elindeki basit araç ve gereçler topraktan en iyi biçimde yararlanmasına engeldir. Bu civarda bir *acre* toprağın değeri ekim için 300 kuruş (ploughing), dikim için (planting) 130 kuruştur.

Köylünün taş, kerpiç ve ağaç gibi maliyeti hemen hiç olmayan yapı malzemesinden kendi gayreti ve arkadaşlarının yardımıyla yapılmış bir evi (kulübesi) vardır. Ancak, köylülerin becerisi bu evin tamamlanmasına yetmez, yine de 2000 hatta 3000 kuruşluk bir masraf daha yapmak gerekir. Daha kırlık yerlerde evin lafı bile duyulmamıştır. Ambar (ya da ahır) yapımı ise 1000 kuruşa çıkar ve bir ev gibi 20-30 yıl dayanır. Köy yerinde ev kirası diye bir şey de bilinmez.

İngiltere'de atların yaptığı sürüm işini yapan bir çift öküzün maliyeti 700 ilâ 1000 kuruş arasındadır. İki öküzün gücü de bir İngiliz atınınkine ancak ulaşır. Alınabilirse manda tercih edilir; bunun çiftfi 1400 kuruş kadardır. Ürünü pazara götürmek için kaçınılmaz bir araç olan yük atının fiyatı da 450 ilâ 800 kuruş arasında değişir. Tarım araçları ve ev eşyalarının değeri de yaklaşık 2400 kuruş kadardır. Hayvan fiyatları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Buralarda, yetişkin her köylünün evli olduğu söylenemez. Evli ise kendisi ve ailesi için günlük gıda masrafı 3 kuruş kadardır. Kendi yetiştirdiği ürünleri ne kadar çok kullanırsa, bu miktardan o kadar düşülmelidir. Kendisine 2-3 yıl dayanan birtakım elbisenin maliyeti de yaklaşık 200 kuruştur.

Köylülerin evleri kasaba zanaatkârlarının evine göre daha geniş ve hele Müslüman köyü ise daha temizdir. Genellikle üç odası olan bu evlerin bir gözünde oturulur, bir gözünde yatılır, üçüncüsü de mut-

TRABZON VİLAYETİNDE HAYVAN FİYATLARI
(1870 YILI)

Cinsi	Fiyatı			
	Türk parası	İngiliz parası		
	kuruş	&	s	d
Yük atı	400-850	3	6	8-7 1 8
Kısrak	300-600	2	10	0-5 0 0
Bir çift öküz	700-1000	5	16	8-8 6 8
İnek	300-500	2	10	0-4 3 4
Bir çift manda	1000-1600	8	6	8-13 6 8
Eşek	300	2	10	0
Koyun	50	0	8	4
Keçi	40	0	6	8
Kuzu	10	0	1	8

Not: Buradaki fiyatlar sahildeki fiyatlar olup iç kesimdeki fiyatlar bunlardan üçte bir düşüktür. Hayvanlar ilgisizlikten soysuzlaşmış zayıf yaratıklardır; Avrupa'daki hayvanların yarısı kadar iş görürler. Sığırlar özellikle kötü bir durumdadır. Atlar cinsleri itibariyle güçlü ve dayanıklıdır, iyi bakılırsa arazide fevkalade iş görebilirler. Koyunlar da biraz bakıma ıslah ile değer kazanabilir. Mandalar iç ve güney kesimlerde bulunmaktadır.

fak görevi yapar. Yine de bu evlerde hiçbir İngiliz işçisinin kalmak isteyeceğini sanmam. Cam bilinmez, çatısı; sahil kesimlerinde tahta parçalarıyla, iç kesimlerde toprakla örtülüdür, yağmur yağdıkça akar durur. Duvarlar da yağmura, rüzgâra dayanıklı değildir. Helâsı olan köyde bile kanalizasyon yoktur. Ancak, tek katlı, seyrek yerleşim biçimi evleri havadar kılıp, yaşamı sanıldığı kadar ciddi bir tehlikeye sokmaz.

Köylünün yiyeceği, genellikle kendi toprağında yetiştirdiği sebzelerden ibarettir. Sahilde mısır ekmeği, üç kesimde arpa ve çavdar karıştırılmış kara ekmek köylünün yiyeceğinin onda dokuzunu oluşturan kaba fakat besleyici bir gıdadır. İneği, tavuğu olanlar da, arada sırada, süt, çökelek (curds), peynir ve yumurta ile yemeklerine çeşni katarlar. Kavurma (dried meat) veya balık nadir bir lükstür. Su tek içecektir.

Kadınlar ile yaşlarına ve güçlerine göre çocuklar her türlü tarla işine katılırlar. Birçok köyde okul olmakla birlikte, köylü okumaktan bir yarar ummadığı için çocuğunu okula göndermek istemez.

Tarım Nüfusunun Yükümlülükleri: Yükümlülükler düzenli ve arızî olarak ikiye ayrılır. Düzenli yükümlülüklerin ilki vergidir. Köylüyü ezen bu vergi yükünün ayrıntıları daha önceki raporumuzda takdim edilmişti. Burada, sadece Osmanlı Hükümeti'nin Anadolu'daki her köylüden, gelir düzeyi ve (üretim ilişkisi) ne olursa olsun, yılda ortalama 240 kuruştan aşağı olmamak üzere vergi aldığını belirtmek istiyorum.

Tohumluk, dolaylı bir maliyet de olsa bir önceki yılın hasadından ayrılan düzenli bir yükümlülük, atın bakım masrafı çok azdır, ne bulursa yer fakat nallamak ve koşum için masraf gerekir. Öküz, manda ve benzeri hayvanların da bu tür masrafları olur. Köylünün boş zamanlarında odun kesmek, odun kömürü yapmak gibi uğraşları da düzenli yükümlülüklerine eklenmelidir.

Yeri gelmişken, bu vilayetteki tarım nüfusunu ağır ağır kemiren borç belasından (debt-cancer) söz etmeliyim. Hemen her küçük çiftçi ve kiracı, aşağıda göreceğimiz gelir-gider dengesizliği nedeniyle borç içinde yüzmektedir. Anadolu'da, banka ve diğer güvenilir bir kredi sistemi olmadığından, borçlanma demek, genellikle bir Ermeni olan tefecinin eline, en azından yüzde 24, çokluk yüzde 48 hattâ bazan yüzde 60 mürekkep faizle düşmektir. Borç alan köylü, borcun faizini ödeyebilmek için evini, hayvanlarını ve toprağını satmış olduğundan, ana parayı nadiren ödemek durumunda kalır.

Arizî ya da olağanüstü masraflar diyebileceğimiz ikinci tür yükümlülüklerine gelince, bunlar, köylünün er ve geç, kendisinin, aile efradından birisinin, atının, öküzünün başına gelebilecek hastalık ve kaza durumunda kasabadaki işçinin de karşılaştığı durumlardır. Elde avuçta bir şey olmadığı gibi bir yere de kara gün akçası koymamıştır. Kuşkusuz, tıbbi ve cerrahi yardım olanakları da kasabadakinden daha iyi değildir. Olsa olsa köy yerinde kasabaya daha çok başa musallat olan üfürükçü ve şarlatanlardan kurtulmak daha kolaydır. Bunlara sel, kuraklık, kötü hasat, böcek, don, kış gibi Anadolu köylüsünün tamamen hazırlıksız olduğu doğal felâketleri eklemek gerekir. Eskiden, Osmanlı bu tür felaketlerle karşılaştığında köylünün vergisini bir ölçüde azaltır hattâ tamamen kaldırırdı. Şimdiki mali idare böyle şeyleri dikkate alacak esnekliğe bile sahip değildir.

İşin Kalitesi: Tarımsal faaliyete ilişkin her şey en basit ve ilkel durumdadır. Kara saban sadece ucuna demir takılmış birbirine çatılı iki odun parçasından ibarettir. Toprağı çevirmeyip çizen bu aleti bugün ancak Avrupa'nın bazı uzak köşelerinde görmek mümkündür. Sonra toprağı bellemeğe yarayan iki çatallı tahta yaba gelir. Ekini toprağı düzeltmek için (harrow) kullanılan araç kalın daldan örülmüş bir hasırdır. Ekimi kesmekten ziyade koparan kaba bir orakla kör bir parça başlıca araçlar arasındadır. Tohum toprağa elle savrulur. Harman ise, Kitab-ı Mukaddes'in Filistin'i gibi, kısmen ekini çiğneyen kısmen de, üstünde bir oğlan çocuğunun ağırlık koyduğu sapları baştan ayıran altı çakmak taşı kakılı düven çeken öküz ya da atların işidir. Taneler samandan rüzgara savrularak ayrılır.

Gübre nadiren kullanılır ve asla sistematik ve uygun biçimde verilmez. Su düzeni, iklim ve toprak koşullarına uygun fenni tarımı kimse duymamıştır. Bir nadas sistemi geliştirilmemiştir; toprak gücünü çok yitirirse birkaç yıl ekilmez sonra aynı şekilde ekilir. Bağlar, zeytinlikler ve meyve ağaçları, doğadaki gibi, budanmaksızın, temizlenmeksizin hattâ dipleri bellenmeksizin büyürler. Bilinen ve uygulanan tek bahçe zanaatı aşılamadır.

Toprak Sözleşmeleri: Üç tür tarım sözleşmesi vardır:

I. "Marabalık" ya da yıl sonunda mahsulün yarısını almakla birlikte kiracılık haklarını da mahfuz tutan sözleşme, uygulamada, marabanın, mahsulün en az üçte ikisini kendine ayırması biçiminde gerçekleşir. Bu tür sözleşmeler, işin gereği bir yıllık olmakla birlikte, Doğu'nun yumuşak başlı ağaları, bu sözleşmeleri, çok kez, ömür boyu hatta marabanın çocuklarına geçecek biçimde uzatırlar.

II. "Tasarruf" ya da adi kira sözleşmesinde, ürünün beşte biri fakat çokluk sekizde, onda hattâ daha azı kira bedeli olarak takdir edilir. Bu tür sözleşme beş, on yıl ve daha uzun süreler için yapıldığı gibi sık sık ömür boyuna dönüştüğü de görülür.

III. "Ücret" ya da günlük emek kirası toprak amelesi için günde 5 kuruş ve genellikle bir okka ekmektir. Yatacak yer temin edilmez. Eğer başka bir dayanağı yoksa bu ücretle amele uzun süre yaşayamaz. Ücret, arada sırada başvurulan, özellikle hasat zamanı artan işi karşılamak için arızi bir sözleşmedir.

Bu çapacı ve toplayıcıların (hedger and ditcher) eğer kendi toprakları ve başka yaşam araçları yoksa sonları ya açlık ya da göçtür.

Tarım Gelirleri: Dört dönüm arazisine, en fazla gelir getiren buğdayı eken bir köylü, buranın yöntemleriyle 16 kat mahsûl alır. İngiliz ölçüsü ile 8 *acre*lık bir arazi hali vakti yerinde bir çiftçinin ekebileceği bir yerdir ve Türk tarımına göre 6 kile tohumluk gerektirir. Bir kile, İngiliz (imperial) *bushel*'nin 11/12dir. Bu hesapla acre başına 12 kile (11 bushel) ürünle toplam 96 kile (88 bushel) mahsul alınır. Bundan 6 kile (5.5 bushel) tohumluk ile çiftçinin ailesi için 12 kile (11 bushel) düşüldüğünde geriye 84 kile (77 bushel) buğday kalır ki, pazarda, kilesi ortalama 22 kuruştan (9 s. 8.) toplam 1848 kuruş gelir getirir. Kargaşayı önlemek için mahsulden alınan vergiyi genel başlık altında inceledik.

Bu köylünün yıl içinde, süt, yumurta, odun gibi şeyler satarak 200 kuruşluk ek bir gelir elde edebileceğini düşünebiliriz. Yandaki tabloda tarım ürünlerinin cari fiyatları verilmiştir.

Bu bilgilerden sonra çeşitli aile tiplerinin ortalama yıllık gelir, gider ve tasarruf hesaplarını ele alabiliriz.

Yukarıda açıkladığımız nedenlerle, tarım amelesinin (ücretlinin) yıllık gelir-gider tablosu hesabedilmemiştir. Çünkü, bunun durumu sürekli değil, geçici bir uğraştır.

Mevcut duruma göre hesaplanan aile bütçelerinin hepsi de, bir anlamda sefaleti, tasarrufların bir kara gündeki yetersizliğini ve geleceğe ait bir rahatlama ümidinin olmadığını vurguluyor. Yine de kendi içlerinde karşılaştırılacak olursa en iyi durumda olan "tasarruf" ya da kiracı, sonra "maraba", en kötü durumda da toprak sahibidir. "Tasarruf" sisteminin kesin bir çöküş içinde olduğu ve yine satış ve diğer nedenlerle hızla azalan "vakıf" ve "miri" araziler gibi ancak şurada burada nadiren rastlandığını belirtmekte yarar vardır.

BAZI TARIM ÜRÜNLERİNİN TRABZON VİLAYETİNDEKİ CARİ FİYATLARI (1870)

Cinsi	Birim		Fiyat	
	Türk	İngiliz	Türk	İngiliz
			k p	s d
Buğday	Kot	Peck+	9 0	1 6
Arpa	,,	,,	4 20	0 9
Mısır	,,	,,	5 20	0 11
Üzüm	Okka	2.75 lbs.	1 0	0 2
Zeytin	,,	,,	2 20	0 5
Fıstık(filbert)	,,	2 0	0 4	
Ham ipek	,,	,,	80 0	13 4
			ilâ	ilâ
			220 0	36 8

Tüm fiyatlar toptandır. Sahil kesimine ait bu fiyatlar iç kesimlerde yarı yarıya, hattâ üçte bire kadar inerse de nakliye masrafları ile bu fiyatlara eşit, belki fazla bile olur.

\+ Peck = Kuru maddeler için 2 galona eşit bir İngiliz hacim ölçüsü.

Toprak Sahibi Köylü

Giderler	Kuruş	İngiliz Parası &	s	d
Yiyecek, tüm aile, günde 3 kuruştan	1095	9	2	6
Giyecek ve diğer harcamalar	200	1	13	4
Vergi	320	2	13	4
At ve araç masrafları	330	2	15	0
Toplam Giderler	1945	16	4	2
Gelirler				
Ürünlerin satışı	1848	15	8	4
Diğer gelirler	200	1	13	4
Toplam Gelirler	2048	17	1	4
Tasarruf	103	0	17	2

Maraba

Giderler	Kuruş	&	s	d
Yiyecek, aile, günde 2 kuruştan	730	6	1	8
Giyecek ve diğer	150	1	5	0
Vergi	150	1	5	0
At ve araç masrafları	250	2	1	8
Toplam Giderler	1280	10	13	4
Gelirler				
Ürün satışının üçte biri	1212	10	2	0
Diğer gelirler	200	1	13	4
Toplam Gelirler	1412	11	15	4
Tasarruf	132	1	2	0

"Tasarruf" ya da Kiracı

Giderler				
Yiyecek, aile, günde 2.5 kuruştan	920	7	13	4
Giyecek ve diğer	200	1	13	4
Vergi	240	2	0	0
Kira, hasılatın sekizde biri	231	1	18	6
At ve araç masrafları	300	2	10	0
Toplam Giderler	1891	15	15	2
Gelirler				
Ürünlerin satışı	1848	15	8	0
Diğer gelirler	200	0	13	4
Toplam Gelirler	2048	17	1	4
Tasarruf	**157**	**1**	**6**	**2**

Vergilerin tüm tarım sınıfları, özellikle (küçük) toprak sahiplerinden imkânlarının çok ötesinde tahsil edildiği ve bu nedenle her köylünün boğazına kadar borç içinde yüzdüğü görülmektedir. Bu fukaralık, açlık, dilencilik ya da göç biçimleri Anadolu köylüsünün normal geleceği halindedir.

Köy Zanaatkârları: Olağanüstü becerikli ve çalışkan bir köylü bazan marangoz, nalbant, dokumacı ya da kömürcü olarak gelirini artırabilir. Sahildeki köylü de, her sefer için 6 kuruş resim ödeyip, kayıkçı, balıkçı veya denizci olarak arızi bir gelir sağlayabilir. Köydeki zanaatkârların işleri, doğal olarak pek kabadır. Sırf zanaatkâr olarak çalışılsa kârlı sayılmayacak bu işler köylünün yıllık gelirine 400 ilâ 600 kuruş ilave edilebilir. Ancak yine burada o çözülmeyen sorunla karşılaşıyoruz: Bu para nereye yatırılabilir? Gelir getiremediği açık olan toprak dışında başka bir yatırım biçimi bilinmiyor. Tefecilik ise hem gayrimeşru hem de riskli (hazardous) bir iştir.

Köye Genel Bir Bakış: Kanaatimce, bu kötü durumlarından dolayı, kent emekçileri gibi, köylüyü sorumlu tutmak yanlıştır. Ferd ferd alındığında Anadolu köylüleri dayanıklı, çalışkan, sabırlı ve her şeyin üstünde özellikle Müslümanlar çok kanaatkâr insanlardır. Ancak bu niteliklerini kâra dönüştürebilmek için önce iyi tarım araç ve gereçlerine, sonra ürünlerini satabilmek için ulaşım imkânlarına ve üçüncüsü de sermayeye ihtiyaçları vardır. Sermayeleri olmadığı için iyi araç ve gereçleri olamıyor; eğer bu ikisine sahip olsalar pazara ulaşamadıkları için ürünlerinin değeri yarıya iniyor. Bir çuval tahılın 100 mil içerden sahile taşınmasının maliyeti tahılın köydeki değerinden fazladır. Bir de bunun üstüne, ne yol, ne su ne polis, ne güvenlik, ne sağlık, ne adalet, ne de ticaret serbestisi ve benzeri bir yarar sağlanmadığı halde dolaylı ve dolaysız yollarla köylüden yüzde 30'a varan bir vergi alan hükümeti katın. Daha da kötüsü sadece Müslümanların yaptığı askerlik hizmeti Bâbıâli tebasından onda dokuzu Müslüman olan köylülere yüklenmiştir. Bu da imkânlarına ve sayılarına göre çok ağır bir yüktür. Son olarak, kasaba emekçilerinin yaşadığı tüm kötü koşullar, köyde çok daha fazlasıyla mevcuttur. Ancak ne toprak ne de onu ekenler bu durumun ilk ve başlıca sorumlusu değildir.

Avrupalıların Göç İmkânları: Bu bölgede, tek başına hiçbir Avrupalı tarım-emekçisinin (field-labourer) değil zengin olması, yaşaması bile mümkün değildir. Tek başına çevre koşullarını değiştiremiyeceği gibi yerlilerin dayanan gücüne sahip olmadığı için bu sefalet onu daha çok etkileyecek, kent ve kasabadaki rekabet ücra ve uzak kır yerinde daha da yoğunlaşacaktır.

Doğu için düşünülen diğer proje de, bir grup Avrupalı tarımcının yerli bir toprak sahibinin yönetiminde faaliyet göstermesidir. Bu da başarılı bir çözüm olamaz. Başlangıçta çok iyi koşullarla teklifler yapılıp bir sürede sürdürebilirse de giderek Avrupalı ile Asyalı nitelikler kendini göstermeye başlar. Çalışma, iktisat, dakiklik ve çok korkulan namus kavramları yerli toprak sahibi Hıristiyan dahi olsa bu iki grubun birbirine kaynaşmasını engelleyecek kadar farklıdır. Yerli elemanların Avrupalılara kayıtsız tâbi olması gibi bir durum da bu şemanın temel koşullarına aykırıdır.

Daha önce belirttiğimiz gibi, Anadolu da başarıya ulaşabilecek tek tarımsal girişim bir koloni tesisidir. Koloni genelinde mahalli etkilerden ve özelinde de.

Osmanlı malî ve kazaî idaresinden ne kadar bağımsız olursa o kadar başarıya kavuşabilir. Böyle bir durum siyasi koruma ile mümkündür.

Bu ilke bir kere kabul edildikten sonra geri kalan başarı koşullarını da gözden geçirebiliriz. Bir kez, sahil ile ilk dağ silsilesi arasındaki kesim, gerçekten mümbit olmakla birlikte sağlıksız iklim nedeniyle Avrupalıların sürekli bir tarımsal girişimde bulunamıyacakları bir yerdir. buradan sonra Güneye ve iç kesimlere doğru bir iklim engeli yoktur. Arazi ve iklim koşullarına uygun tarım ve hayvancılık yapılınca kaliteli hayvansal ve bitkisel gıdaların elde edilmesi kolaydır. Yünlü giysiler, gece ve nemli havada sokağa çıkmamak, aşırı alkolden kaçınmak ve mümkünse hiç almamak sağlık için gereklidir. İyi yapılmış birer çok sıcak ve çok soğuk iklim farkının yarattığı sonuçları azaltır ve iyi bir aile hayatına zemin olur.

Mahalli koşullar böylece belirlendikten sonra bu koloninin kompozisyonu üzerinde durmalıyız. Sayıları yüze varmayan tarımcıların yanısıra, kalfalar, demirciler marangozlar hattâ bir öğretmen veya okutman koloniye katılmalıdır. Göçmenlerin çoğu evli erkeklerden oluşmalı, karıları ev işlerine ve bahçeye bakmalıdır.

Bu deneyim, Alman göçmenleri tarafından Amasya ve diğer yerlerde uygulanmaktadır şimdilerde, büyük bir Alman tarım topluluğunun Ankara'dan çok uzakta olmayan Kastamonu civarında yerleşmeye çalıştıkları söylenmektedir.

Yıllık konsolosluk raporlarında Anadolu'da nelerin yetişebileceği ayrıntılarıyla gösterilmiştir. Tahıl, şalgam (beet-root), tütün ya da üzüm yetiştiriciliği doğanın her türlü yardımı gösterdiği hayvancılık ile Ankara keçisi bu ürünlerin ve uğraş alanlarının örnekleridir. Bir Avrupa kolonisi, hiçbir zaman çevredeki yerlilerden yardım alamıyacağı ve almaması gerektiği halde zamanla, kendi menfaatlerini bu kolonide gören yerliler emek ve sermayeleri ile bu koloniye katılacaklardır.

Özetlersek, bu raporda ileri sürülen şartlar altında, zanaat, mühendislik, köy ve tarım girişimleri için tüm Doğu ılıman kuşağında Orta Anadolu'dan daha iyi bir yer bulunamaz.

Trabzon, 27 Ekim 1870 W.

Bir Hatıra

Bir seyahat esnasında, Tokat'ta, eski mebuslardan Mustafa Bey'in evinde, bir akşam yemeğinde idik. Vali Sait ve Kolordu Kumandanı Sedat Paşalarla beraber bulunuyorduk. Mustafa Kemal Paşa bir müddet sonra Vali ile Kumandan Paşaya müsaade etti. Onlar gittikten sonra biz bize kaldık. Bu esnada Atatürk birdenbire tuhaf şey! dedikten sonra şu sözleri söyledi:

"Hayatta birkaç kişi için hayalî vazifeler icat ederek kendilerini müşkül vaziyetlerden kurtarmışımdır. Meselâ bu Sedat Paşa ile Ali Fuat Paşayı [Erden] (Erkânı Harbiye Mektebi Müdürü) Meclis Müdafaai Milliye Encümeni, Mücadelei Milliyeye vaktinde iltihak etmediler diye hayli hırpalayacaktı. 'Vazife vererek onları ben İstanbul'da bıraktım' dedim ve kurtardım. Görüyorsunuz ya şimdi işte biri mükemmel bir kumandan, biri de güzel bir tarih-i harpçi!"

Atatürk bunları söyledikten sonra:

— *"Entre nous* [aramızda], başkaları da böyle olmadı mıydı?" demişti. *

* İnönü'nün kastedildiği anlaşılmaktadır.

Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor (İstanbul: Sel Yay., 1955), Atatürk Kütüphanesi: 5, s.29.

Atatürk'ün Kusur ve Erdemleri

Atatürk'ün kusurları yok mudur?

Vardır.

Himalaya'nın da arızaları, yarları, çukurları, hattâ uçurumları vardır. Fakat bunlar, *Himalaya*'nın, küremizin en büyük dağı olmasına mâni değildir.

Atatürk'ün beşeri za'fları ve fânilik kusurları da, onun, Türk milletinin hayırlı ve sevgili Büyük Evlâdı olmasını asla tahdit etmezler ve onun büyüklüğü yanında göze batmazlar.

Atatürk riyâyı hiç sevmez, ondan nefret ederdi ve Atatürk'de bir zerre riya yoktu. O, daima olduğu gibi görünmüş; yaptığını saklamak mürailiğine düşmekten tiksinmiştir.

Atatürk'ün manevi cesareti de diğer cesaretleri kadar yüksekti.

Hâfız'ın: "İçki iç. Rindlik et. Vaktini hoş geçir. Yeter ki, başkaları gibi *Kuran*'ı insan aldatmağa âlet etme." sözünü Atatürk de beğenmiş görünür.

Ali Fuad Erden, *Atatürk* (İstanbul: 1952), s.123-24.

Atatürk Bazı Devrimler Hakkında Fikir Değiştirdi mi?

Özleştirme hareketinin verdiği fena netice karşısında, "Birbirimizi anlamaz hale geldik" kanaatine gelen Gazi, birkaç gün sonra, elinde benim "Yeni bir gramer metodu lâyihası", Çankaya'da toplanmış olan Dil Heyetine gelmiş, sert, sert, beni paylamıştı: "Lisanda inkilâp olmaz diyorsun; seni Fransız âlimleri aldattılar!" buyurdu ve ilâve etti "Daha evvelki kitabında lisan inkilâbından uzun uzun bahsediyorsun şimdi aksini söylüyorsun."

Çekine çekine, kısaca izaha çalıştım: "Efendim, umumî konuşma ve yazı dilinde inkilâp olmaz; yani milyonların kullandığı kelimeler ve deyişler attırılıp yerlerine başka kelimeler kullandırılmaz. Böyle bir teşebbüsle ancak birkaç kişi arasında bir 'argo' yaratılabilir. Halk gene eski dilini kullanır. Halk için roman, piyes hikâye yazanlar da halkın anladığı dil ile yazarlar. Fakat bütün medenî milletlerde hekimlerin, hâkimlerin, avukatların, mühendislerin, makinistlerin, askerlerin, siyasilerin... kullandığı grekolatin unsurlardan yapılmış terminolojiler vardır. Bunlara ihtisas veya zümre dilleri (Langues spéciales) denilir. Bu terminolojileri almak bizim en büyük ihtiyacımızdır. Arapça ıstılahları bırakıp milletlerarası terimleri almak... İşte bizim muhtaç olduğumuz lisan inkilâbı budur."

Böyle bir izahta ve ara sıra başka izahlarda bulunduğum için bana, "Ukalâ!" diyerek işi şakaya vurmaktan zevk alırdı. Fakat bu sahneden sonra dil işlerinde yeni doğru ve daha ile mezcedilmiş bir sevk ve idare yolu takibine başlamıştı.

"İki şeyde inkilâp olmaz: Dilde ve musikide!" diyeceği zaman çok uzak değildi. Musikimizi de Avrupalılaştırmak istediği ve sonra vazgeçtiği malûmdur.

Ahmet Cevat Emre, *Atatürk'ün İnkılâp Hedefi ve Tarih Tezi* (İstanbul: Ekim B., 1956), s. 43-44. Atatürk'ün Ahmet Cevat Emre'ye bir çıkışmasının anısı, Mehmet Ali Ağakay'dan naklen, dergimizin Mayıs 1985 tarihli 17. sayısında aktarılmıştı (S.34).

Osmanlı Türklerinde Öğretmen ve Öğrenci Anlayışı

ORHAN ŞAİK GÖKYAY

Bu konuda bizi aydınlatacak eserlerin başında şunları saymak yerinde olur: Amasyalı Ali B. Hüseyin (Alâettin Çelebi)'in *Tarîku'l-Edeb*[1] adlı kitabı. O bu kitabı niçin yazdığını şöyle anlatmaktadır:

'Bir gün bir adam bana kötü-yaratılışlı ve akılsız bir çocuğunu getirdi ve benden bunu okutup bilgi sahibi etmemi, bu yoldan onun ahlâkını düzeltmemi ve onu yetiştirmemi istedi. Bir nice müddet ben onu ıslah etmek için çok uğraştım, çok çalıştım. Fakat ne yaptıysam, onun kara yaratılışında ve ahmak zihninde başarısızlıktan başka bir sonuç alamadım.'

Alâettin Çelebi, eğitimde yaratılışın payını göstermek için şu tanıkları sıralamaktadır:

'Gerçi insana bakınca büyük görünür, amma kurttan sonunda yine kurt doğar; karga yavrusunu şekerlerle besleyip yıllarca talim ve terbiye etsen sonunda o yine karga olur; dudu kuşu gibi güzel sesli olup bülbül gibi şakımaz; Acı meyve veren bir ağaç, cennet ağacı olsa, köküne bal da koysan yine o ağaç acı meyve verir.'

Bu girişten sonra o, öğretmende aranacak niteliklere geçmekte ve *'kişi oğlunu mektebe vermek dilese nice muallime vermek gerek, onu bildirir'* başlığı altında şunları sıralamaktadır:

Bilgil kim kişi oğlunu bir muallime vermek gerek kim o öğretmen Allahtan ve günahtan korkmalı; dindar olmalı; şeriat yolunda yürümeli; kendini beğenmiş olmamalı; *eli sebeplü,*[2] nefesi mübarek, nefsi sakin ve güvenilir kişi olmalı. Ve kendisinden insanlar yararlanıp meydana çıkmalıdır. Sultanlara, beylere, kadılara ve kadınlara gider-gelir olmamalı; başka başka yerlerde işi olmamalı; yalnızca öğretmekle uğraşmalı, başka bir işe bakmamalı. Öğretmen en güzel vasıflarla nitelenmiş ve bunlara aykırı düşen özelliklerden arınmış olmalı ki çocuk ondan yararlansın. İşte ilkin bu niteliklere sahip, böyle bir öğretmen araştırıp bulduktan sonradır ki, kişi çocuğunu getirip ve Allaha tevekkül edip kendisine ısmarlamak gerektir. Çocuk dört yaşında, dört aylık ve dört günlük olunca mübarek günde kutlu saatte hocaya vermek gerektir.

Ve oğlanı muallime getirince şu denlü sıkısıkı tenbihleyip korkutarak ısmarlamak gerek ki çocuk korkmalı, okumakla ve öğrenmekle meşgul olmalı. Hocadan kaçıp eve gelecek olursa öylesine letlemeli ki[3] hocaya ısınıp bir daha kaçmasın.

Alâettin Çelebi, bu dediklerini berkitmek için şu hikâyeyi anlatmaktadır: Meğer Yıldırım Hudevendgâr, Emîr Süleyman adlu oğlunu hocaya vermiş; Muallim dahı padişah oğludur, terbiyet bulsun deyü ziyade meşgul olup gûşmal edermiş.[4] Ve gâh çubuk darbiyle korkudurmuş. Bir gün bu padişahzadenin vücudu incinmiş, padişaha ayıtmış kı:[5]

— Baba, işbu ben, senin oğlun değil miyim? Babası ayıtmış ki,

— Niçün değilsin? Ve bahtım yaraşığı ve saltanatımın ârâyişisin,[6] demiş. Bu padişahzade ayıtmış:

— Çün sen Rum sultanısın; ben senin oğlunum. Ya bu hoca beni niçün köleler narhına[7] döğer? Hergün ayağım falakaya geçer ve tabanım çubuk yer? Nice kim kölelerdir, let yimekte niçe kim ben, demiş. Babası ayıtmış ki

— Uş oğlum, yarın ol danişmen-

de bir iş karayım ki işe benzemesin, demiş.

Çünkü[8] sabah olur, padişah muallime bir hâdim gönderdi ki, 'Emîr Süleymanın dımağında halel var, fiili ağruk,[9] birazdan alup varsam gerek. Varup söylediğim gibi beni anun gözüne karşu, göze, başa demesin, ursun. Yohsa iş fesâda vardı. Ayruk,[10] oğlan mektebe varmaz, der.

Birazdan padişah, oğlanın elini yapıştı, alur, mektephâneye gelür, Muallim dahı, yanında bir edeb ağacını hazırlamıştı. İçerü girdiği gibi padişah aydur:

— Mere denişmend, ben sana oğlumu okutmağa verdim; sen niçün benim oğlumu kölelerle beraber döğersin? deyince muallim durugelür,[11]

— Ne sen ol, ne oğlun, deyüp Yıldırım Hudavendgârı gâh eteğine, gâh duvara, gâh yere çatpat urur, mektepten taşra çıkarır. Biriki dahı oğluna dokundurur, kolundan çeker, meskeninde karar ettirir.[12] Bu kerre naçar dipdeniz olup[13] okumağa meşgul olur. Şahzade eve gelicek babası aydur:

— Oğlum, ol hocan ne yavuz kişi imiş, beni dahı döğdü. Dur,[14] edebinle ebsem ol; otur, oku, der.

Ve dahı oğlana ata tarafından tehdit ve üstad canibinden te'dip olmayınca hâsıl etmez...

Alaettin Çelebi, herbirinden başka dersler okuyup öğrenmesi gerekmedikçe çocukların hocadan hocaya gezdirilmesini doğru bulmadığı gibi, Hazret-i Peygamber'in zamanında öğretmek için, imamlık ve müezzinlik etmek için de ücret alınmadığını, bu işlerin Allah rızası için yapıldığını, fakat sonraları bunların geçimlerini sağlamak üzre başka işlerle uğraşmaları gerektiğinden, asıl vazifelerini yapabilsinler deye kendilerine bir ücret verilmesi caiz olduğuna dair fetvalar verildiğini bildiriyor.

Öğretmenlerin, öğrencilerini üç gün hoş tutmalarını, kulağına yapışmak, döğmek gibi onları okuldan soğutacak davranışlarda bulunmamalarını, fakat aynı zamanda yüz verip gururlandırmamalarını da öğütlemektedir. Bu öğütlerin arasında, öğretmenin, çocuğun ilkin tabiatını tanıması vardır. Çünkü diyor o, çocuk zeyrek ise, ona dersi az vermemeli, yahut kendisini bu yaratılışta çocuklara ortak etmemeli, yani üzerine düşen öğretim işini, bu soydan çocuklara yüklememeli. Ama çocuk künt tabiatlı ise, ona da tâkatının yettiği ve idrakinin eriştiği kadar ders verip kaldıramayacağı yükü yüklememelidir. Kafası yavaş olan kişi, döğmekle ve azarlamakla keskin zekâlı olamaz.

Öğretmene gerektir ki, okul çocuklarına himmeti ve onları yetiştirmesi farklı olmamalıdır, belki hepsine gösterdiği alâka düz ve eşit olmalıdır. Kendisine daha çok hizmet edenle o da daha çok meşgul olup yoksul olanları gözden savmamalıdır; hepsi yararlansın, yetişsin deye çalışıp emek vermelidir.

Öğrenci de üstadını horlamamalı; ilim ve mertebede kendisine üstün olsa bile onu cahil sayıp küçümsememeli. Üstad cevrine katlanmayan kimseler ilim tahsilinden nesne elde edemez ve cerrah neşterine sabr eylemeyen kimse derde uğrar ve sancı çeker, devaya ve şifaya erişemez.

II.

Osmanlı Türkleri'nde öğretmenin ve öğrencinin nasıl olması gerektiği üzerinde aranılan şartları maddeler halinde sıralayan asıl kitap, Taşköprizade deye ün almış olan *Ebü'l-Hayr Usamüddin Ahmet Efendi* (1461-1495)'nin *Miftâhü's-saâde ve Mısbahu's-Siyâde* adlı eseridir. Bu kitap oğlu Kemalüddin Muhammed Efendi tarafından *Mevzuâtü'l-Ulûm* adıyla Türkçeye çevrildiği gibi[15] O. Rescher tarafından da Almancaya çevrilmiştir.

Taşköprizade, bu kitabının önsözünde *Fazilet-i ilm* hakkında ilkin Kur'an-ı Kerim'de bulunan âyetleri sıralamaktadır. 'Allah, şu hakikati, kendinden başka hiçbir Tanrı olmadığını, adaleti ayakta tutarak delilleriyle, âyetleriyle açıkladı. Melekler bunu ikrar etti; hakiyki ilim sahipleri, nebiler, âlimler de böylece inandı'.[16] Taşköprizade, bu âyette, Allahın kendisi ile başlayıp ikinci olarak melekleri, üçüncü olarak da âlimleri zikretmekle, âlimlere tanıdığı rütbeyi gösterdiğini belirtmektedir. Allah, içinizden iyman etmiş olanlarla (bilhassa) kendilerine ilim verilmiş olanların derecelerini artırdı.[17] 'Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?'[18] 'Âlimler, Peygamberlerin mirasçılarıdırlar'.[19] 'Kıyamet gününde âlimlerin mürekkepleri şehitlerin kanlarıyla tartılır' benzeri hadîsler de ilmin değerini göstermektedir. Taşköprizade bunlardan sonra, adıbelli ünlü kişilerin, ilmin değeri ve derecesi hakkında söylediklerine yer vermiştir.

Bu önsözden sonra, *öğretmenin fazileti* hakkında bölüm gelmektedir.[20] Bunların arasında en bilinen hadîsi o, şu şekilde açıklamaktadır: 'İlim elde etmek için çalışın, yollara düşün. Eğer ilim harmanı Çin'de de olsa varıp oradan başak toplayın.' Bunun ardından da 'Öğretmenin fazileti' üzerindeki sayfalar gelmektedir. Bir şeyin şerefi ve fazileti ya kendisi içindir, ya da başkası için. İlimde bu şerefin ikisi de vardır. Çünki aslında tatlıdır o, bundan dolayı istenir; başkası için de lezzetlidir, o yoldan da rağbet görür. Bu bölümü 'Faziletü't-Ta'lim' başlığı ile 'öğretmek işinin fazileti' takip etmektedir.

Kitabın ikinci bölümü *müteallim* (öğrenci)'in şartları ve vazifeleri beyanındadır.[21] Burada öğrenci için on vazife gösterilmektedir. Birincisi *vücut evini kötü ahlâktan arıtmak ve güzel ahlâkın kıymetli parlak taşlarıyla bezemektir.* Bu tıpkı namaz gibidir, nasıl namazdan önce temizlenmek gerekiyorsa, öğrenmeye başlamadan önce de kişinin nefsini kötü huylardan arıtması gerektir. Bazı hakîm kimseler 'alçakları, rezilleri okutmayın' derler. Bunun sebebi şudur: Öyleleri şerefe ve devlete erseler, akranlarını alçaltmak için bir ihtiras taşırlar ve bunda deprenirler. Ama öyle kimseler vardır ki, adları âlim olduğu halde ahlâkları kötü olur. Taşköprizade bu-

rada bir taş atıyor: Onlara bu zamanın ıstılahında 'âlim' deniyor amma geçmişte denmezdi, diye karşılık veriyor.

İkinci vazife ona göre şudur: Bu öğrenme yolu hem tehlikeli hem de tükenmez bir yoldur. Onun için öğrenci bu yola temiz bir yürekle girmelidir; bunun ucunda bir çıkar düşünmemelidir. *Üçüncü ise* kendini alçaltacak ve ilimden uzaklaştıracak alâkalardan uzak durmalıdır. 'Sen ona bütününü vermeyince ilim sana tekini vermez' demişlerdir. *Dördüncüsü* ilim yolunda tembelliği bir yana bırakıp kolları sığamalı ve geceleri gündüze katmalıdır; ölümü akıldan çıkarmalıdır. Çünkü ölüm düşüncesi, kişiyi tembelliğe sürükler; ölüm düşüncesi kişinin geçici lezzetlerden kesilmesine yol açar, kalıcı lezzetlerden değil. Yazar, bu bölüm üzerinde sayfalarca durmaktadır. Ölüm korkusunun veya düşüncesinin insanı ilim sahibi olmak düşüncesinden uzaklaştırması gerektiği üzerinde ısrar etmektedir. *Beşincisi* herkes, ömrünün sonuna değin kendini öğrenmeye vakf etmelidir... Yazara göre, bütün zamanını ilim yolunda olgunlaşmaya harcamanın yolu, bir ilimden (konudan) bezginlik gelince, başka bir konuya geçmektir. Onun için İbn Abbas, ders verirken sıkılsa, şairlerin divanlarını getirin, diye buyururdu. *Altıncı vazife* temiz yürekli, soyu sopu belli ve temiz, geçim sıkıntısı olmayan ve halk içinde belli bir kişiyi üstad olarak seçmektir. Bu üstad, büyük adamlarla düşüp kalkmaya düşkün olmayacaktır; kendisini dininden alıkoyacak kadar dünyaya bağlı olmayacaktır. Ve öğrenci kendine göre bir üstad bulmak için uzak diyarlara gitmelidir. Kişi, böyle birini buldumu kendini tamamiyle ona teslimetmeli; kendi ilminden dolayı böbürlenmemeli; öğretmeni ve üstadı üzerine büyüklenmemelidir. Hastanın hekimin sözünü kabul edip tutması gibi üstadının sözünü kabul etmelidir. 'Hikmet bütün hakîmlerin kaybolmuş devesidir, onu nerede bulursa sahip çıkmalıdır' dedikleri gibi o da hikmeti ve ilmi nerede bulsa onu ganimet saymalıdır. Hocasının evine gidecek olsa kapıyı çalıp da ona sıkıntı olmamalıdır, belki hocası dışarı çıkıncaya kadar beklemelidir. Öğrenci üstadının hatalarını kollamamalı ve eksiklerini araştırmamalıdır. Kimi hatalarını işitse bile bunları güzel yolda te'vil etmelidir. Üstadının meclisinde, izin almadan söze başlamamalı, konuşurken de uzatmayıp kısa kesmelidir. Üstadının çocuklarını ve yakınlarını saymak, üstadını saymaktır. Taşköprizade, 'Geçmişteki âlimler için üstada saygı hususunda bâzı incelikler vardı ki zamanımızda bunlar kimsenin hatırına gelmez' deye yakınıyor ve bu bölümü, birtakım büyüklere ait hikâyelerle besleyerek devam ettiriyor. *Yedinci vazife*, öğrencinin, ilimlerin türlerinden bir tür ve fenlerden bir fen komayıp mutlaka herbirine bir miktar nazar edip bu ilimlerin gayelerinden ve amaçlarından haberdar olması gerektir. Ondan sonra ömrü müsaade ederse bunların herbirinde derinleşir ve olgunlaşır. Çünkü, bütün ilimler birbirine yardımcı ve kimisi kimisine bağlıdır ve yakındır. Fakat bir ilimde, onu elde edip iyice kuvvetlenmeyince başka bir ilme rağbet etmemelidir. Yoksa arada şaşırıp kalır ve bu yüzden hepsinden mahrum olur. Bu bölüm de sayfalarca sürmektedir. *Sekizinci bölüm* öğrencinin akranıyla müzakere, mübahase ve munazarada bulunmasıdır. Amma munazaradan meram sevap kazanmak ve doğruyu meydana çıkarmaktır. Yoksa öğünmek, büyüklenip heyecanlanmak olmamak gerektir. Bir kimse hasmını utandırmak için ve küçük düşürmek için munazara eyleyse haya o kimsenin kâfir olması korkusu vardır, deye yazar kitaplar. *Dokuzuncusu* her günün işini o gün yapıp yarına bırakmamaktır, çalışmakta kusur etmemektir. Çünkü her gün, kendi işiyle gelir. Bundan dolayı işleri tedbir alıp yoluna koymakta âciz ve kusurlu olanların 'günü yarındır' demişlerdir. Öğrencinin yanında her zaman divit ve başkaca yazmaya gerekli olan nesneler hazır bulunmalıdır ki işittiği kaideleri hemen yazabilsin. Çünkü 'ezberlenen kaçar, gider, yazılan kalır' demişlerdir. *Son bölümde* ilmin şerefinin anlamını ve her ilmin rütbesini ve istidlâle dayanan ilimlerde tanığın ve delilin ne gücde olduğunu bilmek gerektiği ele alınmaktadır. Çünkü ilmin şerefi ya meyvesinin şerefi iledir, yahut delillerinin kuvveti ve sağlamlığı iledir. Taşköprizade bunu söyledikten sonra din ilminin tıb ilminden, tıb ilminin hisab ilminden, gayesi ve yararı bakımından daha şerefli olduğunu söyler, çünkü der, bedenin sağlığının, miktarların sayılarını bilmekten, daha şerefli olduğunu herkes bilir. Fakat hisab ilmi de delillerinin sağlamlığı bakımından tıb ilminden daha şereflidir, çünkü hisabdaki deliller zarûrîdir, tecrübeye muhtaç değildir, amma tıb buna aykırıdır.

III.

Vazâif-i Muallim Beyanındadır, ol dahı on vazifedir[22]

Birinci vazife. Öğretmene lâyık olan her zaman öğretmesi Allah için olmalıdır. Öğretmekten meramı duyulup ün kazanmak için, riya ve âdet deye, yahut da mevki sahibi olmak için ve herkes için sayılsın, itibar görsün deye olmalıdır. İstediği ancak Allahın rızasını kazanmak için olmalıdır. Allahın buyruğuna uymak, onun yasaklarından uzak durmak, ilmi yaymak, bilginlerin sayısını çoğaltmak, alçak cahilleri ve Allahın kullarını doğru yola kılavuzlamak işine kendini vermelidir. İlim para gibidir, ilkin o kazanılır, sonra biriktirilir, sahibi onunla dilenmekten kurtulur. Sonra bunu kendine ve başkalarına nafaka kılmaktır. *İkinci vazife* Üstad, öğrencisini evlâdı yerinde saymalıdır. Öyle ki öğrenci de hoca hakkının baba hakkından daha üstün, daha büyük olduğuna inanmalıdır. *Üçüncüsü*, Hazret-i Peygamberin yolunda olup ilmi için bir ücret veya karşılık istememektir. Öğretmen, öğrencilerinden para almak değil, belki içlerinden fakir ve garip olanları, onların yoksul ve mutsuz olmaları dolayısıyla kendi-

sine daha yaklaştırmalıdır. *Dördüncüsü* öğrenciyi kötü ve çirkin huylarından kurtarmak yolunda yarayacak öğütlerde hasis davranmamalıdır. Belki gâh dokundurarak, gâh açıkça, kimi suçunun ne olduğunu belirterek, gâh telmih yoluyla nasihat etmeli ve bu yoldan öğrencinin hak ettiğinden daha yüksek bir mertebeye göz dikmesini ve kaldırabileceği miktardan çoğuyla uğraşmağa kalkışmasını önlemelidir. Hem de öğrenci için, ilmin amacının âhiret saadeti olup dünya maksatları ve gelip geçici nesneler olmadığı yolunda onu uyarmalıdır. *Beşinci vazife*, gerekli olan yerlerde ve işlerde öğrenciye engel olmalı. Ama *kapalı şekilde dokundurup açığa vurmaya.* Çünki tarizde bulunmak engel olmaktan, yasaklamaktan daha etkilidir. *Altıncısı*, öğretimde, öğrenci için önemli olan ilimle başlamaktır, ister geçim işinde olsun, *emr-i saadette olsun*, onun yaratılışına yakışan ve zihnine uygun olan ilmi göstermeli; bunun yararlarını bildirip beğendirmeli. Öğreneceği ilimlerde tertibe riayet etmeli ve en güzel, en uygun sırayı hisaplamalı. Yoksa öğrenciyi, hemen en başta açık gibi görünüp de aslında ince ve gizli olandan meydanda olana doğru ilerletmesi doğru değildir. Belki basamak basamak, istidadının elverdiği miktara göre öğretmelidir. Hazret-i Peygamber de zaten 'Halka kavrayacakları kadarını söyleyin ve inkâr edecekleri sözü bir yana bırakıp onlara ilkaya kalkışmayın, yoksa istermisiniz ki Allahı ve Peygamberi yalanlasınlar' buyurmuştur. *Yedincisi* çocukları ve küçükleri ilim elde etmeye, özellikle Kur'an-ı Kerim'i ezberlemeye teşvik etmelidir. Çünkü çocuklukta ezberlenen şeyler, taşlar üzerine yazılmış gibi, unutulmaz. Amma çocuklara anlayacakları kadarını öğretmeli, bunun arkasında kalanlardan onlara engel olmalı, yoksa zihinlerine bezginlik gelir ve öğretilmek isteneni bellemekte kusur edeler. Netekim diyor, *Taşköprizade,* 'zamanımızda bâzı avâm, *Fusûsü'l-hikeme* ve onun benzeri kitapların iç anlamlarına ve kasdedilen mânâyı anlamaya gücleri yetmezken bunları okumağa ve büyük şeyhlerin aldıkları zevkten pay almağa kalkarlar.' Bu bölüm de birtakım şiirler ve hikâyelerle uzun tutulmuştur. *Sekizincisi* öğretmene yakışan odur ki, sözü işine uygun olup öğrencisine buyurduğu işleri önce kendisinin yapması gerektir ki etkisi olsun. Zira öğretmenin yaptıkları sözlerini yalanlarsa başkalarını özendirmek ya da korkutmak mümkin olmaz. Halk ondan ve sözlerinden medet ummaktan geri durur ve onunla düşüp kalkmaktan sıkılırlar. Çünki halkın çoğu taklitçidir. Bir söz sahibinin dış yüzüne bakarlar. Netekim sözü özüne uymayan bir hekim kendisinin yediği nesneleri hastasına yasak etse, ne kendisine, ne hastasına bir yararı olmaz. *Dokuzuncusu*, ders, fetva, kaza (kadılık) ve va'z beyanındadır. Bu bölümde *dersin âdâbı*nda diyor ki, ders verirken kızgınlığı saklayıp öfkelenmemeli. Öğretimi alayla karıştırmamalı. Gülüp oynamamalı ki bunlar kalbin ölümüne yol açarlar, bir başka deyişle kişinin neşesini, hevesini yok ederler. Belki her zaman ağırbaşlılığı, sabrı, yumuşaklığı ve hoş davranmayı kendisine düstur edinmelidir. Öğretmen ilimde cidal etmesin ve hak olan yerde lâf sokmasın ve sözleriyle ok atıp yaralamasın. Eğer öğrenciler, yeni başlamışlarsa onlarla tartışmayı çoğaltıp güçlükler çıkarmasın, belki yavaş yavaş, kolaydan kolaya gitmek yoluyla öğretsin. Eğer yetişkin iseler, onlara da apaçık olanları öğretmeye kalkmasın. Sonra, müderrisin her sabah dersinden birkaç satıra bakıp da onu ezberleyip geri kalandan habersiz iken varup ol malûmu öğrenciye anlatmaya geçmesin. Zira bu kötünün kötüsü iş nice avâmın tedris mansıbı talebine yolaçar. Çünkü avâmdan birkaç satırı anlamağa gücü yeten azdır ve seyrektir. Bu umumi belâ zamanımızda yayılmış, o yüzden nice erbâb-ı cehalet ders verme mansıbına girmeğe cüret edüp anınla ilmin an'anesi ve medreselerin revnakı harap olup yıkılmıştır. Ve bu makule edepsiz taife ilmin ortadan kalkmasına sebep olmuşlar iken herbiri zamaneye itâb ve ızhâr-ı şikâyet ve ıztırâb ederler.

Hak Taâlâ ol makule süfehâya ceza eyleye.[23] Ve hem de yakışanı budur ki öğretiminde Allahın kullarını doğru yola kılağuzlaya, herbirine uygun ve yararlı olana delâlet etmeye niyyet eyleye. Ve öğrenciden onların hırslı isteklerini ve umutlarını kessin. Bir de lâyık olan odur ki fakir ve garip olanları kendisine yaklaştırıp onlarla alçakgönüllülük etsin, onlara sevgi göstersin. Öğrencilerinin muhtaç oldukları işlerinde ve geçimlerinde ona kifayet edecek husûsun en yakın ve en önemli olanı ile başlasın. Ve her sınıfa aklı ve anlayışı kavradığı kadar söz söylesin; doğruyu göstersin ve bildirsin. Sorularında yanlış yakalamak, ihat etmek ve yahut bâzı dürüştlükler ilkasını[24] âdet edinenlere cevap vermeye. Ve ders âdâbı cümlesindendir ki öğrenciye baksın, değer anlayışı güçlükleri çözmeye yetecek derecede ise onun öğrenimine çok önem versin.

Bu bölümde *Fetva Âdâbı,*[25] ve *Kadılık âdâbı*[26] olarak verilen iki yanbölümden sonra *onuncu vazife*[27] âlimlerin yimesinde ve giyiminde olan âdâb ele alınmaktadır. Âlim olanlar giyiminde, yimesinde ve içmesinde bolluk, evinde, yatıp kalktığı yerde süs yükünü yüklenmesin. Belki bunların hepsinden iktisat ve itidal semtini seçsin ve geçmişteki iyi insanların gidişine uymakla öğünsün. İmdi sana lâzım olan odur ki gümüşü, altunu, bunun kuvvetlenmesine sebep olan yiyeceği ve giyeceği ve neslin bakası için evlenmelere vesile ve beden kuvvetini de asıl son amaç ve yüce istek olan bilgileri ve maarifi elde etmeğe sebep olsun için isteyesin.

IV.

Kâtip Çelebi de, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* adlı Arapça büyük eserinin dördüncü bölümünde, ilmin ana bölümleri üzerinde durmaktadır.[27] *Beşinci bölüm*, ilmin mertebelerine ve şerefine ve buna ait olan bölümlere ay-

rılmış ve bunlar *i'lâm* yanbaşlıkları altında verilmiştir. *Birinci i'lâm*da, Kâtip Çelebi, 'ilmin şerefi ve üstünlüğü üzerinedir', dedikten sonra, bu bölümde âyetlerde, hadislerde bildirilmiş olanları söylemekle yetinmiştir.[28] Bununla birlikte o, Taşköprizade'nin bu konuda bize hatırlattıklarından daha çoğunu saymaktadır. Hazret-i Peygamber'in şu hadîsinde söyledikleri gibi. Peygamber demiştir ki: İlim öğrenin. Onu Allah için öğrenmek Allah korkusudur; onu istemek ibâdettir; müzâkere etmek tesbihtir; onu tartışmak cihâttır; onu bilmeyene öğretmek sadakadır; onu gönül rızasıyla ehline vermek Allaha yakın olmaktır; çünki ilim, halâl ve harâmın nışanlarıdır ve cennet ehlinin yollarının ışığıdır; tasalı günlerimizde arkadaştır; gurbette dosttur; yalnızlığımızda bizimle konuşandır; sıkıntılarımızda ve ferahlıklarımızda yol göstericidir; düşmanlara karşı silâhtır; dostlarımızın yanında bizim süsümüzdür; Ulu Tanrı ilimle milletleri yükseltir ve onları hayırlar yolunda önce kılar... Bu hadîs daha da devam etmekte ve buna başkaları katılmaktadır.

*İkinci i'lâm*da, ilmin içinde en tatlı şeylerin ve bunların en yararlısının bulunduğu söylendikten sonra bunların ne olduğu açıklanmaktadır.[29]

Yedinci Manzar. İlim elde etmenin şartları ve bunların yolları ele alınmaktadır. Kâtip Çelebi *Fetih* başlığı altında bunu da bölümlere ayırmıştır. Başta, tahsil şartlarının pek çok olduğunu söyledikten sonra, bunlardan Sokrates'in söylediklerinde toplandığını kayd ederek ve ondan alarak şunları sıralamaktadır; Bilgi elde etmek isteyen kişi genç olmalı ve içinde ondan başka düşüncelere yer olmamalıdır. Dünyaya iltifat etmemeli, sağlıklı olmalıdır. İlimden daha üstün bir nesnenin bulunduğunu seçmeyecek kadar ilme düşkün olmalıdır. Doğru sözlü, doğruyu kabul eder, dindar, güvenilir, şeriatın kendisine verdiği vazifeleri bilir ve dinin dediklerini yerine getirir, onlardan dışarı çıkmaz; Peygamberinin mezhebinin haram kıldığını o da kendisi için haram bilir; âdetlerde ve geleneklerde halka uyar; kötü huylu, kaba ve hoyrat değildir; mertebece kendisinden aşağıda olanlara karşı merhametlidir; obur değildir; hayasız değildir; ölümden korkusu yoktur; ihtiyacından fazlasını toplamaz, çünkü, geçim yollarını aramakla uğraşmak, öğrenmeye engel olur.

Kâtip Çelebi, Sokrates'in sözlerinin burada sona erdiğini söyledikten sonra *ikinci şarta* geçiyor. Bu şart, öğrencinin kendini kötü huylardan arındırmasıdır. Ona göre bu şart bütün öteki şartların hepsinden önce gelir tahâretin bütün ibâdetlerden önce gelmesi gibi. Sonra bu yolun sıkıntılarını bir yana atmaktır; öğrenmesi ve öğretmesi Allah içindir.

Kâtip Çelebi'nin de üzerinde durduğu şartlardan biri, öğrencinin kendisine öğütçü bir öğretmen seçmesidir. Bu öğretmenin soyu temizdir, yaşlıdır, kendisini dinî vazifelerinden alıkoyacak kadar dünya ile meşgul değildir; öğrenci, kendisine uygun bir üstad bulmak için uzak diyarlara yolculuk eder; üstad yağmurdur, öğrenci topraktır. Çünkü bir kişinin önce üstadından bahsederler, denmiştir. Eğer bu, büyük bir üstad ise, kendisinin de kıymeti artar. Böylesini bulursa, işlerinin dizginini ona bırakır, onun öğütlerini dinler, hastanın hekimin tavsiyelerini dinleyip tutması gibi. Bir hadîs şöyle demektedir: Bir saat öğrenmenin *züllüne* tehammül edemeyen kimse cehaletin *züllüne* ebedî olarak katlanacaktır. Öğretmenini yüceltmek ve onu saymak da öğrenciliğin âdâbındandır. Üstadına ezâ veren bir öğrenciye ilmin bereketi haram olur ve ondan ancak pek az yararlanır. Öğrenci, öğretmenin hakkını; anasının, babasının, bütün Müslümanların üstünde görmelidir ve hocasını, kendini, evladını ve yakınlarını saydığından daha çok saymalıdır; ilmi, kitaplarını ve arkadaşlarını ululamaktan çok hocasını ululamalıdır.

Kâtip Çelebi'nin bundan sonra üzerinde durduğu şartlar, Mevzûatü'l-ulûm'da okuduklarımızın aynıdır. Yalnız o, bu konuyu daha çok açmış ve genişletmiştir.[30]

Kâtip Çelebi *sekizinci manzar*da, ders vermenin ve ilim yapmanın şartlarını ele almakta, bu bölümü de yine *fetih* adı altında bölümlere ayırmaktadır. Burada o, ders vermenin ibadetlerin en üstünü olduğunu ve bunun Allahın rızâsını kazanmaktan ve onun kullarına doğruyu göstermekten başka bir amacı olmadığını söylemektedir. Hoca, bununla mansıbının yükselmesini, saygı ve itibar kazanılmasını da istemez. Başkalarına feyz vermek konusunda, Peygamberin yolunu tutanlar için ücret istemek de yoktur. Kâtip Çelebi de bu söylediğini tutmuş ve kabiliyetli öğrencilerini para düşünmeden yetiştirmek üzere onlara matematik dersleri vermiştir. Ona göre öğretmenden şu noktalara dikkat etmesi istenir: Öğretmen öğrencisine karşı şefkatli davranmalı, onlara öğüt verici olmalıdır; ilimlerin gayesi yolunda onları uyandırmalıdır; kötü huylardan onu uzaklaştırmalı, ona tenbihlerde bulunmalıdır. Hak ettiğinin üstünde bir rütbe için onu teşvik etmemeli, onu takatının üzerinde bir çalışmaya koşmamalıdır. Ona göre, cahillere ilim veren onu ziyan etmiştir, lâyık olanlara engel olan da zulm etmiştir. Ehli olmayanlara mearifi dağıtmak, incileri köpeklerin ağzına atmaktır, buyurmuştur Hazret-i Peygamber. O da Taşköprizade gibi öğretmenin kavli başka, fiili başka olmamalıdır, der. Eğer sözü fiiline uymazsa halk ondan yüz çevirir ve ona doğru yolu sormazlar. Çünkü mukallitlerin çoğu söyleyenin haline bakarlar.[31]

V.

Medreseler. 'Derse çalışan, ders okunan yer' anlamına olan medreseler, İslâm âleminde, genel olarak camilerle birlikte bulunan öğretim kurumlarıdır. Mescit (cami) ilk devirlerde doğrudan doğruya bir tahsil müessesesi vazifesi gördüğü gibi sonraları meydana getirilen medreseler de, bizde faaliyet bakımından mescitlere çok sıkı şekilde bağlı bulunuyordu.[32] Osmanlı devletinin

kuruluşunun ardından, hükümdarlar ve devlet adamları maarif işlerine önem verdiler, medreseler yaptırmağa başladılar. İlk Osmanlı medresesini, İznik'te Orhan Gazi kurmuştur. Oradaki kiliselerden birini medrese haline koymuş, gerekli vakıflarını yapmıştır. Bu medrese, daha sonra aynı şehirde Süleyman Paşa'nın kurduğu medreseden ayırd edilmek üzere çoğunlukla 'İznik Orhaniyesi' deye anılmıştır. Bursa'da, Edirne'de padişahların yaptırdıkları medreselerde yüzlerce talebe toplanmış bunlarda büyük bilginler ders vermişlerdir. Edirne'de II. Sultan Murad'ın yaptırdığı medrese ve *darü'l-hadîs*, Istanbul'da *Semaniye medreseleri*'nin kuruluşuna kadar en yüksek Osmanlı medresesi sayılmıştır.[33] Fatih Sultan Mehmet, Istanbul'da, iki minareli ve bir şerefeli cami ile iki tarafında yüksek tahsil için sekiz medrese ve bu medreselerin arkalarına da *Tetimme* adıyla, bu büyük medreselere talebe yetiştirmek üzere sekiz medrese daha yaptırmıştır. Camiin doğu ve batı taraflarında yaptırılan sekiz medreseye *medâris-i semanîye* ve daha sonra bilinen adıyla *Sahn Medreseleri* denildi. Sekiz müderristen herbirinin bir odası ve elli akça yevmiyesi vardı.[34] Kanuni Sultan Süleyman XVI. yüzyıl ortalarına doğru, Mimar Sinan'a camii ile beraber medreselerini ve öteki tesislerini yaptırmıştır. Süleymaniye Camii'nin kuzeyine düşen kısmında birinci ve ikinci medreselerle kuzey-doğu kısmında bir hamam ve camiin mihrâbı karşısındaki kıble tarafında bir darü'l-hadîs ve camiin tam güneyinde dördüncü medrese ve bunun doğusunda üçüncü medrese, camiin güney-batısında *Tıb medresesi* ve *eczane* ve camiin batısına düşen tarafında imareta, tabhane ve *Dârü'ş-şifâ* denilen hastahane yaptırmıştır. Bunlardan başka vakfiyesinde Kur'an-ı Kerim, namaz usul ve kaidelerini öğretmek için bir mettep ile bir de kütüphane[35] yaptırdığı yazılıdır.

Medreselerin dışında A. Saray mektepleri, B. Askerî mekteper, C. Askerî Sanat mektepleri, D. Memur mektepleri, E. Meslek ve ihtisas müesseseleri (Dârü't-tıb, Dârü'l-hendese, Darü'l Mesnevi, Medresetü'l-Kuzât, Medresetü'l-vâizin, Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebâ, Medresetü'l-İrşad, Medresetü'l-Mütehassısin, F.Meslek ve ihtisas mektepleri (Dârü'l-kurrâ, Nakışhane, Mekteb'i fünûn-ı nücûm, Hattat mektebi) adları altında okullar vardı.[36]

VI.

Öğrencilik. Başlangıç niteliğindeki ilimleri öğrenmiş olan bir talebe, hocasından mümkün olan istifadeyi sağladıktan sonra, ya kendi memleketinde, yahut yabancı bir ülkede, daha büyük bir üstadın yanına giderek tahsilini tamamladığı ve büyük âlimlerin bu tarzda yetiştiği bilinmektedir. Ali Tûsî zamanında, Zeyrek Medresesi'nde talebeye ayrılmış kırk hücre vardır.[37] Sahn medresesine talebe yetiştirmek üzere kurulan (Tetimme = Mûsıla-i Sahn) medreselerinde, talebeye imaretten yemek, ayda onikişer akça Şem'-beha (mum parası) ve üç talebeye bir hücre tahsis edilmişti. Bunların sayısı altıyüz kadardı. Talebe gibi medresede yatıp kalkan muidlere (müzakereci, müderris yardımcısı) vakıtlarını talebe yetiştirmeğe, ilim ile meşgul olmağa harc edecekler ve talebenin inzıbatına bakacaklardı.

Dersler genel olarak dershanelerde okutulur, talebe sayısı çoğalınca müderris derslerini camilerden birinde yapardı. Camilerde, herkesin dinleyebileceği derslerden muntazam bir medrese tahsili görmemiş olanların da istifade ettiği oluyordu. Kadızade Mehmet Efendi, A'reç Mustafa Efendi, Kâtip Çelebi bunlardandır.

Müderrislerin, camilerde, umumiyetle başvuran talebeye verdikleri derslerin adı *ders-i âm* (herkese açık ders)dir. Böyle dersleri veren hocalara da Dersiâm denir. *Dersiâm* olmak için, okuması şart olan ilimleri okuyup, medrese deyimiyle *mücâz olmak*, ondan sonra da geçirdiği bir imtihanla ehliyetini isbat etmek lâzımdı. İmtihan heyeti, ders vekilinin reisliği altında, tanınmış âlimlerden kurulurdu. Dersiâmlığa her sene onbeş kişi ayrılırdı. Dersiâmlık ehliyetini gösteren bu onbeş kişiye dört sene *rüûs*la[38] beraber ikiyüz guruş aylık bağlanır, ondan sonra sıraları geldikçe maaşları arttırılırdı. Okuttuğu talebeye *icazet* veren dersiâmlar hakkında *mûciz dersiâm* tabiri kullanılırdı.[39]

Bir talebe, ücret verilmek şartıyla yemek pişirmek ve ortalık temizlemek gibi işlerle meşgul olurdu. Hücre sahibi olmak için imtihan açılır, bu imtihanı kazananlara, biri *dahil sayılarak* hücrede ikamet hakkı verilirdi. Biri *haric sayılarak* her sabah vâkıfın türbesinde Kur'an-ı Kerim okumak karşılığında, tahsisatını alıp başka bir medresede kalırdı. Fakir talebe üç aylarda, senelik ihtiyacını sağlamak için taşra *cerre çıkardı*. [40] Bu devrede tatil başlardı.

Derslere muntasam eden talebeden, devam etmeyenlere göre, onların on senede tamamlayabildiğini 5-6 yılda tamamlayanlar görülürdü. Dersler sabah ve ikindi namazlarından sonra olmak üzere günde iki defa yapılır ve *icâzet* sabah derslerinden alınırdı. *Medresede ders alelâde bir takrir değildi. Ders, bilhassa ilerlemiş talebe ile mübahase şeklinde cereyan ettiğinden* müderrisin bir saatlik ders için günlerce hazırlanması gerekirdi. Medreselerde Cuma ve Salı günlerinde ders yapılmadığı ve talebeye husûsi işlerini görmek ve kitap istinsah etmek için vakıt bırakıldığı bilinmektedir. Molla Gûrânî, bu günlere, takip edeceği kitapları talebenin istinsah edebilmesi için, tatil günlerini de ilâve etti. Hoca Sa'düttin zamanında bu, devam etti. Medreselerde haftada dört gün ders yapılırdı. Talebe bütün vaktını ilmî sohbetlerle veya ders çalışmakla geçirirdi. Kendisini hakikaten ilme verenler öğrenmeye mecbur oldukları derslerden başka *cüziyyata ait risaleler* [41] okur, ayrıca farsça öğrenir, Mesnevihanlardan icazet alır, sonraki devirlerde açılan Mühendishanenin hocalarından riyazıyat tahsil ederdi.[42]

Bir medrese öğrenimini başarı ile bitiren öğrenciye *icâzet verilirdi.* Bu belgenin adı *icâzetname*dir. İcâzetname, kendisini okutan hocanın talebesine, okuttuğu kitap ve dersi kendisinden okuduğunu göstermek üzere vermiş olduğu bir belgedir. Bunda talebenin adı, hocası hocasının hocasının adı yazılır. Müderris, talebesinden kendisini unutmamasını, kendisine Allah tarafından bağışlama dilemesini rica eder, öğrencinin nasıl öğrenim yapması gerektiği ona tavsiye edilir. Sonunda imza ve icâzetin verildiği tarih ve kimi kez yer yazılır. İcâzetnamelerin türleri vardır. Uzun olanlarında, öğrencilere okutulan derslerin, aklî ve naklî olarak bütün ilimlerde okuduğu kitapları ve bu hususta onu icâzet veren müderrisin bizzat kendisinin okuttuğu dersler yanında okuduğu müderrislerin adlarına, şöhretlerine ve bâzen de hocaların hocalarının okuttuğu derslere de yer verilir. Kısa icâzetnamelerde, aklî ve naklî derslerle âlet ilimleri[43] ve yüksek ilimler ifadeleri kullanılmaktadır. Özel icâzetler ise tek bir ilim, meselâ *feraiz*[44], Hadîs, Kıraet[45] gibi ilimler hakkında verilmiş olan icâzetlerdir. Buhâri, Müslim gibi hadis kitapları yanında edebiyyat ve başka ilimlere ait herhangi bir kitap okuduğu veya okutulduğu hakkında da icâzetler vardır;icazetlerde mesned olarak âlimlerin silsilesi de yer almaktadır. [46]

VII.

Öğretmen tipi. Bu konuyu tamamlamak için birkaç öğretmen tanıtmak istiyorum, kendinden bir şey katmadan. Bunlar bize, Osmanlılarda bu sıfatı taşımayı bütünüyle hak etmiş olanların örneklerini vereceklerdir. Böylelikle, Osmanlılarda öğretmen anlayışının ne olduğunu da bir-iki timsal ile görmüş oluruz.

El-Mevlâ Kemâlüddün eş-Şehîr bi-Kara Dede. Amasyalıdır. Hayatının ilk yıllarında tabaklıkla uğraşmaktadır. 926 (1520) yılında, Hatîp Kasımoğlu, Amasya müftisi olarak şehre geldiğinde, ilkbaharın başlarına rastladığı için, memleketin ileri gelenleri, kendisini bir mesireye götürüp ziyafet vermişlerdi. Hizmet için, *odun ocağı erenlerini de* davet etmişlerdir. Kara Dede Efendi güçlü kuvvetli olduğu için mutfak hizmetine verilmiştir. Aşçı, odunun azlığından şikayetçidir. Zavallı Kemalüddin'e azar-yollu seslenerek

— Senin işin, bu güç kuvvetle üzerine düşen ağırlıkları taşımaktır. Sen bunu ihmal ediyorsun, demiş. Etraftan da kendisiyle alay etmişler, aşçı doğru söylüyor, demişler. Kara Dede, hizmet bahanesiyle ormana gidip kendi kendine

— Benim bu gördüğüm hakarete sebep benim cahilliğimdir, deye tüşünmüş. Hasret çekip ırmağın kenarına varmış abdest almış, yüzünü gözünü yıkamış, Allaha yalvarmış... Odunları getirmiş, gözyaşları içinde.. Ve acayip durumda. Onu bu halde görenler kahkahayı atmışlar. Kemalüddin meclisin sonunda, müftiye giderek ona yalvarmış ve hizmetlerine kabul edilmesini dilemiş. Müfti haline acıyıp dileğini kabul etmiş. Kara Dede, takım taklavatlarını satmış, bir mushaf alıp elifbeye başlamış. Sonra Bursa'ya yerleşmiş: orada tahsilini tamamlamış, türlü medreselerde hocalık etmiş. Hattâ Halep'te müderrislikten başka kendisine müftilik de verilmiştir. Okuduğu ve okuttuğu kitaplardan aldığı notlardan bir kitap yazmıştır. Bu kitabın adı *Dede Cöngü*'dür.

Onun hayatını, tabaklıktan, aşçı yamaklığından, odun taşıcıyılıktan nasıl ünlü bir bilgin mertebesine yükseldiğinin hikâyesini anlatanların bu kitap için söyledikleri şudur: Bu meslekte, yani müderrislikte olanlar için bu bir kaynaktır. Bir başka deyişle bu kitap, onun meslektaşları için sıkıştıkça baş vurulacak bir kaynak eser olarak tanınmaktadır ve uzun süre elden düşmemiştir. Onun bundan başka daha birçok faydalı risaleleri ve başka eserlere yaptığı ekleri de vardır.[47]

Süleyman Halife. Padişahların şehzadelerin sünnet ve sultanların evlenme düğünlerinde sürdürdükleri güzel bir gelenekleri vardı. Onlar, halkın gülüp eğlendikleri bu şenliklerde, zamanın ünlü bilginlerine verdikleri ziyafetlerin sonunda, onlara üzerinde tartışacakları, bilgilerini göstermek zorunda oldukları bir konu verirler, kendileri de bu tartışmaları takip ederler. Kanuni'nin şehzadelerinin Sünnet düğününde böyle bir 'mübahase-i ilmiyye' olmuştur. Sultan Süleyman bu toplantıya başkanlık etmektedir. Mübahaseye katılanların arasında *Süleyman Halife* adında bir bilgin de vardır. Bu zat, kendisine yöneltilen soruların kimisine duraklayarak cevap vermiştir. Bir âlimin sorduğu bir suali de hiç karşılayamamıştır. Bunun kendisine verdiği utanç ve üzüntü karşısında ona bir inme inmiş ve evine getirildiği zaman bu üzüntü ile ölmüştür.[48] Bu zat böylesine onurlu bir bilgindir.

Mevlâna Sinânüddin Yûsuf. Aklî ilimlerde ve şeriat ilimlerinde derin bilgisi olan bir kimse idi; süratli bir kavrayışı vardı. Bundan ötürü, kültür alanında başbinici geçinenleri geride bırakmıştı. Fakat çok şüpheci idi. Bir konu üzerindeki konuşmalarda şüpheler ve kuşkular ortaya sürmekten ve itirazlarda bulunmaktan geri durmazdı. İyice inceleyip araştırmadan, ilk bakışta manâsız süslemelere ve yaldızlı fikirlere aldanıyordu. Bu yüzden babası Sinan Paşa'ya

— Evham ve hayâlâta düşkünsün, deye taşlar atar ve kendisini azarlardı. Rivayet ederler ki bir gün babasıyla yemek yerlerken onun şüphe ve kuşku düşgünlüğüne dair söz açıldı. Babası kendisine çıkışıp

— Sen işi o dereceye vardırdın ki ortada duran bakır tabaktan bile şüphe edersin, deyince Sinan Paşa

- Gerçek buyurdunuz, duygunun yanılabilmesi ihtimaliyle şüphe etmeğe mesağ vardır, deyince babası iyice öfkelendi, tebağı başına çaldı.

Fatih Sultan Mehmet, kendisini Ali Kuşçu'dan riyazıye öğrenmesi için teşvik etmiştir. 1447/1471 yılında Sinan Paşa'yı kendisine vezir

edinen padişah saltanat işlerini onunla konuşurdu. 881 (1476) yılında Fatih'le arasında onun azlini gerektiren asılsız, boş bir hikâye geçti. Bu hikâyenin ne olduğunu kitap bize söylemiyor, yalnız bunun *bir kıssa-i vâhiye* olduğunu kaydetmekle yetiniyor. Padişah kendisini azl edip habs etti. Bunun üzerine Istanbul'da bulunan bütün âlimler, yüce divanda toplanıp 'âlim ve bilgili insanların başı olan Sinan Paşa'nın hepisten çıkarılması gerektir; Yoksa kitaplarımızı olduğu gibi yakıp Osmanlı ülkesini terk ederiz' dediler. Ulemânın bu çıkışı üzerine Fatih Sultan Mehmet, Sinan Paşa'yı hapisten çıkarıp ulemâya teslim etti. Âlimlerin bu çıkışı yatışınca Sinan Paşa'ya Seferihisar kadılığını ve medresesini verdi, kendisini Istanbul'dan çıkardı. Bu buyruğa uyarak Paşa Seferihisar'a giderken ardından hekim gönderip 'Sinan Paşa delirmiştir' diyerek, delilere uygulanacak tedbirleri alasın, deye buyurdu. İznik'e vardığında arkasından yetişen bu hekim, Paşanın septik düşüncelerini bahane ederek kendisini deli gibi nezaret altına almağa kalkıştı. Ona *'sen divane olmuşsun, seni zincire vurmak gerek* deye şerbet bağlayıp[49] ayağına her gün elli değnek vurdu. Bu cefâdan başka Paşa'ya yaramayan şerbetler içirdi. Mevlâna İbn Hüsâmüddin, Sinan Paşa'ya bu yapılanı duyunca padişaha bir mektup gönderdi.

— Senin gibi güzel yaratılışlı birinden böylesine eksik işlerin çıkması uygun değildir. Bu türlü Allahın yasakladığı işlerden sakınmak ve çekinmek lâzımdır. İmdi o kalbi kırılmış ve hali kötüleşmiş kişinin üzerinden bu zulmü kaldırmak gereksiz, *yoksa memlekette durmayıp terki diyar eylemek kesindir* dedikte padişah hazretleri bu sevdadan vazgeçti. Mevlânâ Sinan Paşa da bu türlü türlü tasalar ve üzüntülerle Seferihisar'a varıp yerleşti. Sultan Bayazıt tahta çıkınca, Edirne'deki Dârü'l-Hadis medresesini, günde yüz akça ile ona sadaka eyledi...[50]

Bu hikâyenin konumuzla ilgili bir yanını da eklemek istiyorum. O da, Sinan Paşa'nın öğrencisi olan ve Ali Kuşçu'dan öğrendiklerini hocası Sinan Paşa'ya aktaran Molla Lûtfi'nin, bu acı ve yalnız günlerinde onu bırakmamış ve onunla birlikte Seferihisar'a giderek yanında kalmış ve böylece bir vefakâr öğrenci timsalini bize vermiş olmasıdır.

Çıkmalar

[1] Kâtip Çelebi bunu, müellifin ekâbir çocukları için 857 (1453) yılında yazdığı küçük bir risale olarak veriyor. Adının da *Tacü'l-edeb* olduğunu söylüyor (*Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I, 268. Fakat yazarın kendisi *bu risale-i şerîfe ve vesîle-i latîfe* Tarîku'l-edeb *deyü ad verdim*, diyor (Süleymaniye kütüphanesi, Lâleli kitapları, 1876, ypr. 3[b]).
Fakat yazar, başta kitabını okuyucuya sunduğu satırlarda *bu risale-i edeb* deye nitelemektedir; *Osmanlı Müellifleri*, I. 354.

[2] Eli yararlı, başkalarına yararı dokunan, hayırlı.

[3] Döymeli ki. (Kamus çevirisi, I, 608)

[4] Kulağını çekermiş.

[5] Söylemiş ki.

[6] Süsüsün, zinetisin.

[7] Köleler değerinde tutup, ancak kölelere verdiği değeri verip.

[8] Vaktâki, ne zaman ki.

[10] Ağrık. Sakat (Lehce-i Osmani, 30; ağrılı (Tarama Sözlüğü, I, 55).

[10] Artık, bundan böyle.

[11] Doğrulur, ayağa kalkar.

[12] Yerine oturtur.

[13] Upuslu; sessiz, sadesiz; suspus, olup.

[14] Kalk.

[15] *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, II, 1762. İkdam Matbaası, Dersaadet, 1313, tâbii Ahmet Cevdet.

[16] Âl-i Imrân sûresi, âyet- 18.

[17] Mücadele sûresi, âyet- 11.

[18] Zümer sûresi, âyet- 9.

[19] Hadîs.

[20] s. 32 v.dd.

[21] s. 37 v.dd.

[22] s. 67 v.dd.

[23] Cahil ve beyinsiz olanları cezalandırmalı.

[24] Kaba, sert davranmaları...

[25] s. 89 v.dd.

[26] s. 94 v.dd.

[27] Milli Eğitim Bakanlığı neşri, Istanbul, 1941, s. 11-18.

[28] s. 18 v.d.

[29] İlmin bu özelliği *Mevzûatü'l-ulûm*'da da anlatılmaktadır. (Bkz. yukarıda)

[30] Aynı yer, s. 45-48.

[31] I, 48 v.d.

[32] *İslâm Ansiklopedisi*, VII, 472.

[33] Aynı yer, VIII, 71 v.dd.

[34] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Istanbul 1965. s 5 v.dd.

[35] Aynı yer, s.33 v.dd.

[36] Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Istanbul 1939, Birinci Kısım, Araplaşma ve İskolastik Tedris Devri, I. Mektepler, müesseseler, Birinci cildin fihristi.

[37] *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s.5.

[38] Medrese tahsilini bitirip 'mülâzım' olanlardan imtihanla başarı kazananlaar verilen berat. (Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 71 v.d.

[39] İcazet vermeye yetkili dersiâm.

[40] Medrese talebesinin Üç-Aylar'da (Recep, Şaban, Ramazan ayları) şehir, kasaba ve köylere dağılarak oralarda imamlık etmek, Kur'an okumak, vaızlarda bulunmak gibi dinî vazifelerde bulunarak bunların karşılığında para, yiyecek ve giyecek almalarına 'cerre çıkmak veya Cerre gitmek' denirdi.

[41] Eskiden ana bilimlerden ayrı olan, ikinci derecede sayılan bilimler. Konuları başka bir bilimin konusu içinde özel olan bilimler, tabii bilimlere göre tıb gibi ki bu bilim dalı tabii ilimlerin bir cüzü'üdür.

[42] Rahmetli Prof. Cavit Baysun, 10. Osmanlı Medreseleri, *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, 71 v.dd.

[43] Belâgat (teşbih, istiare, gramer, maani). Sözün hale uygunluğu gibi bilgelere verilen ad olup bunlar daha yüksek bilgileri edinmeye yarar.

[44] Kur'an-ı Kerim'in veraset hükümleriyle ilgili sûrelerinde kaçta kaç miras alacakları kesin olarak bildirilmiş olan 12 mirasçının hisselerine verilen addır. Bu kesin olarak belli olan miras hisseleri verâset hukukunun en önemli bölümünü teşkil ettiği için verasetle ilgili hükümlerin hepsine birden 'Feraiz ilmi' adı verilmiştir.

[45] *Kıraet*. Kur'an-ı Kerim'in okunuşu. Duraklarına ve tecvid üzere okunuş şekli üçe ayrılmıştır. I) Kabul edilmiş olan okunuş şekli. Buna göre bunların sayısı ilkin yedi olup sonradan birkaç ilâve ile ona çıkarılmıştır. II) Tevatüre dayanmayıp yalnız üzerinde birleşilmeye dayanan şekil olup bunlar sonradan yasak edilmiştir. III) Kabul edilmiş olana aykırı olarak sonradan uydurulmuş olan okunuş şekli ki bu kimi tenkitçilerin, dil bilgisini ilgilendiren birtakım düzeltmelerinden ibarettir.

[46] Prof. Dr. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Öğretimi*.

[47] Nev'izade Atayi, *Hadaiku'l-Hakayık fi Tekmileti'ş-Şakayık*, I, 119 v.d.; Orhan Şaik Gökyay, *Hisar* Dergisi, Ocak 1978, sayı: 169, s.5 v.dd.

[48] *Selânikî Tarihi*

[49] İlaç yerini kullanmak üzere içecekler yapıp.

[50] Mecdi, *Şakayıkı'n-Nu'maniye fi Ulemâi Devleti'l-Osmâniye* Tercümesi, I, 193 v.dd.

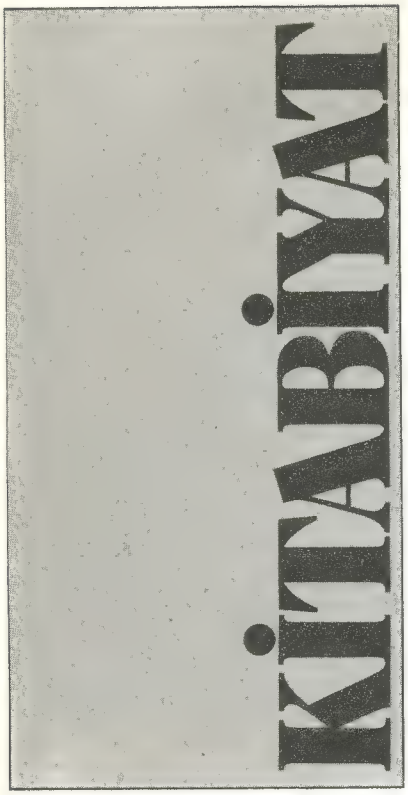

MÜSLÜMAN-YAHUDİ İLİŞKİLERİNİN TEMELLERİ

Bernard Lewis, *The Jews of Islam* (İslâm [Âleminin] Yahudileri), (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1984).

Bat Ye'or, *The Dhimmi: Jews and Christians under Islam* (Zımmî: İslâm egemenliği altında Yahudiler ve Hıristiyanlar), (Cranbury, New Jersey: Associated University Presses & Fairleigh Dickinson University Press, 1985).

Dinin etkisi her dönemde eşit olmamakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu bir teokrasiyle yönetilmiş ve İslâm'ın buyurduğu din ve devlet işleri özdeşliğine uygun olarak Şeriat, siyasi ve toplumsal hayatın her yanını etkilemiştir. Dolayısıyla Osmanlı topraklarında yaşayan çeşitli cemaatlerin birbirleriyle ilişkileri -yine tarih boyunca farklılıklar göstermekle birlikte- İslâm dininin belirlediği bir temel üzerine kurulmuştur; burada bu temeli irdeleyen birbirlerinden olabildiğince değişik iki yeni kitabı, özellikle Müslüman-Yahudi ilişkileri bağlamında tanıtmaya çalışacağız.

Peşinen şunu söyleyelim ki, İslâm egemenliğinde Müslüman-gayrimüslim ilişkileri konusunda çok farklı görüşler vardır. Geleneksel diyebileceğimiz sava göre İslâm devletleri tebaaları olan gayrimüslimlere ve bu arada Yahudilere büyük hoşgörü göstermişler, bunun karşısındaki ve nisbeten daha yeni görüşe göre ise tüm gayrimüslim azınlıklar gibi Yahudiler de İslâm topraklarında baskıya ve katliamlara uğramışlardır. Üstelik bu görüş ayrılığı siyasete de yansımıştır: genellikle siyonizm aleyhtarları birinci savı yeğleyerek İslâm egemenliğindeki Yahudilerin mutlu bir hayat yaşadıklarını, siyonizmin onlara yabancı bir "batı icadı" olduğunu, yüzyıllar boyunca gördükleri hoşgörüye karşı şimdi nankörlük edildiğini ve geçmişteki bu deneyimin İsrail ortadan kalktığı takdirde barışçıl bir beraberliğin mümkün olduğunu kanıtladığını iddia ederler; buna karşı siyonizmi Yahudi ulusunun kendi kaderini kendi tayin etmesi olarak gören ve bunu savunanlar, Yahudilere her ülkede daima zulmedildiğini, bunun İslâm devletleri için de geçerli olduğunu, Arapların İsrail'e düşmanlıklarının bu durumu sürdürdüğünü ve birarada -özellikle İslâm egemenliği altında- yaşamanın imkânsızlığını vurgularlar. Biraz Nasreddin Hoca'ya benzemeyi göze alarak, iki görüşte de gerçek payı bulunduğunu belirtip bu kısa girişi burada bitirelim.

*

Tek tük öyle kitaplar yayınlanır ki, yıllar boyunca gün ışığına çıkarılmış olan yığınla veriyi tutarlı bir bütünlük içinde yorumlayarak onlara adeta hayat kazandırır, yeni bulgular ortaya atmazsa da ancak bir ömürlük araştırmacılığın mümkün kılabileceği olgun bir senteze varmaya çalışır. Bernard Lewis'in *The Jews of Islam*'ı böyle bir kitaptır.[1] 1981'de sunulmuş bir dizi konuşmanın genişletilmiş hali olan ve metin kısmı 190 sayfayı geçmeyen bu kitapçık, konuyla ilgilenen herkes için ilk başvurulacak eserdir.[2]

The Jews of Islam sözlük anlamıyla "İslâm Yahudileri" demek; bu isimde ilk anda bir çelişki göze çarpıyorsa, bunun kaza veya tesadüf eseri olmadığını belirtelim. Gerçekten de eğer kitabın bir ana teması varsa, İslâm âlemindeki Yahudilerin Hıristiyan dünyasındakilerden *(Jews of Christendom)* farklı, kendi başlarına bir bütünlük, bir gelenek teşkil ettikleridir. Bu elbette sorunlardan, güçlüklerden, gerilimlerden âri bir beraberlik olmamıştır ama, neticede "sadece Arapça bir Yahudi kültürü değil, bir Yahudi-Arap, hattâ Musevi-İslâm kültürü" oluşmuştur (s.77), yani bir karışım değil, bir *bileşim* sözkonusudur. Kitap, işte bu bileşimin kökenini, oluşumunu ve yıkılış sürecini, toplumsal, dinsel ve kültürel yönleriyle irdelemektedir.

İlk bölümde İslâm dininin Müslüman-gayrimüslim ilişkileri konusundaki tavrının Kur'an-ı Kerim'de, hadis edebiyatında ve İslâmiyet'in ilk dönemindeki kökenleri araştırılıyor. Bu dönemde gerek Muhammed'in ve halifelerin yerel Yahudilerle ilişkileri, gerekse Musevilikten dönme Müslümanların yaptıkları veyahut onlara yakıştırılanlar, cemaatler arası ilişkilerin yasalaştırılmasında en önemli rolü oynamıştır; Arapların İslâm öncesi Yahudi düşmanlıklarının olası etkisini de unutmamak gerekir. *Zimmet, aman, cihad, dar-ül harb* ve *dar-ül İslâm* gibi kavramları, *haraç* ve *cizye* vergilerinin kurumsal ve simgesel yanlarını açıklayan Lewis, bu bağlamda anlamlı bir gözlem yapıyor: İslâm toplumunda "durum ve fırsat eşitliği bazı önemli açılardan sınırlıydı. Cemiyete tam üyelik payesi özgür Müslüman erkeklere mahsustu. Bu üç nitelikten herhangi birinden mahrum olanlar -yani köleler, kadınlar veyahut kâfirler- eşit değildiler" (s.8). Dolayısıyla Müslüman-gayrimüslim eşitsizliğini sınıflı bir toplumun bir ögesi olarak görmek gereklidir; bu eşitsizliğin dinsel yasalara yansıması her şeyden önce hükmeden ve hükmedilen ayırımını kurumlaştırmak işlevini görüyordu.[3]

İkinci bölümde bir "Musevi-İslâm geleneği"nin *(Judaeo-Islamic tradition)* varlığı savlanıyor. Açıkçası bu satırların yazarı gibi bir Müslüman ülkesinde doğup büyümüş bir Yahudi için böyle bir iddianın fazla özgün bir tarafı olmayabilir; fakat kitap her şeyden önce "Musevi-Hıristiyan geleneği"nden *(Judaeo-Christian tradition)* bahsedilmesine alışmış olan Batılı okur kitlesine hitap ettiğinden gerçek anlamıyla bir yenilik getiriyor ve bugüne kadar çeşitli yayınlarda çıkmış olan tanıtma yazılarına bakılırsa, bu savla o okurların dikkatini çekmeyi başarmıştır. Sözkonusu geleneğin oluşum süreci ve gelişmesi incelenirken iki din arasındaki temel benzerliklerin, iki toplumun din, kültür, sanat gibi alanlardaki ortak yanlarının altı çiziliyor - örneğin Batı'daki dindaşlarından farklı olarak İslâm âleminde yaşayan Yahudiler arasında birden fazla kadınla evlenmek, cariye almak gibi adetlerin geçerli olduğu belirtiliyor (s.82). Hıristiyan âlemi Yahudileriyle kıyas kitabın önemli ve inandırıcı bir boyutu olmakla birlikte yer yer bazı

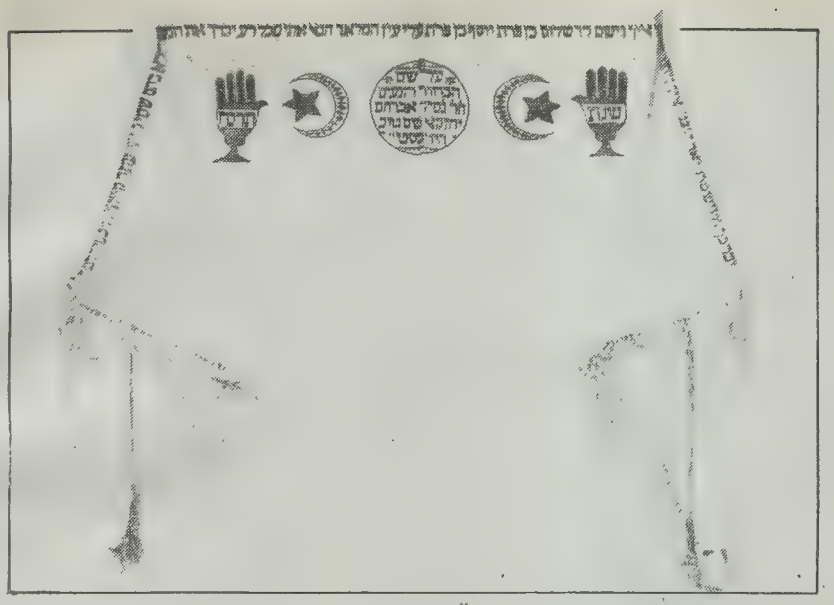

İpek üzerine sim işleme bir tallet (dua örtüsü). Üst kısmında Eski Ahit'ten fıkralar, ortasında ise sahibinin adıyla "ömrü uzun, talihi açık olsun" dileği okunuyor. Ayrıca Tanrı'nın korumasını simgeleyen iki el, küçük altı köşeli yıldız ve iki de ay-yıldız göze çarpıyor. (İstanbul, 1898 tarihli, özelkolleksiyonda).

zorlamalara da varılmaktadır: Örneğin Müslüman ve Hıristiyanların Yahudilere karşı takındıkları "düşmanca tavırlar dahi farklılık arzetmektedir. İslâm toplumunda Yahudiye düşmanlık ilâhiyat-dışıdır. Herhangi bir İslâm akidesine veyahut İslâm kutsal tarihindeki özgül koşullara bağlı değildir. Müslümanlar için bu öge -Hıristiyanlarda olduğu gibi- dinlerinin doğum sancılarının bir parçası olmamıştır" denmektedir (s.85). Gerçekten de Müslümanlar Hıristiyanlar gibi Yahudilere "Tanrı katilliği" isnat etmemişlerdir ama, Kur'an-ı Kerim'de ve Sünnet'te Yahudilere karşı açıkça olumsuz bir tavır takınıldığına ve bunun Yahudilerin İslâm dinini kabul etmemekte direnmelerine bağlı olduğuna şüphe yoktur. Önemli olan, yine Lewis'in dediği gibi, "Hıristiyanlık'takinin tam aksine, İslâm'da icraatın yasalarından daha yumuşak" olmasıdır (s.24).

Osmanlı döneminin çok güzel bir şekilde özetlendiği üçüncü bölümde mevcut olgusal bilgiler aktarılmaktan başka Yahudileri diğer gayrimüslim topluluklarından ayıran etmenler hakkında ilginç yorumlar yapılmakta. Bu bağlamda Osmanlı tarihindeki çeşitli iskânlarla sağa sola sürülen diğer topluluklardan farklı olarak bazı Yahudilere *"kendi gelen"* sıfatının yakıştırılması (s.125), kendilerine güvenildiği için yeni fethedilen topraklara yerleştirilmeleri (s.122-5) kayda değer. Onbeşinci yüzyılın ilk yarısında Edirne'ye yerleşmiş olan bir Almanya Yahudisinin cemaatine gönderdiği şu mektup, bu dönemde Yahudilerin ne kadar rahat ettiklerine delâlettir:

> Almanya'daki kardeşlerimizin başına gelen ölümden beter belaları öğrendim - zalim kanunları, gündelik olaylar haline gelmiş olan zoraki vaftisleri, sürgünleri. Duydum ki bir yerden kaçsalar gittikleri yerde daha beteriyle karşılaşıyorlar... Size ilan ediyorum ki Türkiye hiçbir eksiği olmayan bir ülkedir... Müslüman hükmü altında yaşamak Hıristiyan egemenliğinden iyi değil midir? Burada her insan kendi bağının veya incir ağacının dibinde barış içinde yaşayabilir... Ey İsrail, daha nasıl uykudasın? Kalk! Ve o kahrolası ülkeyi ebediyen terk et! (s.135-6)

Almanya'nın talihsiz Yahudileri kitlece bu çağrıya kulak assalardı, tarih ne kadar değişik olurdu diye düşünmekten kendini alamıyor insan.

Musevi-İslâm geleneğinin oluşumu kadar çöküşü de son derece ilginçtir ve dördüncü bölüme konu edilmektedir. Toplumların tarihsel "biyoritm"i diyebileceğimiz içsel etmenlerin yanısıra İslâm ülkelerindeki etnik istikrarın bozulmasında en önemli rolü hiç şüphesiz Batı'nın artan nüfuzu oynamıştır.[4] Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı Yahudilerinin durumundaki gerileme "bir ölçüde Osmanlı İmparatorluğu'nun -ve hattâ tüm İslâm dünyasının- gerek izafi askerî ve siyasi güç, gerekse kültürel yaratıcılık açılarından zayıflamasının sonucuydu. Fakat... İslâm âleminde Yahudilerin gerilemesi, bizzat Müslümanlarınkinden ve özellikle Müslüman egemenliğindeki diğer gayrimüslim azınlıklarınkinden daha kapsamlı ve daha hızlı olmuştur" (s.142). Bunun çeşitli nedenleri arasında Lewis Batı'dan göçlerin durmasından söz ediyor: Gerçekten de onaltıncı yüzyılda Batı'dan gelen ve orasıyla kuvvetli kültürel ve teknolojik bağları olan Yahudiler ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde bu üstünlüklerini Hıristiyan azınlıklara ve özellikle Ermenilere kaptırmışlardı. Fakat bu dönemde göçler tümüyle durmamıştı - Polonya, Kırım gibi yerlerden Yahudiler Osmanlı topraklarına sığınmaya devam ediyorlardı. O halde sorun göçlerin kuruması değil, gelenlerin kültürel düzeylerinin düşmesi ve tabiî bu arada Türkiye'deki Yahudilerin kendilerini yenileyememeleriydi. Üstelik belki bundan daha da önemli bir etmen, Osmanlı Devleti'nin iyice zayıfladığı bu dönemde Osmanlı Yahudilerinin artık kendilerini Batılılara zorla kabul ettiremeleriydi. Onaltıncı yüzyılda kimi Yahudiler dünyanın en büyük gücünün temsilcileri olarak Batı saray ve elçiliklerine girip çıkabilmişler (örneğin Salamon Natan Eskenazi ve Ester Kira'nın Venedik hükümetiyle ilişkileri gibi), nüfuzlarını kullanarak dünya siyasetini etkileyebilmişlerdir (1556 Ancona olayı ve 1571 Kıbrıs fethinde olduğu gibi). Oysa şimdi Batılılar Yahudilerle muhatap olmayı reddedebiliyorlardı[5] ve artık "Müslüman Türklerin değil, Avrupalı Hıristiyanların tercihleri önem taşıyordu" (s.144). Avrupalılar ise doğal olarak dindaşlarıyla ilişki kurmayı yeğliyorlardı. Bu suretle Yahudiler, İmparatorluğun "Hıristiyanlarıyla yükselmeyip, aksine son kertede dayandıkları Türklerle birlikte gerilediler" (s.180).

Batı etkisi yalnız İslâm dünyasındaki Yahudilerin gerilemesine neden olmakla kalmamış, üstelik bu sürecin ideolojik söylemini de sağlamıştır. Ondokuzuncu yüzyıl başlarından itibaren klasik Batı tipi Yahudi aleyhtarlığı Osmanlı İmparatorluğu'nda belirmeye başladı: Ünlü 1840 Şam olayından başka Halep, Antakya, Trablus, Beyrut, Kahire, İskenderiye gibi şehirlerde ve hattâ İstanbul, Edirne ve İzmir'de yüzyıl boyunca defalarca "kan iftirası" olayları vukubuldu. "İlkin iftira hemen hemen her defasında Hıristiyan topluluklarında belirdi ve birçok kez Hıristiyan -özellikle Rum- basını tarafından yayıldı; ikincisi bu suçlamalar yabancı -özellikle Rum ve Fransız- diplomatları tarafından desteklendi ve hattâ zaman zaman kışkırtıldı; üçüncüsü Yahudiler genellikle Osmanlı yetkililerinin iyi niyetine -ve ellerinde olduğu sürece yardımlarına- güvenebildiler" (s.158-9). Osmanlı Devleti Yahudileri bu tür saldırılara karşı korumaya çalıştığı gibi Müslüman toplumu da böyle fikirlere genelde kapalı kalmıştır; ancak Batı'yla fikir alışverişi içinde bulunan bazı-

ları etkin bir şekilde Yahudi düşmanlığını benimsemekten geri kalmadılar. Örneğin Türk basın ve fikir tarihine büyük katkıda bulunmuş olan ünlü Ebüziya Tevfik'in birçok yazısı ne yazık ki bütün çirkinliğiyle böyle bir Yahudi aleyhtarlığı yansıtmaktadır. Sözün kısası, artan Batı nüfuzu Ortadoğu'nun tüm geleneksel yapısını tuzla buz ederken, bin yıllık bir kültür geleneği de tarihe karışmıştır. Bu sürecin öyküsünü Lewis rahat ve kolay okunur üslubuyla çok başarılı bir şekilde vermektedir.

Kitapta ufak tefek hatalar yok değildir. Örneğin Şeyh Bedreddin'in Simavna Kadısı olduğu belirtilmiş (s.104), oysa ki bilindiği gibi Kadı'nın oğluydu. Tutucu ve ıslahatçı Yahudiler arasında 1862'de cereyan eden olaylar anlatılırken -adı anılmamakla birlikte- Kont Abraham Camondo'dan "Viyanalı bir Osmanlı Yahudisi hayırsever" diye söz edilmiş (s.176); gerçi ünlü Camondo ailesi Viyana'da bulunmuştu, üstelik Venedik bir aralık Avusturya hükmünde olduğu için Avusturya vatandaşlığı da taşıyordu, ama kökeni İspanya'ya uzanmaktaydı ve en önemlisi Türkiye'ye -çok önemli bir yer işgal ettiği- Venedik'ten gelmişti. Abraham Camondo'nun kendisi ise 1785'te İstanbul'da doğmuştu. Selânikli Yahudi İttihatçı ve Meçlis-i Mebusan üyesi Emanuel Karasu'nun adı Albert olarak verilmiş (s.179); oysa Albert Karasu *Le Journal d'Orient*'nın kurucusu ve yöneticisiydi. Bunlara rağmen kitabın bilimsellik düzeyinin genellikle çok yüksek olduğu teslim edilmelidir. Ancak başvurduğu kaynakların eleştiriye açık tarafı olduğunu da söyleyelim. Şöyle ki, yukarıda da belirtildiği gibi her şeyden önce bir sentez niteliği taşıyan bu eserin daha çok ikincil kaynaklara dayanması doğaldı; fakat bunlara -ve özellikle *Encyclopedia of Islam*'a- bağlılığı bizce yer yer aşırılığa varmıştır. Gönül isterdi ki yazar üşenmeyip temel kaynaklara göndermeler yaparak kitabın eğitici yanını daha da pekiştirseydi.[6]

Bat Ye'or'un *The Dhimmi*'sine gelince... "Şimdi İslâm dünyası milli, askerî ve iktisadi güç sahibi olduğuna göre, dinini -İngiliz Milletler Topluluğu ve Amerika Birleşik Devletleri dahil olmak üzere[7]- her bir yana yaymak isteyecektir... Müslümanların fethettikleri yerlerde din değiştirmeyi reddeden halklara neler yaptıkları olabildiğince kesinlikle bilinmelidir, çünkü gelecekte de yapacakları budur" (s.28-9) diyen Jacques Ellul imzalı dehşetengiz ve histerik derecede İslâm aleyhtarı bir önsözle başlayan ve Lübnan'daki faşist Phalange Partisinin *eli kanlı* çete reisi Beşir Cemayel'in bir söyleyiviyle biten bir kitabın Türkiyeli okuru en azından rahatsız etmesi beklenebilir.

Ye'or'un kitabı açıkçası değişik ve ele alınması güç bir eserdir. Fıkıh'tan ruhbilimsel tarihçiliğe *(psychohistory)* kadar birçok telden çalmakla birlikte, çağdaş bir bilim anlayışıyla yazılmadığı için, ona böyle bir anlayışla yaklaşan okurların asgari beklentilerini karşılamayacaktır. Yine de, içerdiği 245 sayfalık geniş belge derlemesi -bunların kaynakları aşağıda görüleceği gibi zaman zaman sorgulanabilirse de- bu kitabın hepten yabana atılmasını da mümkün kılmamaktadır.

Bir anlamda bu kitap, Yakın Doğu'nun yok olan kültürel, dinsel ve etnik çoğulculuğuna yakılmış duyarlı bir ağıttır.[8] Gerçekten de dar kafalı milliyetçilik uygulamalarıyla iki bin beş yüz yıllık bir kültür mirası çarçur edilmiş, sonuçta ise sadece dünyanın tümden fakirleşmesi sağlanabilmiştir. Bazıları bunun "tarihin karşı konulmaz akışı"nın bir parçası olduğunu düşünüp sözkonusu edilmeye değmez bulabilirler. Biz kendi payımıza böyle katı ve kısır bir görüşe katılamıyor ve yazarın umutsuzluğunu ve hüsranını önemli ölçüde paylaşıyoruz.

Ancak Ye'or kederini ve öfkesini yanlış yönlendirmekte, bu sürecin nedenlerini İslâm dininin ve/veya Arap ulusunun nevii şahsına münhasır bazı niteliklerinde aramaktadır. Oysa ki geçmişi bugünün gözlüğüyle yorumlamak *(presentism)* en kaçınılması gereken bir davranıştır: Sorun İslâm ülkelerinin bugün bile hiçbir yerde görülmeyen bir evrensel hoşgörü uygulayıp uygulamadıkları değil, kendi çağdaşlarıyla nasıl kıyaslanabilecekleridir. Meseleye böyle yaklaşıldığında Ye'or'un değerlendirmelerine katılmak büsbütün güçleşmektedir.

Yazımıza konu olan *The Dhimmi: Jews and Christians under Islam*, 1980'de Fransızca olarak yayınlanmış olan *Le Dhimmi: Profil de l'opprimé en Orient et en Afrique du Nord depuis la conquete arabe* (Zımmî: Arap fethinden beri doğuda ve Kuzey Afrika'da ezilenin çehresi) adlı eserin oldukça genişletilmiş bir çevirisidir.[9] Fransızca başlıktaki -İngilizce'ye nedense alınmayan- "ezilenin çehresi" sözcükleri Ye'or'un gündemini açıkça ortaya koymaktadır: İslâm dininde Müslman egemen güçlerle gayrimüslim tebaaları arasındaki ilişkiyi belirleyen *zimmet* kurumunun iki eşit taraf değil de ezenle ezilen arasında hakimiyet ilişkileri içeren eşitsiz ve çarpık bir düzen olup, İslâm ülkelerinde her dönemde gayrimüslimleri her açıdan ezmek ve hattâ imha etmek için kullanılmış olduğunu tanıtlamak.

Şimdi: Yukarıdaki savın ilk yarısının doğru olduğuna kuşku yoktur. İster Kur'an-ı Kerim'de ve Sünnet'te olsun, ister ulemanın ve fakihlerin çeşitli metinlerinde, zimmet kurumu Müslümanın gayrimüslim üzerindeki çok yönlü buyurganlığının yasalaştırılmış şeklinden başka bir şey değildir.[10] Fakat bunun böyle olmamasına imkân var mıydı? İslâm'ın en dinamik yükseliş döneminde, Arabistan'ın yenik Yahudi kabileleriyle muzaffer Müslümanlar arasındaki ilişkileri düzenlemek için oluşturulan, daha sonra da Bizans'ın Yahudileri ve Doğu Kilisesi'ni tanımayan Hıristiyanları ezmek için geliştirdiği yasalardan esinlenen zimmet düzeninin aydınlanma çağındaki "hürriyet, müsavat, kardeşlik" zihniyetinin bir benzerini yansıtması düşünülebilir mi? Egemenlik ilişkilerinin kurumsallaştırılmasında gayrimüslimin aşağılanması için bu denli ayrıntılı ve habis bir düzen[11] kurmanın gerekliliği veya isabetliliği elbette tartışılabilir. Fakat Ye'or'un yaptığı gibi, ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllardaki mücadeleleri, cürümleri, katliamları bu kurumun doğal sonuçlarıymış gibi göstermek, hattâ İsrail-Arap çekişmesini bu biçimde değerlendirmek ve anlamaya çalışmak, ciddiye alınması çok güç bir önermedir. Kırımların kuramsal mazeretini teşkil etmek şöyle dursun, mağlup olanların toptan imha edildikleri bir devirde zimmet hiç olmazsa belirli bir çerçeve içinde bir himaye ortamı sağlamıştır.

Tabiî bu, İslâm egemenliğindeki gayrimüslimlerin hiçbir zaman eziyet çekmedikleri anlamına gelmez: Nitekim Ye'or tarih boyunca birçok ülkede çeşitli gayrimüslim topluluklarının başına gelmiş olan türlü bela ve felaketin ayrıntılı bir dökümünü vermektedir (s.51—74). Fakat bu dökümün kapsamlılığı aynı zamanda en büyük kusuru oluyor, çünkü dönemler, ülkeler, hükümdarlar, dinler ve mezhepler öylesine karmakarışık bir şekilde sıralanmışlar ki, her toplumun ve her devrin özgüllüğü kaçınılmaz olarak karanlıkta kalıyor. Gerçi birkaç kez Osmanlı İmparatorluğu'nda daha büyük bir hoşgörü uygulandığı teslim ediliyor, ama metin ister istemez bir rastgele tarihler ve yer isimleri silsilesinden ibaret kalıyor.

Tarihçinin başlıca işlevi geçmişi yeniden inşa etmektir; bu ise doğal olarak sadece resmî belgelerle sınırlı kalmakla başarılamaz. Örneğin günümüzü araştıran geleceğin tarihçisi yorumunu sadece anayasa ve/veya diğer kanunlar üzerine, temellendirirse elbette gerçekçi bir ürün ortaya çıkaramaz: tüm diğer veriler bir yana, sözkonusu yasaların uygulanıp uygulanmadığı, hattâ yazılı olmayan yasaların olası var-

Solda, bir Yahudi. Kuşağındaki divite bakılırsa bir kâtip veya hattat olsa gerekir. Elindeki çubuk ilgi çekicidir. (Ondokuzuncu yüzyıl, The Jewish Museum, New York, F 5877).

Sağda, İstanbul'da bir Yahudi taciri. Sarık yerine kaveze denilen bir başlık, cübbe ve entari giymektedir. (Camille Rogier royale de costumes [Paris, 1842]. The Jewis Theological Seminary of America, New York).

lığı, en az kanun metinlerinin kendisi kadar önem taşır. Keza İslâm toplumlarında da, zimmet düzeninin ismen var oluşu bu düzenin çeşitli zaman ve mekânlarda yaptırımı ve uygulanma derecesi hakkında hiçbir fikir vermez. Oysa önemli olan budur.

Peki, devlet asla mevcut bir kanunun uygulanmamasına ilişkin emirname vermeyeceğine göre, araştırmacı böyle bilgiler için nereye başvurmalıdır? İşte bu noktada tarihçiler belge kolleksiyoncularından ayrılır. Örneğin Lewis, toplumsal ve iktisadî bunalım dönemlerinde bazı ulemanın zimmetin yeterince uygulanmamasına dair yazdıkları şikâyetnamelerden ve fetvalardan söz etmektedir (s.28-30); keza zaman zaman çeşitli İslâm ülkelerinde aynı kaygılardan kaynaklanan isyanlar ve direnişler olduğu bilinmektedir (örneğin Ye'or, s.55). O halde şu sonuç ortaya çıkıyor ki, zimmet bütünüyle uygulanmamaktaydı! Refah dönemlerinde bol olabilen hoşgörünün bunalımlı zamanlarda kıtlaşması, öfkenin odak noktası olarak ise şu veya bu azınlığın seçilmesi, çok olağandır; burada önemli olan, zimmetin -her ne kadar kâğıt üzerinde var idiyse de- uygulanma derecesinin müphem olduğunun ima edilmesidir. Mevcut kaynaklar, özellikle İran, Fas ve Yemen'de (bazı ufak tefek istisnalarla) zimmetin en katı ve acımasız haliyle tatbik edildiğini, buna karşılık Endülüs, Mısır ve bilhassa Türkiye'de -özellikle toplumsal âhenk dönemlerinde- pek uygulanmadığını göstermektedir. Bu şartlar altında konuyla ilgilenen bir araştırmacının dönemlere ve ülkelere göre ortaya çıkan farklılıkların nedenlerini irdelemesi beklenebilir; Ye'or ne yazık ki bunu yapmamaktadır.

Çağlar boyunca farklılıklar göstermekle birlikte belirli bir istikrar arzeden zimmet kurumu ve Müslüman-gayrimüslim ilişkileri ondokuzuncu yüzyıldan itibaren önemli değişikliklere uğramıştır. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nda Mecelle ile mahkemede zimmîlerin şehadeti tanınmış (1840), Islâhat Fermanı ile din farkı gözetmeksizin tüm Osmanlılara vatandaşlık hakları verilmiş (1856), bu suretle on altıncı yüzyıldan beri kapitülasyonlar yoluyla yabancılara giderek artan bir biçimde tanınan zimmetten muafık yerli gayrimüslimleri de kapsayagelmiştir. Önemli ölçüde Batı'nın tesirini ve müdahalesini yansıtan bu gelişmelerin toplumu etkilemesi doğaldır - nitekim bu etkilerin bir kısmından yukarıda Lewis'in kitabı bağlamında söz edilmişti. Ne yazık ki Ye'or'un önyargılı yaklaşımı burada da kendini göstermektedir. Özetlemek gerekirse yazar şöyle bir şema kurmakta: Batı'nın bastırmasıyla gayrımüslimlere eşit haklar tanınınca Müslüman toplumu öfkeleniyor, zimmet ortadan kalktığına göre artık onları himaye etme zorunluluğunun da kalmamış olduğunu savunan ulema "fanatik" halkı kışkırtınca Müslümanlar gayrımüslimlere saldırıyor, bu suretle çeşitli katliam ve soykırımları vukubuluyor (s.86, 91, 104-5). Bu ilginç öykünün tek kusuru gerçekleri yansıtmaması; fakat toplumsal ve iktisadî verileri hiç dikkate almayan, sadece fikriyat düzeyinde kalan bir çözümlemeden fazlasını beklemek de zaten abes olurdu.

Gerçekten de belki kitabın en ciddi sorunu tarihe gayritarihî (ahistorical) bir şekilde yaklaşması, olayları değerlendirirken vukubuldukları özgül zamanı, yeri, kısacası tarihsel koşulları dikkate almamasıdır. Sanki yazar için tüm Yahudi katliamları -ister 1066'da Granada'da, ister 1948'de Sana'da olsun- aynı tarihdışı gerçeğin, İslâm'ın gayrimüslimlere karşı takındığı tavrın, doğal ve eşdeğerli sonuçlarıdır. Dolayısıyla kitap boyunca geçmişle günümüz arasında -birçoğu açıkcası hayalî veyahut en azından çok çarpık bir mantığın ürünü olan- benzerlikler peşinde koşulmakta ve sonuç olarak türlü zorlamalara varılmaktadır. Şüphesiz geçmişle şimdiki zaman arasında ilişki olmadığını iddia etmiyoruz; bugünü anlamak için tarihsel geçmişi bilmek gerektiği en azından her *Tarih ve Toplum* okurunun malumudur. Üstelik günümüzde geçmişin izlerine rastlamak da mümkündür: örneğin güya savaş zenginlerini hedef alan, fakat sonuçta gayrımüslimleri perişan eden 1942 Varlık Vergisi, bir çağdaş avarız değilse neydi?[12] Keza Ayetullah Humeyni zimmetin tekrar uygulanmasını açık olarak talep etmiştir.[13] Fakat Ye'or'un öne sürdüğü mekanik benzerliklerden hareketle ne bugünü, ne geçmişi kavramak mümkün olabilir.

Yazarın bu tavrı özellikle kitabın İsrail-Arap sorununa eğilen ikinci bölümü için geçerlidir. Burada gerek çeşitli Arap devlet adamlarının, gerekse Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) liderlerinin cihad'dan dem vuran ve zimmetin toplumlararası ilişki anlayışını çağrıştıran demeçlerinden, bugünkü mücadelelerin sözkonusu tarihî geleneğin uzantısı olduğu sonucuna varılmaktadır. Aslında bir Yaser Arafat'ın cihad ilân etmesinde halkı coşturmak ve seferber etmek kaygısının ötesinde anlam aramanın saçmalığı, zihni tamamiyle kapalı olmayan herkes için aşikâr olsa gerek. Fakat aynı zamanda FKÖ gibi iddialı bir örgütün ideolojik söylemi "propaganda içindir" diye bir kenara da atılamaz; yalnız askerî zafere değil, ayrıca özgür kılmağa (emancipation)

yönelik toplumsal hareketlerde askerî bir söylem ve eylem birliği aramak herkesin hakkıdır. Bu bağlamda Ye'or'un pek ciddiye alınamayacak eleştirisi yine de okurun aklına bazı geçerli sorular getirebilir: bizce bunların en başında FKÖ'nün iddia edildiği gibi ilerici bir örgüt mü olduğu, yoksa sadece Arap küçük burjuva milliyetçiliğini mi yansıttığı sorusu gelmelidir. Bu farklı konuya burada girmeyeceğiz.

Kitabın üçüncü ve en hacimli kısmı Müslüman-gayrimüslim ilişkileri konulu çeşitli belgelere ayrılmış İlkin Arap âlimlerinin çeşitli tefsir ve yazıları, zimmetin dinsel temellerini ortaya koymak amacıyla sıralanıyor; daha sonra -önce gözlemleyenlerin, sonra da yaşayanların kaleminden- çeşitli yörelerde zimmîlerin yaşantısını yansıtan yazılar verilmiş; nihayet çağdaş örneklerle bölüm bitirilmiş. Bu belge derlemesi çok yararlı olmakla ve sıkı bir çalışmayı yansıtmakla birlikte, hiç şüphesiz son derece tarafgir bir seçmenin sonucudur. Örneğin onaltıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda altın çağlarını yaşamakta olan Yahudiler hakkında belgelerin yokluğuna karşın, bütün bölgede etnik dengenin bozulduğu ondokuzuncu yüzyıl hakkında alıntıların bolluğu çarpıcıdır. Fakat bu maksatlılığın da ötesinde seçilen belgelerin çoğunluğu kaynakları açısından düşündürücüdür.

Somutlamak gerekirse, derlemedeki belgelerin birçoğu Batılı gözlemcilerin (seyyah, elçi, vb.) eseridir; bunların ise -özellikle sömürgecilik çağında- güvenilirlikleri çok şüphelidir. Yazar kitabının başlarında bu sorunun bilincinde olduğunu belirtip diğer bakış açılarının da eşit öznellikte olduğunu ileri sürüyor (s.38); bu doğruysa da, iyi bir tarihçi elbette eşit derecede tarafgir ve öznel kaynaklardan birini seçmeyi değil, tümünden karşılaştırmalı bir biçimde belgeler almak suretiyle nisbeten nesnel bir sonuca varmayı, tercih ederdi. O dönemin ardındaki gerçekler ne olursa olsun, bu gerçekleri o esnada Osmanlı İmparatorluğuyla savaş halinde bulunan, veyahut türlü çıkar mücadeleleri veren devletlerin temsilcilerinden öğrenmek elbette mümkün değildir. Batılı gezgin ve şarkiyatçıların siyasî amaçlı çalışmalar yürüttükleri,[14] üstelik yüzyılların getirdiği önyargı ve tavırlarla Doğuya baktıkları bilinmektedir - nitekim Ye'or'un kendisi de sık sık bunların Doğuluları (yalnız Müslümanları değil, tümünü) ne kadar hor gördüklerini vurgulamaktadır. O halde bu kaynaklara aşırı önem vermekle hatalı sonuçlara varılacağı açıktır.

Gerçekten de *The Dhimmi*'nin en can sıkıcı yanlarından biri yazarın -uzun yıllardır devam eden bir tartışmayı devam ettirdiği için- kendine yöneltilebilecek eleştirileri önceden tahmin edip yinelemesi, fakat sonra da bunları bir kenara bırakıp kendi mantığını sürdürmesidir. Örneğin İslâm akidelerinin zimmîlerin ezilmesine doğrudan doğruya yol açmadığını, ezici bir düzene alet olan insanlarla o düzenin kendisi arasında bir fark olduğunu (s.36-7), zimmetin sadece çağdaşı olduğu diğer düzenlerle karşılaştırılarak değerlendirilebileceğini (s.131) vb. belirtmekle birlikte yazıları bu gerçekleri yansıtmaktan uzaktır. Kitapta ayrıca birçok olgusal hata da olduğu belirtilmelidir. Örneğin Balkanların Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopması sürecinde Yahudi cemaatlerinin "siyasetle ilgilenmedikleri" (apolitical) ve kendilerine Hıristiyanlar tarafından bir "dinci fanatizm" ortamında zulmedildiği belirtilmiş (s.90); oysa ki örneğin Selanik'teki Osmanlı tabiyetinde kalmak ve şehirlerinin Yunanistan'a ilhakını önlemek için çok direndikleri iyi bilinir. Keza zimmîlerin çektikleri eziyetten dolayı İslâm ülkelerinden sık sık göç etmek zorunda kaldıkları belirtilirken (s.67, 138) yüzyıllardan beri Avrupa Hıristiyanlarının baskısından ve cürümlerinden kurtulmak isteyen Yahudilerin tek gidebildikleri yerlerin Müslüman Osmanlı toprakları olduğu unutulmuş. Yine maksatlı bir "unutkanlıkla" Yahudileri hor görmenin Müslüman kültürüne ne kadar nüfuz ettiğini kanıtlamak için Galanté'nin bir kitabına[15] gönderme yapılmış (s.129, 138 n.1) ama, aynı kitapta Rumlar'ın ve Yahudiler'in birbirlerini ve de Müslümanları taşlayan birçok atasözleri ve deyimlerine de yer verildiği söylenmemiş. Bunlardan başka çok genel ve yuvarlak betimlemelerle İslâm egemenliğindeki gayrimüslimlerin durumu anlatılırken açıkçası daha çok Rusya'yı, Ukrayna'yı, Polonya'yı çağrıştıran imgeler kullanılmış, bunların İslâm toplumları için geçerli olduklarına dair hiçbir kanıt gösterilmemiş (örneğin s.79, 101). Ve nihayet Batı'nın özgürlükçü girişimleriyle zimmetin kaldırılmasının ardısıra İslâm boyunduruğuna karşı baş kaldıran millî hareketler modeline tüm gayrimüslim topluluklarının uyumunu sağlamak için toprak mücadelesi veren bir "doğu Siyonizmi" ortaya konmuş ki, bu akımın Ye'or'un muhayyilesi dışında bir varlığı olduğu pek şüphelidir.[16]

Özetlemek gerekirse, tam anlamıyla nesnel bilgi üretimi olabileceğine inanmamakla birlikte, bu kadar partizan bir kitabın da geleceğin fikir tarihçiliğine malzeme teşkil etmenin ötesinde herhangi bir işlevi olabileceğine ihtimal veremiyoruz. Buna karşın Lewis'in monografisi her okurun zevkle ve faydalanarak okuyacağı bir başvuru kitabıdır.

İrvin Cemil SCHICK

---

[1] Çok saygın bir tarihçi olan Bernard Lewis son yıllarda siyasî mahiyetli bazı tartışmalara da sürüklenmiştir. Doğrusu kendisine yöneltilen eleştirilerin kimisine ilkece katılıyor ve son zamanlarda artık iyiden iyiye çirkinleşmiş olan bu polemikteki sağırlar diyalogunu muhatapların geçmişlerindeki çok farklı birikimlerden ileri gelen bir iletişim yokluğuna bağlıyoruz. Ancak sözkonusu eleştirilerin burada tanıtılan kitap için genelde, geçerli olmadığı kanaatindeyiz. Meraklıları bu polemiği şu metinlerde izleyebilirler: Edward Said, *Orientalism* (Şarkiyatçılık), (New York: Vitage Books, 1979); Bernard Lewis, "The Question of Orientalism" (Şarkiyatçılık sorunu), *The New York Review of Books*, 29, 11 (24 Haziran 1982), s.49-56; Edward Said ve Bernard Lewis, "Orientalism: an Exchange" (Şarkiyatçılık: bir tartışma), *The New York Review of Books*, 29, 13 (12 Ağustos 1982), s.44-48; Edward Said, "Orientalism Reconsidered" (Şarkiyatçılığa yeni bir bakış), *Race and Class*, 27, 2 (Güz 1985), s.1-15 ve *Cultural Critique*, 1 (Güz 1985), s.89-107.

[2] Bu konuda daha etraflı bilgi için özellikle bkz. Norman A. Stillman, *The Jews of Arab Lands: a History and Source Book* (Arap ülkelerinin Yahudileri: bir tarihçe ve başvuru kitabı) "Philadelphia: The Rise of İslam to Sabbatai Zevi" (İslâm'ın yükselişinden Sabbetay Sevi'ye kadar İslâm egemenliği altında Yahudiler) *Bibliographical Essays in Medieval Jewish Studies*, c.2, (New York: Anti-Defamation League of B'nai Brith ve Ktav Publishing House, 1976) Solomon D. Goitein, *Jews and Arabs: their Contacts through the Ages* (Yahudiler ve Araplar: çağlar boyunca ilişkileri), New York: Schocken Books, 1955) ve *A Mediterranean Society: the Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza* (Bir Akdeniz toplumu: Kahire *Geniza*'sı [evrak ambarı] belgelerine göre Arap dünyasının Yahudi cemaatleri), 4c., (Berkeley, California: University of California Press, 1967-1983). Salo W. Baron, *Social and Religious History of the Jews* (Yahudilerin toplumsal ve dinsel tarihi), 18c., (New York: Columbia University Press, 1952-1983); Erwin I. J. Rosenthal, *Judaism and Islam* (Musevilik ve İslam), London: Yoseloff, 1961); Abraham I. Katsh, *Judaism and the Koran* (Musevilik ve Kur'an), (New York: A.S. Barnes & Co., 1962).

[3] Bu yasaların ayırdedici niteliği öylesine geniş kapsamlıydı ki, örneğin gayrimüslimlerin çocuklarına Müslüman adı vermeleri dahi yasaklanmıştı (s.33); ortak isimlerin ise farklı biçimlerle kullanılması şart koşuluyordu - Süleyman yerine Salamon, Davud yerine David, Musa yerine Moşe veyahut Moiz gibi.

[4] Bunun örnekleri için bkz. Donaki Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire 1881-1908: Reactions to European Economic*

Penetration (Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal parçalanma ve halkın direnişi 1881-1908: Avrupa'nın iktisadî nüfuzuna karşı tepkiler), (New York: New York University Press, 1983). Yazar burada yüzyılların etnik dengesinin bozulmasında Anadolu-Bağdat Demiryolu, Ereğli Kömür İşletmesi ve İstanbul Limanı gibi yabancı şirketlerin işçilerinin dinine ve milletine göre farklı davranmaları ve 1908 Avusturya Boykotu'nun Batıyla eklemlenmiş Hıristiyan azınlıklarını Müslümanlardan daha fazla zarara sokması gibi etmenlerin rolünü incelemektedir.

[5] Daha 1650'de Avusturya'ya verilen kapitülasyon şöyle bir madde içeriyordu: "Çasarya Devleti tüccarı simsarlık için Yahudi taifesinden birini kendi rızalarıyla mâdem ki istihdam etmeyeler Osmanlı Devleti tarafından hiçbir suretle Yahudi taifesinden simsar tâyin olunmıya." Aynı madde ("hiçbir suretle" yerine "zorla" ibaresiyle) Avusturya ile 1717'de yapılan ticaret antlaşmasında da yer almaktadır. 1740'ta Fransya'ya verilmiş olan kapitülasyonda biraz daha muğlak bir ifade kullanılmışsa da benzer gaye güdülmüş olması olasıdır. Bkz. Necdet Kurdakul, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar* (İstanbul: Döler Neşriyat, 1981, s.92, 103, 139.

[6] Yeri gelmişken şunu belirtmek gerekir ki, Lewis Osmanlı Yahudileri tarihçiliğinde Türkiye'deki arşivlerin kullanılmasına öncülük etmiş araştırmacılardan biri olup. birincil kaynakların yabancısı olmaktan çok uzaktır. Örneğin bkz. Bernard Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives: a Contribution to the History of the Jews in the Ottoman Empire* (Türk arşivlerinden notlar ve belgeler: Osmanlı İmparatorluğu Yahudilerinin tarihine katkı), (Jerusalem: The Israel Oriental Society, 1952).

[7] Bu önsözün kitabın İngilizce baskısı için yazılmış olduğunu, kimlerin uykusunun kaçırılması amaçlandığını göstermesi açısından, hatırlatmakta yarar var.

[8] Bu bağlamda "Bat Ye'or'un Mısır'da doğmuş ve İsviçre'ye yerleşmiş bir Yahudi'nin takma adı olduğu belirtilmelidir. Bilindiği gibi çok eski ve çok saygın bir tarihi olan Mısır Yahudi cemaati Nasır döneminde toptan sınırdışı edilmişti. Yazarın kökeni, kitapta sözkonusu edilenleri kişisel deneyimleri ışığında değerlendirmesine ve sonuç olarak belki fazla öznel bir tavır takınmasına neden olmuştur.

[9] (Paris: Editions Anthropos, 1980). İngilizce çeviri daha kapsamlı olduğundan burada esas tutulmuştur.

[10] Bu savı kanıtlayacak sayısız belgeyi burada sıralamamız elbette mümkün değildir. Bu konuda çeşitli görüşler için bkz. Clifford Edmund Bosworth, "The Concept of *Dhimma* in Early Islam" (İslamiyetin ilk devirlerinde zimmet kavramı), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, der. Benjamin Braude ve Bernard Lewis (New York: Holmes & Meier, 1982), c.1, s.37-51; Arthur Stanley Tritton, *The Caliphs and their Non-Muslim Subjects: a Critical Study of the Covenant of 'Umar* (Halifeler ve Gayrimüslim tebaaları: Ömer ahdi üzerine bir eleştirel araştırma), (London: Oxford University Press, 1930); Antoine Fattal, *Le Statut legal des non-musulmans en pays d'Islam* (İslâm ülkelerinde gayrimüslim'lerin hukuki konumu), (Beirut: Imprimerie Catholique, 1958); Karl Binswanger, *Untersuchungen zum Status der Nichtmuslime im osmanichen Reich des 16. Jahrhundert, mit einer Neudefinition des Begriffes "Dhimma"* (Onaltıncı Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim'lerin durumu üzerine araştırmalar ve "zimmet" kavramının yeni bir tanımı), (München, 1977).

[11] Burada haraç ve cizye vergilerinin yanısıra gayrimüslimlerin Müslümanlarla ilişkilerini, hukuksal haklarını (örneğin şahitlik gibi), kıyafetini, görünüşünü, konutunu, ibadetini, tapınağını, ismini, hattâ binek hayvanını ve ona biniş şeklini tayin eden sayısız yasağı ve yasayı kastediyoruz.

[12] Avarız olağanüstü alınan ve birçok kez gayrimüslim cemaatlerini hedefleyen bir geçici vergiydi.

[13] Örneğin bkz. Hamid Algar, *Islam and Revolution: Writings and Declarations of Imam Khomeini* (İslâm ve devrim: İmam Humeyni'nin yazı ve demeçleri), (Berkeley, California: Mizan Press, 1981), s.45 v.d.

[14] Bu bakış açısının iyi bir örneği İngiltere'nin Saray Bosna elçisinin 1871 tarihli şu sözlerinde görülmektedir. "Çoğu kez suçsuz insanların aleyhine işleyen gereksiz gecikmeler ve ihmalkârlık, açık rüşvet ve fesat, Türklerle Hıristiyanları ilgilendiren her davada Müslümanlara tamamen kaçınılmaz ve haksız iltimas -tüm İmparatorlukta Türk idaresini "adalet" denilen şeyden ayıran bütün bu etmenler, şu soruyu ister istemez gündeme getirmektedir: eğer Avrupalı devletler kapitülasyonlardan vazgeçecek olsalar Türkiye'deki yabancıların hali ne olur? Şuna eminim ki en azından taşradakilerin durumu tahammül edilmez bir hal alır, son adamına kadar hepsi ülkeyi terk ederler ve bu arada Avrupa'da Türkiye aleyhine gelişen kamuoyu memleketin mahvına yol açar. Tüm sınıflardaki evrensel cehalet, fesat ve taassup, daha en az bir nesil için etkili bir adelet uygulamasını olanaksız kılmaktadır" (Ye'or, s.100). Gerçekler belki bir ölçüde yansıtılıyorsa dahi, burada adelet kaygısının çok ötesinde bazı amaçların güdüldüğüne kuşku yoktur. Sömürgecilik olgusunda şarkiyatçılığa biraz fazla belirleyicilik tanımakla birlikte bu konuda yeni bir çığır açan kitap Edward Said'in yukarıda anılan *Orientalism* adlı eseridir; bunun oldukça hatalı bir Türkçe çevirisi de yayınlanmıştır (İstanbul: Pınar Yayınevi, 1981).

[15] Abraham Galanté, *Le Juif dans le proverbe, le conte et la chanson orientaux* (Doğu atasözleri masalları ve şarkılarında Yahudi), İstanbul: Société Anonyme de Papaterie et d'Imprimerie, 1935).

16. Burada -bazen iddia edildiği gibi- İslâm ülkelerindeki Yahudilerin Siyonizme hiç ilgi duymadıklarını ima etmiyoruz; fakat bu ilginin Avrupa'ya kıyasla dağınık ve pek sınırlı kaldığına ve her halükârda Ye'or'un öne sürdüğü düzeyde olmadığına şüphe yoktur.

HAZAR VE KARAY TÜRKLERİ

(Kayseri: Se-Da Yayıncılık, 1985), XV s., 700 TL.

Tarih ve Toplum'un 1984 yılının başında çıkan ilk sayısındaki ("Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar" dizisinin birincisi olan) "İbranî Yazısı ile Türkçe" başlıklı makalede, Musevî Türklerden söz edilmiş, Arthur Koestler'in *Onüçüncü Kabile* kitabı da anılmıştı (s.21). Koestler bu yapıtında, Hitler'in büyük bir bölümünü gazodalarında ve fırınlarda imha ettiği Doğu Avrupa Yahudilerinin Hazar Devleti kalıntısı ve dolayısıyla Türk kökenli oldukları görüşünü vurgulamaktadır. Şimdi, aynı konuda -ve en son olarak Koestler'in savunduğu görüşü yadsıyan- bir doktora tezi yayımlandı. Bu çalışmanın İlâhiyat Fakültesi'nde bir Dinler Tarihi tezi olarak hazırlandığı anlaşılıyor. Yazar Arapçadan başka, İngilizce ve Almanca eserlerden de yararlanmış; ayrıca, Polonyalı bir Karay araştırıcısıyla mektuplaşmış, İstanbul'daki (Hasköy) küçük Karaim cemaati üyeleriyle görüşmüş. Kendisini, bu ciddi çalışmasından ötürü içtenlikle kutlamak gerekiyor.

İki bölümden oluşan kitapta, önce Hazarlar, sonra da yazarın onların başlıca kalıntısı olduğunu savunduğu Karaylar incelenmekte. Hemen belirtmeliyiz ki, yazarın tezi, daha doğrusu karşı-tezi, yani Doğu Avrupa Yahudiliğinde muhtemelen bir miktar Hazar kanı bulunmakla birlikte, bu cemaatin esas itibarıyla Hazarlar'dan kaynaklanmadığı; zaten Hazarlar arasında Yahudiliğin bütün halkı kapsamayıp, yönetici azınlıkla sınırlı kaldığı; Hazar Yahudilerinin, Doğu Avrupa Musevîleri gibi Rabbanî (Talmudist) değil, Karaî (Tevratçı-Ananist) mezhepten oldukları, yeterince inandırıcı bir biçimde kanıtlanmış görünüyor. Ancak, Dr. Kuzgun bazı akıl yürütme, çözümleme ve kanıtlamalarında pek "ilkel" kalmaktadır. Bunlara bir örnek, yazarın Hazarlar'ın dış ve iç çöküş sebepleri olarak sıraladığı, Bizans ve Rus entrikaları, casuslar vasıtasıyla çıkarttırdıkları iç isyanlar, Türkleri biribirlerine düşürtmeleri ("Zaten tarih boyunca Ruslar, Türk kabilelerin arasına daima fitne sokmuş, onları birbirleriyle savaştırmış, savaşlar sonunda zayıflayan tarafa kendileri yüklenerek onları yok etmişlerdir." s.43); ülkede din, dil, kültür, kader ve menfaat birliğinin yok olması, zevk ve sefahatın artması, askerî siste-

min bozulması ("zamanla asker-millet olma özelliğini yitirmiş, savaşarak ganimet elde etmek yerine, ticaretle zengin olma yolunu tercih etmişlerdir." s.45), Hakan'ın Harem'in esiri olması gibi etkenler! Bu tür bir anlayış, TRT'nin bazı tarih senaryolarına pek uygun olabilir, ama ciddi bir tarih çalışmasına hiç yakışmıyor. Bir devlet böyle batmaz, belki böyle batılacağına inandığı için batar! (Ahlâkî belirtilerin temelindeki ekonomik ve toplumsal gelişmeler nelerdir?)

Yazarın bir başka ilkellik örneği, Rusların eski Hazar kalıntılarının bulunabileceği yerleri barajlar yapıp sulara gömerek, onların izlerini yok etmeye çalıştıklarına inanması (s.62). Komünistlerden herşey beklenir elbette; ama niye böyle bir şey yapsınlar? Kendi Hazar arkeologlarına özel bir düşmanlıkları mı var? Sakın biz de, eski Samosata'yı (Samsat) arkeologlarımız orada bir şeyler bulamasın diye Karakaya baraj gölünün altında bırakıyor olmayalım? Ama biz, Re Rusuz ne de Komünist.

Keza, son zamanlarda bazı milliyetçi-mukaddesatçı çevrelerde moda olan, Eski Türk Dini'nin Putataparlık ya da Şamanlık değil, bir Tek (Gök) Tanrıcılık, Bir Hanifilik, bir çeşit İslâmdan önce Müslümanlık olduğu iddiasının paylaşılması da (s.84-90), ciddiyetle bağdaşmaz görünmektedir. Kaldı ki, yazarın kendisi Karaylara Hazarların eski *dininden* geçen iyilik ilâhı Uluğ Ata ve kötülük ilâhı Karga Uluğ Ata'dan söz etmekle de (s.232), bu iddiayı farkında olmadan yalanlıyor.

Denikin ve Wrangel'in komünistlere karşı çarlık ordusunda savaşan "Karay subayları" oldukları (bu nedenle Komünist İdare'nin Karayları Sibirya'ya sürdüğü s.189) ise, genel kültür yoksunluğundan ileri gelmektedir. (Yararlanılan kaynakta, herhalde, Denikin ve Wrangel'in ordularında Karay subaylarının da bulunduğu yazılıdır.)

Tarihçi, sadece gayretli değil, aynı zamanda geniş bilgili ve sağlam değerli olmalıdır. Aksi takdirde, emeklerine yazık olur. Yine de, bu kitabın yayınlanmasını takdirle karşılıyor ve yazarından, ileride daha incelikli yapıtlar bekliyoruz.

Mete TUNÇAY

BİR ELÇİNİN TARİHİ

Ali İhsan Bağış, *Britain and the Struggle for the Integrity of the Ottoman Empire, Sir Robert Ainslie's Embassy to İstanbul, 1776-1794* (Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Bütünlüğü İçin Mücadele, Sir Robert Ainslie'nin İstanbul'daki Elçiliği (İstanbul: ISIS Press, 1984).

Elçilikler tarihi Türkiye'de pek fazla incelenmiş bir konu değildir ve zaten Dışişleri Bakanlığı başta olmak üzere, pek fazla ilgi de görmemektedir. Bunun bir nedeni, Osmanlı Devleti'nin daimî elçilik âdetine çok geç sahip olmuş olması olabilir; ama asıl neden kanımızca, elçiliklerin dünya politikasına soyunan devletlerde ne denli önemli bir role sahip olduklarının çok iyi kavranamamış olmasıdır.

Yeryüzünde birbirine komşu birden fazla devlet varolduğu sürece, çeşitli sorunların çözülmesi amacıyla elçiler kullanılmıştır. Ancak, modern anlamda elçiliklerin ortaya çıkışı Rönesans İtalyası'nın karmakarışık siyasal dünyasının bir ürünüdür. 14. yüzyıldan itibaren çok sayıda bağımsız siyasal formasyon tarafından paylaşılan çizme coğrafyası, Avrupa dengelerinin de pek fazla lehte olmaması yüzünden, bir türlü siyasal bir birliğin ortamını yaratamamaktadır. Sınırlar her an değişse bile, minyatür devletlerin sayıları artsa ve azalsa bile, İtalyan yarımadasının çok sayıda, ama çok fazla sayıda devletçik arasında bölünme gerçeği uzun süre değişmeyecektir. İşte bu ortam içinde, her devletin, her devletin üzerinde gözü vardır ve bunun anlamı *condottieri* aracılığıyla sürdürülen sürekli savaşlar olmaktadır. Fakat bu küçük devletlerin her zaman savaşmaları mümkün olmadığından, sorunlarını müzakere yoluyla çözme yoluna da başvurmaktadırlar. İşte bu ortamın ürünü olarak elçilik bir kurum olarak belirmeye başlamıştır. Demek ki, elçiliğin soy zincirindeki ilk halka, küçük devlet politikasının bir ürünü olmasıdır. Elçilik kurumunun diğer Batı Avrupa devletlerinde kurumsallaşması, ulusal devletlerin ortaya çıkmalarıyla ilgilidir. Ulusal devletlerin oluşması ve Batılı devletlerin ticarî kapitalizm döneminde diğer ülkelerdeki ekonomik çıkarlarını koruma endişeleri elçilik soy zincirinin ikinci halkasını meydana getirmektedir. Kabaca 17. ve 18. yüzyıllara damgasını vuran bu elçi tipi, daha çok bir ekonomik temsilci görünümündedir. Nihayet özellikle 19. yüzyıldan itibaren, dünyanın ekonomik paylaşımının arkasından siyasî paylaşımının da devreye girmesiyle, Batılı elçi tipi üçüncü aşamasına ulaşarak siyasî bir temsilci ve siyaset belirleyici bir kişi haline gelmiştir. Demek ki bu süreç içinde önce küçük devlet politikasından yola çıkarak, sonunda büyük devlet politikasının vazgeçilmez bir unsuru olmak gibi bir süreç izlenmiştir.

Bu farkına varışlar doğrultusunda Osmanlı devlet sisteminde elçi ve elçilik kurumu marjinal kalmışlardır. Anlık sorunların çözümü için zaman zaman dışarıya elçilik heyetleri gönderilmesine rağmen, bu eski merkezî devletlerin geleneği içinde kalan bir uygulamadan öteye gitmemiştir. Yani Osmanlı elçileri ne ekonomik çıkarları korumaya, ne de dış siyaseti belirlemeye yönelik misyonlara sahip olmamışlardır. Tanzimat oluşumu öncesi ve sonrasında Batı başkentlerinde kurulmaya başlanılan daimi elçilikler de Osmanlının genel tavrının değiştiğinin işareti olmayıp, batılaşmanın veya batıya benzemenin cilası olarak kalmışlar, Osmanlı daimi elçileri andığımız fonksiyonları yerine getirmemişlerdir. Zaten kimse de onlardan böyle birşey beklememiştir.

Osmanlı dış siyaseti demek Osmanlı merkezindeki yabancı elçiler demektir. Özellikle, (İtalyanlar bir yana bırakılırsa) 16. yüzyıldan itibaren Batılıların Osmanlı nezdinde kendilerini daimi elçilerle temsil ettirmeye başlamalarından itibaren, Osmanlı dış siyaseti bu elçiler kanalıyla tamamen batıdan gelen rüzgârlara tâbi olmuştur. Osmanlı ülkesindeki ilk daimi elçiliklerin 16. yüzyıldan itibaren yeşermeye başlaması raslantı değildir. Bu dönem Avrupa'da merkantilist dönemdir ve herkes mümkün olduğu kadar geniş pazarlara ulaşmanın peşindedir. Böylece, Osmanlı nezdindeki ilk Batılı elçilerin görev alanı da kendiliğinden belirlenmiş olmaktadır.

İngilizlerin İstanbul'da 1583 yılında William Harborne'la ilk daimi elçiliklerini açmalarından itibaren, iki yüzyıl-

lık süre içinde, İngiliz elçilerinin başlıca görevi, genişleyen İngiliz ticaretinin çıkarlarını korumak olmuştur. 18. yüzyıldan itibaren Atlantik ekonomik alanının çok hızlı gelişimi ve Akdeniz'de başedilemeyen Fransız rekabeti İngiliz devlet adamlarının gözünde Doğu Akdeniz ticaretinin ikinci plâna düşmesine yol açmıştır. Böylece, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde "siyaset" ön plana geçmeye ve İngiliz elçilerinin görevi de "siyasal" olmaya başlamıştır. Bu durumda Osmanlı devleti İngiliz siyaseti açısından, İngiliz dünya sistemindeki dengelerin bir parçası haline gelmiştir.

Sir Robert Ainslie'nin elçiliği İngiliz tavrındaki bir dönüş noktasını temsil etmektedir.

Bağış'ın 1974'te Londra Üniversitesi'nde yaptığı doktora tezi, "vekâyi" türü bilgilere fazla ağırlık vermektedir. Kitabın okunması sırasında, İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü neden, hangi amaçlarla savunduğunu ayıklamak pek mümkün olamıyor. Ancak elçilik tarihi konusunda yapılan ilk yerli çalışmalardan biri olduğu için, kutlanmaya değer.

Mehmet Ali KILIÇBAY

HARB-İ UMUMÎ VE ESARET HÂTIRALARI

Galiçya ve Sonrası,
Hilmi Dilmen'in Öyküsü,
(haz. Mehmet Aldan),
Ankara, 1984.

Baştan belirtmek gerekir ki, anılar bizzat yazarın kaleminden çıkmamış; kitapta Mehmet Aldan tarafından Hilmi Dilmen'in yaşamöyküsü anlatılmış. Bu nedenle kitap için bir biyografidir denilebilir.

Hilmi Dilmen (Hasan Hilmi), savaşın patlak vermesinden sonra 1915'te Yakacık Yedek Subay Talimgâhı'nda eğitim görmüş, 1916'da İhtiyat Zabit Vekili (Asteğmen) olmuş ve aynı yılın Temmuz ayında Galiçya cephesine gönüllü olarak gitmiş.

Dilmen, yolda Türk askerî birliklerinin düzensizliğine karşı Alman ordu birliklerinin düzenine hayran olmuş. Avusturya-Macaristan'da Türk birliklerinde koca bakır karavanalar toplattırılmış ve her ere yemek kabı verilmiş. Yine birliklerin yemek kazanları alınmış ve hayvanları ile birlikte mutfak arabaları sağlanmış. "Mahrutî çadırlar" Avusturya portatif çadırları ile değiştirilmiş. İaşe işleri Avusturya ordusunda uygulanan pratik yöntemlere bağlanmış. Askere et, yağ, patates, şeker ve ekmek verilmiş, fakat bu durum "Tayinat Kanunname-i Hümayûnu" ile saptanandan farklı olduğundan Türk kumandanlarını bir hayli düşündürmüş ve canlarını sıkmış.

Dilmen, cephede Ruslar'la çarpışmış; savaşa rağmen askere bol kalorili yemeklerden başka, hergün subaylara sigara, şarap ya da rom, kahve ve çukulata, erlere ise sigara, şeker ve kahve verilmekteymiş.

1917 kışında Rus İhtilali'nden sonra, Rus siperleri ile kurulan ilişkiler, siperler arasında gidip gelmeler ve ikramların başladığını okumak (savaşın garip psikolojisini anlamak bakımından da) şaşırtıcı.

Dilmen, Rus cephesinin çökmesinden sonra, 4 Eylül 1917'de İstanbul'a döndükten sonra, Suriye'deki 8. Kolordu'ya (yani bu kez de güney cephesine) tayin edilmiş ve burada da İngilizler'e karşı savaşmış. 1918 yılının Eylül ayında İngilizler'e esir düşmüş ve Mısır'a getirilmiş. 22 ay (yaklaşık iki yıl) esarette kalmış, 1920 yılının Temmuz ayında yeniden İstanbul'a dönebilmiş.

Hilmi Dilmen'in öyküsü bizzat Dilmen tarafından yazılmadığı için, kuru bir anlatımdan öteye geçemiyor. Zaten kitabın sadece dörtte biri konumuzla doğrudan doğruya ilgili, geri kalan kısım sadece Dilmen'in eğitici yönüne ayrılmış.

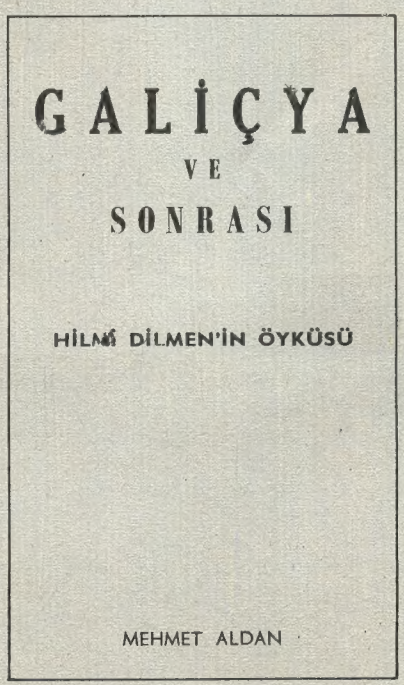

(Bu vesile ile Balkan ve Birinci Dünya Savaşı anılarına ilişkin olarak bir başka küçük kitapçığa daha dikkati çekmek istiyorum: General Hüsamettin Karaoyrat, *(Hâtıralar), Canlı Tarihler,* Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946

Hayri Gökçay,
Bir Türk'ün Hâtırat ve İntikamı, Rus Zulmünden Canlı Hâtıralar, Sıralar Matbaası, İstanbul, 1958.

Hayri Gökçay'ın kitabının esas olarak üç ana kısımdan oluştuğu söylenebilir: Kitabın pek az sayfasının ayrıldığı Balkan Savaşı ile ilgili bölüm; Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi savaşlarının anlatıldığı ikinci bölüm; ve Rus esaretinin anlatıldığı -en uzun olan- üçüncü bölüm.

Kitap, H. Gökçay'ın Harbiye son sınıf öğrencisiyken katıldığı savaşa ilişkin olarak yazdıklarını içeren Çatalca cephesinden daha çok, Birinci Dünya Savaşı'nda teğmen olarak görev aldığı Doğu-Kafkas Cephesi anılarına ayrılmıştır. Özellikle de Sarıkamış Harekâtını tasvir eden sayfalar ilginç ve dramatiktir:

"Bir gün gene talimle meşguldüm. Yanıma bir er gelerek karlar altında bazı cesetlerin görüldüğünü haber verdi.

Haberi kayıtsızlıkla karşılayamazdım. Gidip vaziyeti tetkik ettim. Bir de ne göreyim? Bunlar, köprücük vazifesini gören bir geçitte bir kış evvel şehit düşmüş askerlerimizin cesetleri değil mi?

Vakit geçirmeden, cesetlerin toplanmasını emrettim. Bilir misiniz kaç ceset toplandı? Tam 88.

...Şurasını da ilâve edeyim: 1914 yılında hayata gözlerini kapayan şehit kahramanların 1915 yılında karlar altından çıkarıldıktan sonra üzerlerinden çıkarılan elbiseleri birliğimize getirildi. Bunların tevzi ve taksimi sırasında 'sana çok, bana az düştü, bana daha yenisi, bana daha eskisi isabet etti' gibi tatsız tartışmalar oldu. Yani ölü elbiselerini bile paylaşamayacak kadar kötü durumda idik."

Yazarın 1916 yılı kışında Ruslar'a esir düşmesi ile başlayan kitabın ikinci yarısında ise, yazarın esaret günleri anlatılmaktadır. Bu konuda gerçekten şaşırtıcı şu bilgi vardır: "Ruslar, ellerine düşen astsubaylara ellişer, üstsubaylara da yetmiş beşer ruble aylık veriyorlardı." (Yazar, aylıkların zamanında ödenmediğinden şikâyet etmektedir!).

Aynı yılın yaz aylarında esaretten kaçarak tek başına Rusya içinde Kafkasya'ya geri dönmeye çalışan H. Gökçay'ın (yer yer inanılması bir hayli zor olağanüstü maceralar biçimine bürünen) başından geçenleri okumak gerçekten zevkli.

Kitabın son sayfalarında anlatılanlar ise biraz karışık... Anlaşıldığı kadarı ile, H. Gökçay zar zor gelebildiği Kazan'da Alman gizli teşkilâtından yardım görmüş: "Kazan'a geldim. Almanlar'ın gizli teşkilâtının yardımına mahzar oldum. Artık işimi plânlamak, hayatımın istikâmetini tâyin edebilmek bana düşüyordu. Sarıkamış muharebelerinde 9. Ordu kumandanı Ali İhsan Paşa'yı bu yakınlarda Rus esaretinden kaçıranlar ya bu gizli Alman teşkilâtıdır, yahut Türk Müslüman Kardeşler Birliği'dir... Ali İhsan Paşa'nın Rus esaretinden nasıl kurtulduğunu bütün tafsilâtiyle Rus zabitlerinden öğrenmeye muvaffak oldum."

Bu sırada Rusya 1917 İhtilali'ni yaşamaktadır ve siyasal bakımdan karışık bir dönemdir. Kazan'da Müslüman Tatar Türkler'den bağımsızlık amaçlı bir askeri-milis örgütü kurmak için Beyaz Ordu generalleri ile işbirliği yapar ve böylece Gökçay savaş esiri olmaktan resmen kurtulur, resmi görevli olur. Kafkasya'da, Azerbaycan'da, Gürcistan'da, Ermenistan'da -ne olduğu pek de anlaşılmayan- resmi görevler alır. Söz konusu faaliyetlerin hedefi, bağımsız Türk devletlerinin kurulmasıdır. Bu faaliyetlerin söz konusu bölgelerde bu sıralarda yoğun biçimde faaliyet gösteren İttihat ve Terakki ve Teşkilât-ı Mahsusa ile ilgili olması ihtimali de vardır. Nihayet söz konusu faaliyetlerin Türk ordusunun Bakû'ya ve Azerbaycan'a ilerlemesi sırasında yoğunlaşması bu görüşü doğrular mahiyettedir. Ancak yazar, bu konuları adeta saklamak istermiş gibi, hiç esaslı ve kesin bilgi vermemeye de azami ölçüde dikkat etmiş görünüyor.

Yazarın anıları bu noktada birden bire, bıçakla kesilmiş gibi sona eriyor. Daha sonra neler olduğu ve ülkesine nasıl geri döndüğü yazılmamış. Tıpkı kitabın başlığında bulunan "intikam"ın ne olduğunun açıklanmadığı gibi.

Oysa herhalde asıl ilginç ve değerli olan yazarın son sayfalarda anlattığı olaylar hakkında geniş bilgi vermesi olurdu. Her nedense bu yapılmamış ve hâtırat kişisel bir yaşamöyküsü kesiti ile adeta bir casusluk romanı arasına sıkışıp kalmış.

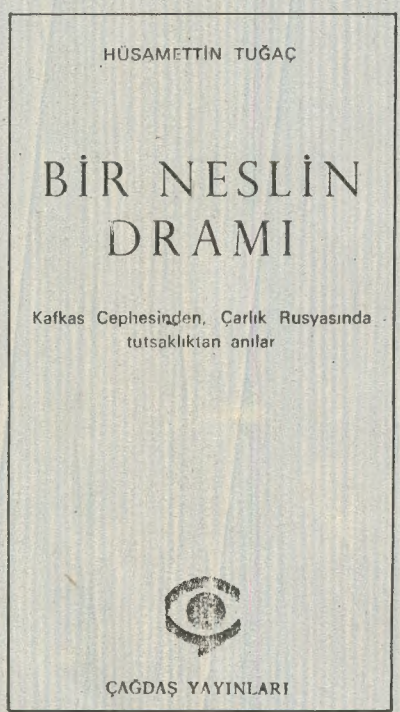

Hüsamettin Tugaç, *Bir Neslin Dramı,* Kafkas Cephesinden, Çarlık Rusyası'ndan Tutsaklıktan Anılar, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975 (ilk baskı: 1966)

Hüsamettin Tugaç'ın anılarını okuduktan sonra, H. Gökçay'ın anlattıklarına inanmamak için bir neden kalmamış görünmektedir; çünkü hem Gökçay'ın ve hem de Tugaç'ın öyküleri birbirine o kadar çok benzemektedir ki, bu şaşırtıcı benzerlik öykülerde bir mübalağa payı bile olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Tugaç'ın öyküsü de Gökçay'ın öyküsünün bir benzeridir: Tugaç 9 Ocak 1915'te Kafkas Cephesi'nde Sarıkamış Meydan Muharebesi'nde Ruslar'a esir düşer ve tıpkı Gökçay gibi Sibirya'nın bir kasabasına götürülür. Uzun süre esarette kaldıktan sonra 1917 yılında kaçar ve kaçış macerası sırasında anlattıkları ile Gökçay'ın anlattıkları arasındaki benzerlikler o kadar şaşırtıcıdır ki, insan ister istemez bu iki yazarla aynı kaderi paylaşan (anısını yazmaya zaman ve fırsat bulamamış) diğer savaş esirlerinin de var olduğunu düşünmeden edememektedir.

Teğmen rütbesi ile esir olan Tugaç, Kuzey Rusya'ya, Sibirya'nın Samara-Kuybişef şehrine götürülür. Tıpkı Gökçay gibi tifüse tutulur ve tıpkı onun gibi ölümden zor kurtulur. Ruslar'ın Müslüman savaş esirleri için Cuma günleri, Cuma namazı için ibadete resmen izin verdiklerini belirten yazar, Ruslar'ın kendilerine aylık verdiklerini anlatıyor (böylece Gökçay'ı da doğrulamış oluyor).

Tugaç'ın ilk kaçış denemesi 1916 yılının Ocak ayında son bulur, yakalanır. Esaret yeri değiştirilir, bu kez Çin sınırında bir kasabaya götürülür. 1917 yılının Ağustos ayında ikinci kaçış denemesine girişir ve bu kez başarılı olur. 1918 yılının ilk günlerinde Trabzon'a varır. Yeniden orduya katıldığında, rütbesi yüzbaşı olmuştur.

Tugaç da kaçışı sırasında (Gökçay gibi) Türk illerindeki (Tugaç Kırgız bölgesinde) bağımsızlıkçı siyasal hareketlere katılır. Bu faaliyetine Taşkent ve Türkistan'da da devam eder. Bu bölgelerde mahalli bağımsızlık yanlısı Türk kökenli Müslüman önderlerle tanışır ve onlara destek olmaya çabalar. Söz konusu çabaları Bakû civarında da devam eder. Ancak Tugaç'ın Gökçay'dan ayrılan bir noktası, bu konularda hayli ayrıntılı bilgiler vermesi ve kitabının birçok sayfasını bu kısma ayırmasıdır. Dolayısıyla Gökçay'ın anlatmaktan kaçındığı siyasal eylemlerin neler olduğunu (ya da olabileceğini) benzer diğer ayrıntılardan yola çıkarak Tugaç'ın kitabından ve anlattıklarından çıkarmak mümkündür.

Tugaç bu kitabı anılarının birinci cildi olarak düşünmüş olmalı, çünkü ikinci cildi de yazma hazırlığına girişmiş, fakat buna ömrü yetmemiş. Kitabın ikinci basımında, yazarın el yazması halinde kalan ikinci cilt için hazırladığı notlar da eklenmiş. Bu kısmın tamamlanmadan kalması büyük bir talihsizlik, çünkü yazar, yeniden orduya katıldıktan sonra "Erkân-ı Harbiye'nin-Kurmay Heyeti'nin I. Şubesinde, 'Teşkilât-ı Mahsusa-Özel Haber Alma Kurulu'na bağlı olarak" çalışmış. Herhalde anılarında bu çalışmalardan da söz edecekti. Bu belki de çok değerli bilgilerin açıklanamamış olması ise üzüntü duyulacak bir başka nokta.

Cemil KOÇAK

Ciddi ve istikrarlı yönlendirme, tasarrufun güvencesidir.

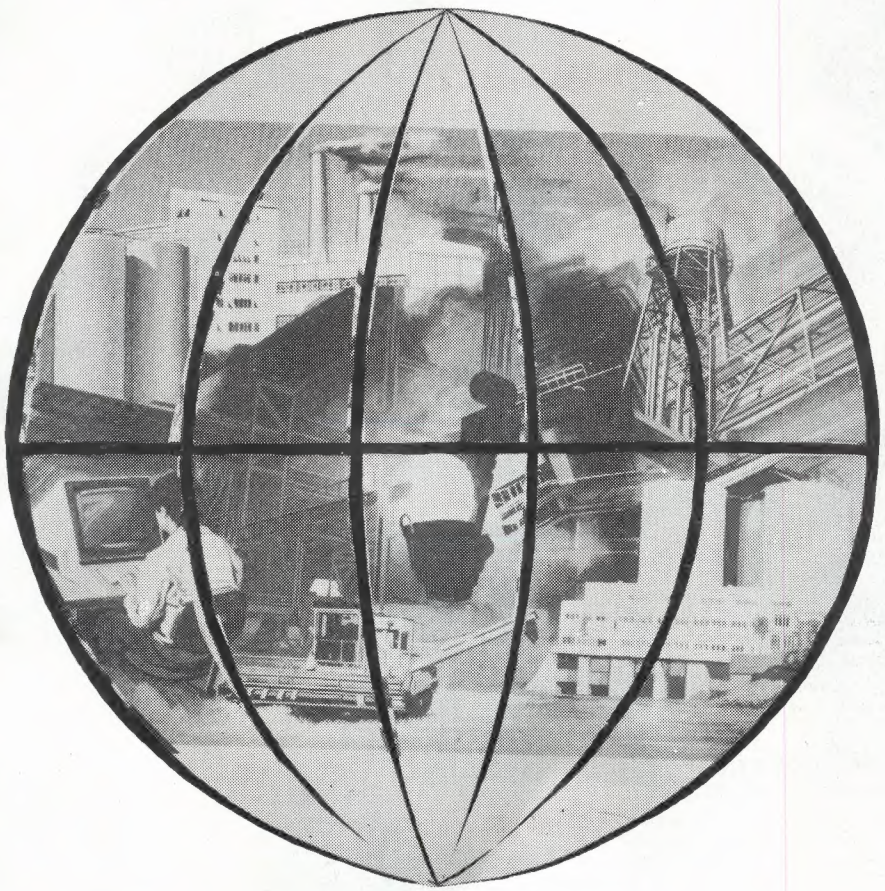

Türkbank, tasarrufun güvencesine ve yönlendirilmesine gösterdiği özen ve ciddiyetle, ülke ekonomisine büyük katkılar sağlamaktadır. Mutluyuz, gururluyuz.

Daima güvenle, daha mutlu geleceğe.

İKİNCİ ADRESİNİZ
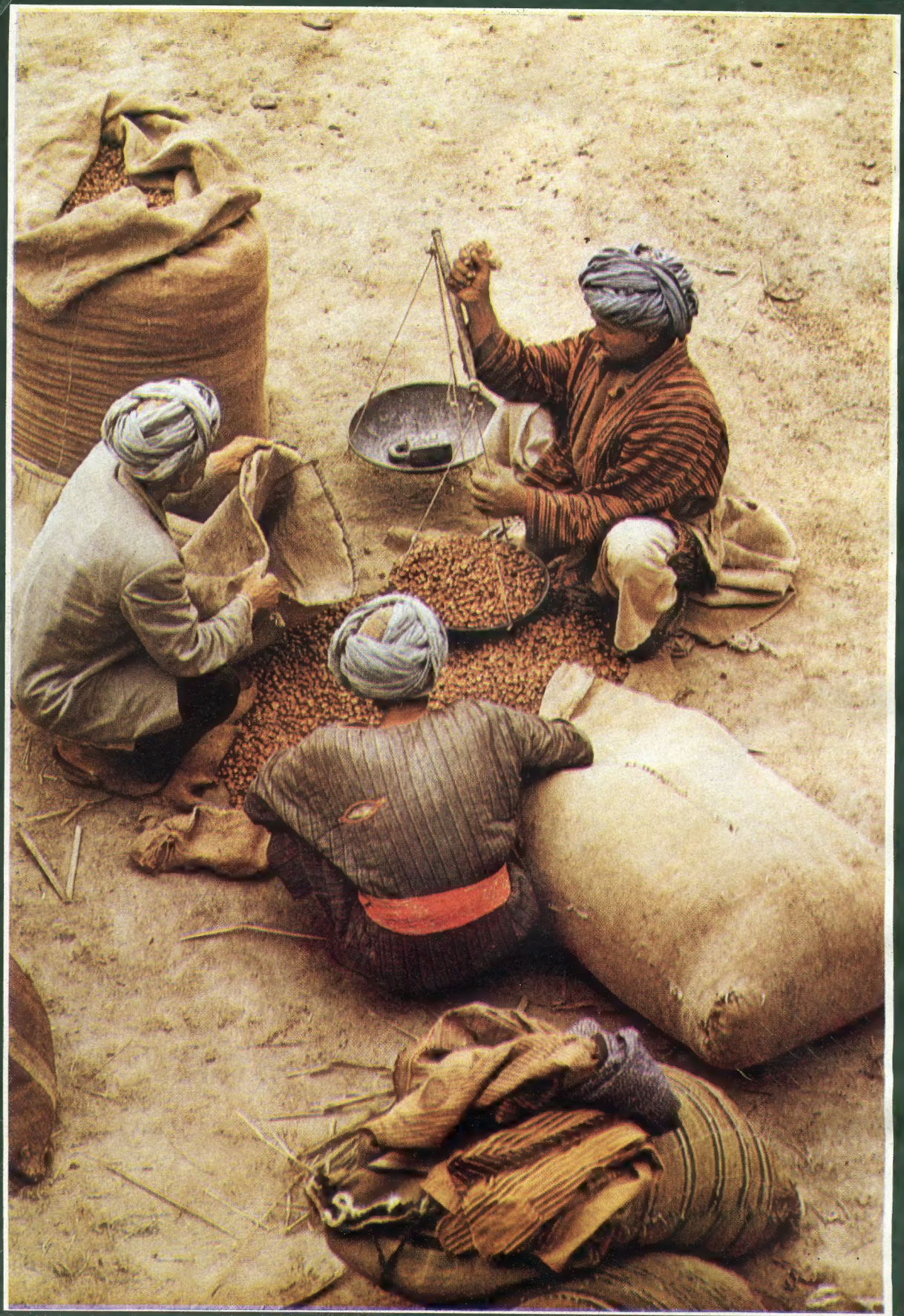
TÜRK TİCARET BANKASI
TÜRKBANK